

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Gorm Benzon

Gammelt
dansk
bindings-
værk

HU

Det Benzonske Forlag

Gammelt dansk bindingsværk

I denne serie er tidligere udgivet

Gamle danske døre, oktober 1979

Gamle ovne i Danmark, april 1980

Gamle danske lofter, november 1980

Gamle danske vinduer, september 1981

Gamle danske kaminer, april 1982

Gamle vægbeklædninger i Danmark, april 1983

Gorm Benzon

Gammelt
dansk
bindings-
værk

Det Benzonske Forlag

Gammelt dansk bindingsværk
Copyright © Det Benzonske Forlag
København 1984

Tekst og tegninger: Gorm Benzon
Farveplancher og øvrige fotos: Stig Benzon
Tilrettelæggelse: Aalborg Stiftsbogtrykkeri
Bogen er sat med Times og trykt i
Aalborg Stiftsbogtrykkeri

ISBN 87 - 980410 - 9 - 6

Indhold

Forord	6
Skovene og de ældste træhuse	9
Blokhuset	15
Stavhuset	19
Klokkehuset	23
Træklædte huse og møller	30
Bulhuse	49
Bindingsværket	64
Pynt og portaler	72
Knægte	95
Gavlhus, langhus og svale	109
Barokkens og klassicismens huse	114
Klinede og murede tavl	126
Tagkonstruktioner	134
Tækning	145
Herregårdshovedbygninger	155
Avls- og økonomibygninger	179
Præstegårde	185
Oversigtsbilleder	197

Forord

Det Danmark, vi kender i dag, afviger i høj grad fra det, som vore oldeforældre kaldte deres land. Allerede for 100 år siden var byerne i fuld gang med at ændre karakter: Huse af grundmur og med rigelig anvendelse af cement til både pynt og nytte, erstattede i stadig større omfang forgængerne af bindingsværk. Nu om stunder må disse huse så igen vige for nybyggeri, der ofte præges af helt andre materialer og med beton og glas som væsentlige faktorer.

På landet havde man for 100 år tilbage endnu størstedelen af de gamle bindingsværksgårde og huse i behold, og deres fagre konstruktioner med tømmer og klinede eller murede tavler under stråtage, satte et smilende præg på mangen egn og fremhævede landskabets yndigheder.

Mange ser det gamle Danmark for sig netop som bindingsværkets land, men sandheden er, at blot nogle få hundrede år længere tilbage var det igen en anden karakter, husene mange steder forlevede landskabet med. De var ikke af bindingsværk, men alene af træ, som nu om stunder i Sverige, Norge og Finland, for man havde store skove, hvorfra en fåtallig befolkning kunne skaffe alt det træ, den ønskede sig til byggeri. – Dengang måtte bindingsværk nok snarest betragtes som erstatningsbyggeri.

Alting går i ring: Nu bygges der atter i stor stil med træ på landet. – Til sommerhuse foretrækker mange dette fortrinlige og lune materiale, og store moderne avlsbygninger til gårdene opføres af træ.

Vi skal i denne bog se lidt nøjere på ældre huse, hvori træ indgår som hovedmateriale – de rene træhuse og bindingsværksbygningerne.

Omend der nybygges med træ, ser det ikke netop lyst ud for de ældre træbygningers vedkommende. Gamle blokhuse har vi kun på Frilandsmuseet i Sorgenfri, og de er endda knapt alle fra dansk område. Nogle er hentet i Sverige, hvor det altid var svensk. Stavhusene er ligeledes forsvundet, og af bulhuse har vi blot en håndfuld bevaret. Ligeledes kniber det med gamle huse bræddeklædte over et tømmer skelet. Enkelte kan vi dog stadig glæde os over – et par af dem er endda fra 1300-årene.

Bindingsværk er her mere af, selvom også det er på retur, og i visse landsdele, hvor det tidligere hyppigt sås, er det nu snart en sagablot – således i Vestjylland. I andre landsdele kan der endnu opvises en vis rigelighed. Bindingsværk kræver imidlertid en del vedligeholdelse, og da det er halvtensmur, er det dyrt at varme sådanne huse op. Derfor rives meget bindingsværk i disse år ned, eller husene skalmures udvendig, så boligarealet bibeholdes, og man får det lunere. Kun en minoritet af husene beskyttes af fredning.

I anden halvdel af forrige århundrede og langt op i dette betragtedes bindingsværk af mange som sekunda byggeri. Ja, et lekikon fra omkring århundredskiftet konstaterer, at bindingsværk kun går an, hvis der i stedet for tømmer anvendes profilmjern i det. Så lader det sig bruge til fabriks-

bygninger etc. – Noget af denne ringeagt for bindingsværk synes desværre stadig at gøre sig gældende rundt omkring.

Sandheden er imidlertid, at velbyggede bindingsværkshuse både er solide, og at de ikke i skønhed overgås af noget som helst andet byggeri: Afvekslingen mellem sten eller ler og tømmeret giver huset en livfuldhed, som gør betragtningen af det til en nydelse, hvadenten det nu er tækt med tegl eller strå. – Moderne tagbeklædningsmaterialer bør være utænelige til bindingsværk.

Denne tømmer skelettets opdeling af vægfladerne i overskuelige felter har såmænd også inspireret folk, der valgte at bygge i grundmur: De mange profilbånd, pilastre m. m., der skærer sig igennem murfladerne på Ingeborg Skeel's magnifike Woergaard i Vendsyssel, er faktisk de mønstre, som bindingsværkets tømmer frembringer, der her er omsat til sten.

Der findes herhjemme enkelte bindingsværkshuse, som går tilbage til første halvdel af 1500-årene, men langt de fleste er fra 1700-tallet og første halvdel af forrige århundrede, og bindingsværk har været brugt til alt fra hønsehuse til kæmpemæssige agerumslader og pakhuse.

Man kan vel ikke påstå, at dansk bindingsværk hører til det mest overdådige i verden. I England samt i nogle egne af Tyskland og Frankrig har man det mere yppigt, og medens englænderne ikke mindst morede sig med at opbygge kunstfærdige mønstre af tømmerstykker i tavlene, har man i Tyskland og Frankrig også i høj grad betjent sig af billedskærere, som i nogle tilfælde har fået bygningerne til at minde mere om overdimensionerede møbler end om huse.

Dansk bindingsværk er sobert og nøgtermt. I nogle egne, f. eks. på Fyn og i Østjylland, kan det også være rigt. I gotik,

renæssance og bruskarok har man også herhjemme ladet billedsnidere behandle dele af tømmeret, men dekorationerne er mestendels koncentrerede på specielle led, og huse med alt tømmeret udskåret har vist aldrig været kendt her på lav.

Bag i bogen findes tegninger af principperne i bindingsværk samt lidt om redskaberne, der brugtes til dets forarbejdning. Ellers kan anvendte ikke forklarede fagudtryk slås efter i Kreditforeningen Danmarks bog »Danske bygningsudtryk«.

Det er mit håb, at denne bog må bidrage til at øge interessen for at bevare vore gamle bindingsværkshuse og til at gøre det under hensigtsmæssige former. – Og hvorfor ikke på ny gå i gang med at bygge i bindingsværk. – Det passer så godt til netop det danske landskab.

Kreditforeningen Danmark har ønsket, at dette materiale skulle publiceres i én hovedbog og fem mindre egnsbøger. Hovedbogen tager sig hovedsageligt af principperne samt af herre- og præstegårde, der måske knapt er så egnsprægede som andre huse. Egsnbøgerne koncentrerer sig om, hvad de forskellige landsdele har at byde på. At ikke alle landets bindingsværks- eller træhuse har fundet plads i bøgerne, kan man egentlig kun glæde sig over. Det er trods alt godt, at der er så meget tilbage i vort land.

En del private mennesker og institutioner har stået mig bi med råd og dåd i forbindelse med udarbejdelse af materialet, det er således Axel greve Ahlefeldt-Laurvig-Lehn, Hvidkilde, Jørgen greve Ahlefeldt-Laurvig, Eriksholm, museumsinspektør Aage Andersen, Ribe, gårdejer Chr. Jeppesen, Lyø, ingeniør Anders Jespersen, Holte, Einar greve Reventlow, Rubjerggaard, og museumsdirektør Jørgen Slettebo, Sønderborg.

Dertil Bangsbo museet, Den fynske

Landsby, Frilandsmuseet i Sorgenfri, Fredericia Museum, Glud Museum, Herning Museum, Hjerl Hede, Hjørring Museum, Købstadsmuseet Den gamle By, Århus, Middelfart Museum, Odense bys museer, Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Gottorp, og Städtisches Museum, Flensburg.

En særlig tak til arkitekt M.A.A. Tor-

ben Olesen, Det særlige Bygningssyn, der har gennemlæst manuskriptet, samt til Kreditforeningen Danmark og dens direktør Erik Haunstrup Clemmensen, som har gjort det muligt at udsende såvel hovedbogen som de fem bøger. Ligeledes informationschef Egon Kolbo takkes varmt for hans støtte til projektet.

Gorm Benzon.

Skovene og de ældste træhuse

I oldtiden og den tidlige middelalder var store dele af Danmark dækket af skov. Egetræerne var de fremherskende, og med deres noget knortede vækst, åbne kroner og vidt udstrækkende grene, dannede de mange steder en lys og åben bevoksning med gode muligheder for de enkelte træers trivsel samt ideelle forhold for en rig bundvegetation.

Egene var dog langt fra enerådende; mellem dem groede andre træarter, – nogle lave og buskede, andre med høj, rank stamme, og på nogle lokaliteter var det hele så sammenvokset, at der dannedes en urskov, som i tæthed ikke gav de tropiske meget efter. Sagnet fortæller, at i de store, sammenhængende skovstrækninger, som endnu i 1600-årene opfyldte væsentlige dele af Nordfyn, stod træerne så tæt, at deres kroner var helt indfildrede i hinanden, og udgåede træer blev stående til de sank sammen af råddenskab. Der var simpelt hen ikke plads til, at de kunne falde. En ung mand vandt et væddemål ved at tilbagelægge en strækning på to mil – ca. 14 km. uden at sætte foden på jorden. Han gik fra trækrone til trækrone.

Under sådanne forhold var det intet problem for folk at skaffe sig det træ, de havde brug for: Man behøvede sjældent at gå langt for at finde brændsel, tømmer til opførelse af huse, til bygning af skibe eller til forfærdigelse af møbler og redskaber, og der var ingen grund til at vælge ringere træ, for der var mere end nok af det ypperste: Egetræet. Rundt om i skovene fandtes der mangfoldige kæmper af formater, som

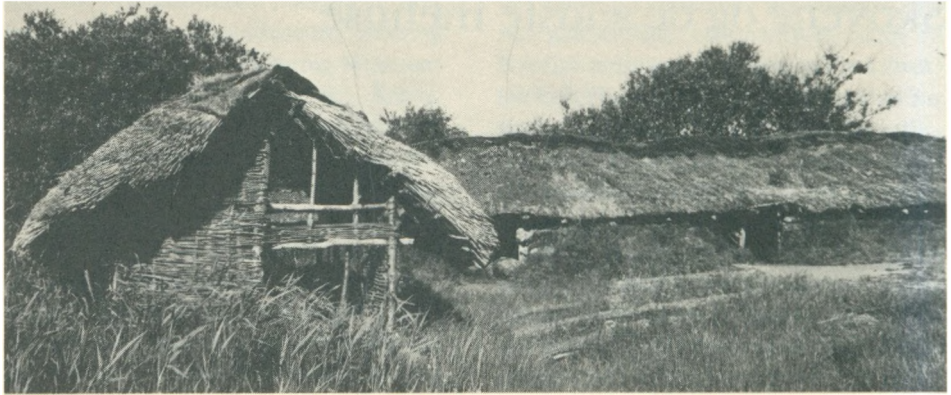
i vore dage kun kendes fra ganske få eksemplarer.

Faktisk stod træerne mange steder direkte i vejen. Man måtte skaffe sig dyrkbar jord ved møjsommeligt at lave rydninger i skovene, så der blev plads til nogle huse og marker. En sådan bebyggelse fik ofte navn sammensat af navnet på den mand, der iværksatte rydningen, ledsaget af et »rød«. Stavemåden har nok gennem tiderne ændret sig en smule, ligesom navne, der dengang brugtes, nu ikke længere er kendt. Hillerød, Usserød, Vallerød og Asminderød er eksempler på »rød«-navne, og man træffer dem mest på Sjælland. I Skåne bliver det til »ryd«.

At rydningen af et sådant skovstykke var et betragteligt arbejde at binde an med, understreges af, at mange »rød«-byer er af ret sen dato samt at mange af dem sent eller aldrig har fået kirke. De har simpelthen været for små dertil.

Måske valgte man at brænde skov af, således som det endnu er brugeligt i troperne, når et stykke regnskov må vige for mark eller plantage. Her indgår så i stednavnet betegnelsen »brænd« eller »brænde« (brende) såsom i Brændore, Maglebrænde, Brændekilde og Brenderup. Brændte Ege beskriver ret nøje, hvad der har fundet sted.

Alt i alt findes der mindelser om skov i en mængde danske stednavne, – Skovby, Sønderskov, Askov. Også »holt«, som er en mindre skov, træffes i navne som Holte, Barkholt, Knivholt og Kvisselholt. »Elt« og »elte« er endelser med samme

Stenalderens hus, som man mener, det kan have set ud. Det er opført på grundlag af nogle fund, som fhv. rigsantikvar P. V. Glob i sin tid gjorde under udgravninger af en stenalderboplads ved Barkær på Djursland. Bemærk risfletningen – vendreværket. Hjerl Hede.

betydning som »holt«, – f.eks. Kirkelte og Høvelte. »Ed«, »ede« og »et«, som ender en del stednavne, er omskrivninger af det gamle »with«, som betyder skov. Vester Egede, Birket, Lønned, er alle steder, hvor der har vokset – eller måske stadig vokser skov, og her siger forstavelsen endda noget om skovens beskaffenhed.

Disse by- og stednavne, hvori mindelser om skov indgår, tegner for os et billede af et Danmark, der har adskilt sig væsentligt fra landet, som vi kender det nu, og det siger næsten sig selv, at med en sådan trærigdom byggede man hovedsageligt huse af træ, som er et godt, lunt materiale og langt lettere at arbejde med end de genstridige sten. Når der alligevel er bevaret uendeligt få levn af huse fra oldtiden og den tidlige middelalder, som sandsynliggør, at træ virkelig var det foretrukne materiale, har det sin forklaring deri, at træ, når det ikke til stadighed holdes vedlige eller ganske særlige opbevaringsforhold har gjort sig gældende, rådner bort stort set uden at efterlade spor. Kun hist og her viser stolpehuller, hvis indhold forlængst er for-

muldet, at hér stod engang et hus med træstolper som bærende konstruktion.

Hertil kommer, at træ er et udmærket brændsel, og når et træhus havde udjent, var det nærliggende at bryde det ned og fyre med det. Derved sparedes en masse ulejlighed med at fælde nye træer og save dem op.

En hytte af græstørv går – materialets ydmyghed til trods – ikke nær så let til grunde. Stedet, hvor den har stået, vil i langt højere grad være kendeligt. Derfor befinder vi os efter alt at dømme i den lidt ejendommelige situation, at medens de bedre huse fra oldtiden og den tidlige middelalder er næsten totalt udsluttet, er der fundet ikke så få tomter af de usleste hytter. – Noget der igen har skabt et forkert billede af beboelsesforholdene i hine fjernere tider.

Eg er en fortræffelig træsort: Især som ældre vokser træet langsomt, men til gengæld bliver veddet både tæt og hårdt samt – ikke mindst når talen er om dansk eg – ret elastisk. Indholdet af garvesyre gør tilføjelse træsorten lidet tillokkende for trægna-

vende insekter, mus etc., hvorfor den er overmåde velegnet til såvel hus-, som skibsbyggeri. Ganske vist kan frisk eg have tilbøjelighed til at vride sig, men disse nøkker går mestendels af det, når det er vel lagret.

Allerede i middelalderen var man rundt om i Europa ganske klar over, at dansk eg ikke overgås af egetræ fra noget andet land, og der fandt en ikke ubetydelig eksport sted. Man solgte egeplanker til både England, Holland, Belgien og Frankrig, hvor de anvendtes til opførelse af huse og – ikke mindst – til skibsbyggeri. Det gode danske tømmer sattes ind dér, hvor man måtte forvente en topbelastning på konstruktionerne.

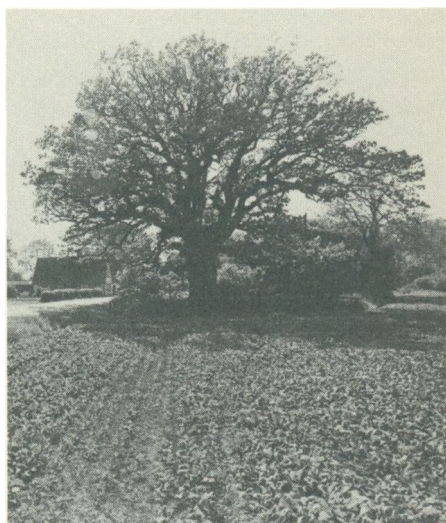
Ribe var udskibningshavn for egeplanker, og man skaffede sig tømmeret ved at fælde løs i Farrisskoven, der dengang i et bredt bælte gik fra vest til øst over den jydsk halvø og skilte Nørrejylland fra Sønderjylland. I dag er der kun nogle ubetydelige stykker af denne vældige skovstrækning tilbage, og allerede i Chr. I's tid var den så truet af rovhugst, at kongen forbød eksporten af planker.

Det var nu ikke første gang, man fra højest sted var blevet opmærksom på, at det måske ikke stod helt så godt til med Danmarks skove, som ønskeligt var: I Erik Menveds sjællandske lov fra ca. 1300 er der således en streng forordning vedrørende folk, der flåede barken af skovens egetræer for at bruge den til garvning, hvilket dens store indhold af garvesyre gjorde den velegnet til. En mand, der toges på fersk gerning under barkflåning skulle simpelt hen dømmes som tyv, hvad der i realiteten kunne koste ham livet.

Siden kom kongelige love og forordninger om at spare på træet slag i slag, men det skal siges, at spareviljen hos befolkningen ikke var synderlig stor, så lovbudene

måtte ofte indskræpes gentagne gange. – Og ret beset kunne man vel næppe bebrejde borgere og bønder, at det kneb at få øje på formålet med, at netop de skulle spare, thi hverken konge eller adel formåede at afgive smukke eksempler til efterlevelse: Tvært imod blev hele Læsøskov brændt op, fordi Fr. II havde nogle store ideer om, at Danmark burde være selvforsynende med salt. Ligeledes medgik der enorme mængder træ ved brændingen af teglsten til renæssancens mange ambitiøse byggeføretagender, for slet ikke at tale om, hvad luerne fortærede under smelteovnene i de jydsk glasværker. Svidning af trækul til bl.a. krudt og brænding af pottemagervarer gjorde ganske brave indhug, men hovedparten var dog den, der forsvandt i de store kaminer og ovne. Alene i 1590 gik 7.000 læs egebrændte op i røg på Københavns slot!

Det kunne måske altsammen have kla-

Egetræet med den knortede vækst var den vigtigste leverandør af tømmer til bulhuse og bindingsværk i Danmark. – Ambrosiusegen på Taasinge.

ret sig, hvis blot befolkningen havde haft forståelse for nødvendigheden af at sørge for ny tilgang af træer i skovene, men det havde den ingenlunde. Det hørte til sjældenhederne, at nogen plantede et træ. – Den slags tog naturen nok selv vare på, mente man.

Og ved siden af det direkte træ-forbrug, kom der også et mere indirekte slid på skovene: Når det kneb med brødkorn – og det skete ikke sjældent – samlede bønderne agern i mængder, som formaledes og brugtes til at drøje på brødkornet med. Ligeledes sendtes der om efteråret svin på olden i skovene, hvor de dels frådsede i bog og agern, dels gnaskede løs af de saftige skud på unge træer, så disse ikke kom i groning. Derfor blev tilvæksten af nye træer alt for beskedne.

Et stort gammelt egetræ kunne give mange agern, og da de altså dengang repræsenterede en betydelig værdi, var ejeren af skoven ikke meget for at fælde just de træer. Det gik i stedet ud over de yngre, som endnu ikke havde nået at blive så frugtbare. Når de gamle så alligevel en skønne dag bukkede under, var der ingen til at erstatte dem.

Kejserkrigen og svenskekrigene gjorde store indhug i vore skove, for de fremmede tropper holdt sig ikke tilbage, når det gjaldt hugst af træer, og i folkesagnene gøres de ansvarlige for store skovstræknings forsvinden. – Dette er dog ganske uretfærdigt: De fuldendte blot sine steder det ødelæggelsesarbejde, som vi allerede selv i mangfoldige år var gået i spidsen for.

Ligeledes storme, ondsindede troldkælinger og letsindige skibskaptajner har fået skylden for skoves forsvinden: Lyø i det sydfynske øhav var således engang helt dækket af den fagreste egeskov, men den fik sin bekomst takket være kogleri og slemme hundekunster:

En skipper, som skulle fra Faaborg til Norge med en ladning, ville have ordentlig vind undervejs. Derfor gik han til en troldkvinde, som boede udenfor byen og bad hende hjælpe sig. Hun tog en gammel, fedtet klud frem, mumlede nogle drøje besværgelser over den, og for hver af dem slog hun en knude på kluden, så der tilsidst var tre. Så rakte hun kluden til skipperen med besked om, at han måtte løse den første op, når han var sejlklar og den anden når han var nået ud i rum sø. Den sidste skulle løses, når han var klar til at sejle hjem fra Norge, og under ingen omstændigheder før.

Da fortøjningerne var kastede, løste skipperen som anvist den første knude, og straks rejste der sig en behagelig brise for hvilken skibet gled ud af havnen. Særlig hurtigt syntes han nu ikke, det gik, så da man havde rundet Bjørnø under udsejlingen, bandt han knude nummer to op, selvom han ikke var i rum sø endnu.

En prægtig vind fyldte sejlene, så de stod spændt, og der kom skum for boven. Det var der noget ved, og alt var vel endt i fryd og gammen, om ikke den velkendte menneskelige trang til altid at ville have mere, havde gjort sig gældende hos skipperen. Med endnu lidt kraftigere vind kunne man være i Norge på ingen tid, og selvom heksen havde advaret imod det, løste skipperen den tredje knude, just som man var på højde med Lyø.

Det skulle han aldrig have gjort, for i det samme slog vinden om, og det blæste op til en rygende orkan. Ikke alene forliste skibet med mand og mus, men hele Lyøes egeskov væltede, og da stormen omsider løjede af, stod ikke eet træ tilbage.

Der er næppe tvivl om, at det egentlige ansvar for skovens forsvinden skal placeres hos feltherren Johan Rantzau, der ejede Lyø, og som efter slaget ved Øksnebjerg

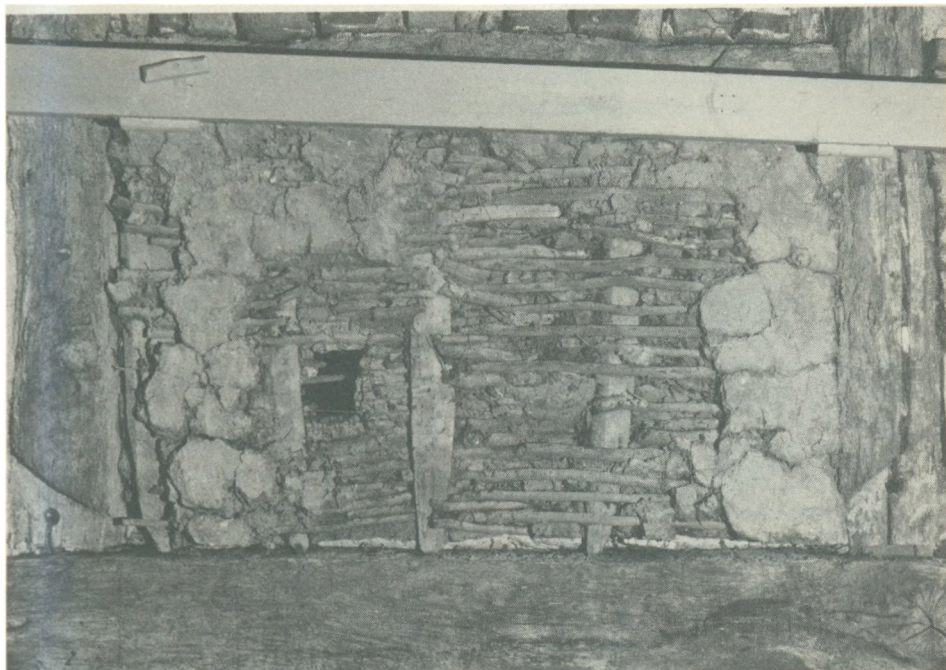
satte en flok tilfangetagne lollandske bønder over på den tyndt befolkede ø, for at de skulle rydde og opdyrke den.

Medens det i resten af Danmark lå tungt med forståelsen af nyplantningers betydning, var de sønderjydske og slesvigske hertuger opmærksomme på, at fortsat hugst uden ny tilvækst snart ville gøre deres områder skovløse, og på Als bestemte hertug August af Nordborg derfor i slutningen af 1600-årene, at der skulle gøres noget alvorligt ved sagen. Han var beregnende nok til at blande kærligheden ind i forstvæsenet, eftersom han bestemte, at enhver mand, der agtede at gifte sig, forinden skulle plante et antal træer for sig og sin brud. I skovforordningen af 1710 hedder det, at den unge mand, der før sit ægteskab plantede egetræer og passede dem, så

de trivedes, ved ægteskabets indgåelse skulle have udbetalt 8 skilling pr. træ. Siden blev det i Slesvig-Holsten til, at en mand, før han kunne gifte sig, skulle plante 10 ege eller 15 bøge og bringe planterne i god vækst.

Præsten skulle holde opsyn med, at forordningen blev overholdt, og skete det ikke, måtte brudgommen betale en bøde for hvert manglende træ, en daler for hver eg og 32 skilling for hver bøg. Det kunne selvfølgelig i sig selv være slemt nok, men langt værre var det, at der ikke kunne blive lyst for parret, førend det forsømte var indhentet. Stederne hvor disse træer plantedes ud, kaldtes brudgoms kobler, og der findes endnu rester af dem i Nørreskov på Als.

Længere oppe på den jyske halvø så

Lerklinet vendreværk i tavl fra et bindingsværkshus.

man ikke særlig nøje på det med nyplantninger: Vestjyllands engang vidtstrakte skovstrækninger blev lagt øde, og hvad mennesker ikke kunne klare i så henseende, tog skovbrande, storme og sandflugt. Hvor træerne engang havde groet tæt, opstod i stedet de vidtstrakte heder. Kun nogle sølle forblæste rester, såkaldt egepur, blev hist og her ladet tilbage.

Det er nyttigt at have et vist begreb om skovens udstrækning og tæthed i Danmark gennem tiderne, for rigeligheden på egnet træ eller fattigdommen derpå afspejler sig i høj grad i de forskellige landsdeles byggeskikke.

Allerede et stykke ind i middelalderen var man her og der ved at komme i bekneb for bygningstømmer og måtte se sig om efter et materiale, som kunne supplere det. Man tog derfor en teknik, som havde været kendt helt tilbage til stenalderen, i brug: Dengang var husvægge ofte blevet opført af vendreværk, hvilket vil sige en

vandret grenfletning på lodrette stokke, hvis ene ende var stukket ned i jorden, så de stod fast. Det var en nem byggemåde, og for at gøre husene nogenlunde vindtætte, var vendreværket siden blevet klinet med ler.

Nu flyttedes vendreværket over i de tømrede huse, således at der først byggedes et skelet af lodret, vandret og undertiden tillige skråt stillede tømmerstykker. De holdt huset sammen og var således bindingsværket. Vendreværket og kliningen fik plads i de åbne felter mellem tømmerstykkerne. Nogle steder erstattedes vendreværket siden af ubrændte eller brændte teglsten. – Marksten kan såmænd også forekomme.

Dette bindingsværk vender vi siden tilbage til, først vil vi imidlertid se lidt nærmere på træhusene, som dengang fandtes herhjemme i mængder, men hvoraf nu kun et beskedent antal er bevarede.

Blokhuset

Blokhuset har næppe haft den store betydning i Danmark, hvor den alt overvejende del af skovene bestod af løvtræ, og selvom vi somme steder kunne præstere udmærket skovfyr, var det næppe i mængder, som gjorde det lønnende at sætte et omfattende blokhusbyggeri igang.

I et blokhus er samtlige tømmerstokke anbragt horisontalt, og der er gerne hugget af siderne, så de enkelte stolpers tværsnit bliver ovalt eller med et skarpkantet forløb. I mere primitivt byggeri forekommer det, at de enkelte stokke kun hviler på hinandens planhuggede over-, og underside, men det gav ikke tætte vægge, for tømmer arbejder og slår sig, så der hist og her kommer gab mellem tømmerstokkene, og fæhår eller mos, som stoppedes ind i sådanne åbninger, holdt ikke godt ved, når fladerne var glatte og plane.

Derfor var det almindeligst, at man for oven gav stokkene en skarpbuet ryg, – en sudryg eller svineryg – medens der i undersiden lavedes en tilsvarende udhulning. Ikke alene bød denne konstruktion på bedre tætningsmuligheder, – den fik også tømmeret til at ligge bedre fast.

I Norge kendes blokhuset under betegnelsen laftebygning, i Sverige kaldes den knuttimring, og egentlig kan man tale om, at tømmerstokkene er bundet sammen: Et lille stykke fra enderne på hver tømmerstok er der udhugget partier, som de tværgående stokke – ligeledes med udhugninger – passer ned i. Konstruktionen er endvidere sådan, at stokkene i ét lag låses fast dels til hinanden dels til stokkene i laget ovenover, så konstruktionen i alle retninger er stabil.

Det viste sig da også ved flere lejligheder, bl.a. under fjendtligheder, at det var aldeles umuligt at vælte et større, velbygget blokhus. Det måtte brændes af. Helt op til vor egen tid er blokhusene blevet anvendt som led i befæstninger, under anden verdenskrig betjente man sig således i stor udstrækning af dem på østfronten.

Det var de rette og på lange stykker ensartet tykke stammer af nåletræer, der fandt anvendelse i blokhusene. Ikke mange løvtræer kan opvise den fornødne ranke, homogene vækst. Blandt blokhusets ulemper var, at dets størrelse ganske afhæng af, hvilke længder, stammerne kunne skaffes i. Man kunne nemlig kun knude dem sammen i hjørnerne, og at lægge flere stokke i forlængelse af hinanden lod sig ikke godt gøre. Derfor er blokhusene også af ret beskedne formater.

Det siger sig selv, at udhugninger til døre og store vinduesåbninger ikke just gav konstruktionen mere styrke, selvom

Blokhuset er en selv bærende konstruktion, der, som vist, kan stå alene på hjørnestenene. De runde udhugninger halvt ind i to sammenliggende stammer er vinduer.

der naturligvis nok kunne bygges et rammeværk, der omsluttede de overskårne stokkes frie ender. En indgang var man nødt til at have, men gennemskærende vinduer afstod mange fra. For dog at få lidt lys ind, blev der i stedet udhugget cirkelformede åbninger, således at forstå, at der huggedes halvcirkulært ned i en stok fra overkanten og ind til omkring midten, og en anden halvcirkel svarende hertil i den overliggende stolpes underkant. På den måde svækkedes konstruktionen mindst muligt, men det er klart, at store blev sådanne vinduer ikke.

Hvad angår blokhusets placering på jorden, så var det hele meget bekvemt, fordi konstruktionen med de liggende, sammenknudede tømmerstokke er selvbærende. Endog ved de større eksemplarer af typen var en stor, solid sten eller en gedigen tømmerstok under hvert hushjørne faktisk tilstrækkeligt fundament. En sådan konstruktion var da også på mange måder fortræffelig, da der således ikke kom jordfugt op til tømmeret, hvorfor råd da ejheller var noget påtrængende problem. Til mindre forrådshuse med levnedsmidler var det simpelthen det bedst tænkelige med sådanne hjørnestøtter, eftersom man jo kunne gøre dem ret høje. Derved fremkom, hvad man kalder en stolpebod eller et stabbur, og til det fandt mus og rotter vanskeligt adgang.

Ikke mindst sådanne forrådshuse er det højest tænkeligt, at man har brugt i Danmark, vi véd blot intet bestemt derom, eftersom sporene, et sådant hus efterlader, er såre beskedne, – fire stolpehuller er alt, og det er ikke meget at gå efter, hvis arkæologen skal foretage en rekonstruktion.

Ved huse bygget efter sådanne principper, kunne det åbne rum under bygningen anvendes til at lægge brænde i, så det var tørt og godt, når det skulle bruges. Blandt

ulemperne kunne nævnes, at en fjende fik let adgang til at tænde bål under huset, så dets beboere blev røget ud i en vis hast. Derfor blev der mange steder lagt en sokkel – en syld – af tilhugne sten som en ramme under hele huset.

At få lagt gulv i et hus, der stod direkte på jorden eller hvilede på en tæt syld, bød ikke på de store problemer. Måske nøjedes man med en lerstampning, måske blev der udlagt strøere eller bjælker, hvorpå gulvbrædder fornagledes. Stod huset derimod på høje hjørnestein eller tømmerblokke, var sagen unægtelig en noget anden. Man klarede sig på nogenlunde samme måde, som når der skulle laves vinduer: I de to modstående sider blev der i nogle af de underste stokke, – af hensyn til stabiliteten ikke altid i de to nederste – udhugget cirkelformige åbninger. I disse blev bjælkerne stukket ind, og oven på dem kunne gulvbrædderne så lægges, – en både elegant og solid løsning.

Var huset i to etager, var der intet som helst til hinder for at gentage samme konstruktion højere oppe på væggene. Det var imidlertid ikke altid, udhugningerne blev ført helt igennem stokkene. Ofte standse- des der et stykke inde. Herved opnåedes det, at bjælkeenderne forblev dækkede, og det var der god grund til at lægge vægt på. Det forholder sig nemlig således, at et træsendestykker er langt mere vandsugende end dets langsider, og med indtrængen af fugt, kom der i de dage også råd, fordi der ikke kendtes synderligt effektive imprægneringsmidler. Når bjælkeenderne imidlertid var dækkede, formindskedes risikoen ganske betydeligt.

Ved på toetagers huse at lade loftsbjælkerne mellem etagerne stikke et stykke frem foran væggen, kunne der dannes et bærende lag til en svalegang eller til en udragning. Egentlige tilbygninger egnede

Loftshod fra det sydøstlige Småland i knudetømring. Frilandsmuseet i Sorgenfri.

konstruktionen sig derimod ikke til. Hvis noget sådant alligevel blev nødvendigt, blev der gerne mere eller mindre vellykket hæglet nogle bygningsdele på i en anden konstruktion såsom stavværk eller bulværk.

Hvor gammelt blokhuset er i Norden,

er vanskeligt at sige. I Norge har man fundet en gravsætning fra omkring år 375, hvor kisterne er laftebyggede. I Sverige haves eksempler på knuttimringer fra omkring år 1000.

Der var dog dem, der mente, at man allerede i stenalderen kunne have kendt

blokhuse, og blandt dem var kammerherre Hannibal Sehested til Broholm på Fyn. Han var ivrig amatørarkæolog og udstillede de mange pragtfulde oldsager, som i hans tid blev fundet på Broholms jorder, i et specialbygget museum i parken.

Sehested gerådede i nogle drabelige diskussioner med andre af tidens forskere om muligheden af, at stenalderens danskere havde opført stabile huse af træ, som f.eks. netop blokhuse. – Nok dem, der i simple udgave er mindst redskabskrævende. Kammerherren erklærede sig overbevist om, at man udmærket kunne have bygget sådanne huse ved hjælp af flinteredskaber. Hans modstandere påstod lige så bestemt, at det var aldeles udelukket.

Så satte Sehested, der havde magt over tingene, et bemærkelsesværdigt byggeforetagende igang: Han lod i slutningen af 1870-erne nogle håndværkere bygge et blokhuse ved Broholm. Træerne fældedes med stenøkser, og der brugtes overhovedet kun flinteredskaber ved tilvirkningen af tømmeret og husets opførelse. Der blev på ingen måde snydt, og hvad redskaberne angår, var det altså hermed bevist, at det udmærket lod sig gøre, for huset blev endog særdeles vellykket. – Spørgsmålet er så blot, om stenalderens mennesker har haft ide om blokkonstruktioner?

Folk, der ikke selv ejede skov, og som ikke havde erhvervet sig ret til at fælde træer i en anden mands skov, kunne ikke uden videre bygge et træhus, og for at komme disse betrængte sjæle til hjælp, sejlede nogle norske skippere i renæssancen bygningstømmer til Danmark. Det har højst sandsynligt drejet sig om nåletræ, og

der er vel ikke grund til at udelukke, at der kan være bygget blokhuse af noget af det, ligesom de småboder af træ, der opførtes ved købstædernes landingspladser måske i nogle tilfælde kunne være blokhuse.

Ved Vendsyssels vestkyst var der i renæssancen ingen egentlige havne, men der var steder, hvor skibene kunne gå meget tæt ind til kysten, og den evigt virksomme fru Ingeborg Skeel til Woergaard, der foruden mangfoldige andre aktiviteter også var købmand, havde en landingsplads vest for Hune. Hun lastede produkter, som var bestemt til Norge, og hun lossede varer, som kom derfra, – heriblandt meget muligt træ. For at have et godt oplagssted, byggede hun omkring 1600 et blokhuse på pladsen. Det må have vakt en vis opsigt, for det blev så kendt, at stedet fik navn efter bygningen. Blokhuse er i dag et af vore kendte badesteder. Desværre er huset forlængst forsvundet, så vi har ikke mulighed for at konstatere, om man i Vendsyssel på fru Ingeborgs tid ved et blokhuse forstod det samme, som man gør i dag.

I Rebild står der et blokhuse, det er af nyere dato og en kopi af det amerikanske blokhuse, hvori Abraham Lincoln voksede op. Mange sommerhuse fra forrige og dette århundrede er bygget i blokhusteknik eller noget som minder derom. Blandt de kendteste kan nævnes »Det norske hus« på Bel Colle ved Rungsted, som arkitekt Carl Brummer byggede for geheime-etatsråd Isak Glückstadt i 1907, og som udstyredes med Hardangerfeler, brudekroner, norske folkelige træskæringer og mange andre herligheder.

Stavhuset

En anden træbygningskonstruktion, der går tilbage til oldtiden, er stavhuset. Det er almindeligt kendt, at Danmarks ældste kirker var af træ, og de benævnes gerne »stavkirker«, selvom ingen i grunden aner, om det udelukkende var stavkonstruktionen, der fandt anvendelse.

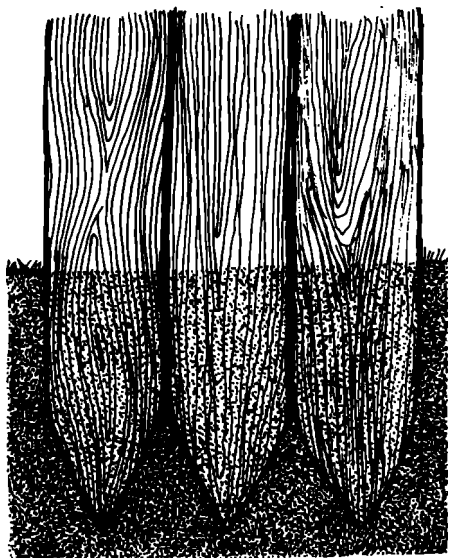
Navnet skaber nok hos de fleste forestillinger om de pragtfulde norske stavkirker i bl.a. Borgund, Heddal, Hopperstad og Torpo, men faktisk tyder intet på, at de danske kirker har taget sig sådan ud.

Iøvrigt skal det understreges, at det er vidt forskellige byggemåder, det drejer sig om, når på den ene side nordmændene, og på den anden svenskere og danskere taler om stavhuse. I Norge er stavene stolper inde i huset, og ved stolpe forstås en svær lodret, bærende tømmerstok. I Sverige og Danmark er stavene lodrette vægplanker, og disse kan udmærket sammen med væggenes hjørnestolper optræde som husets egentlige bærende konstruktion, således at indvendige stolper har haft mindre væsentlig betydning.

Ved Slagelse ligger resterne af Trelleborg, – et imponerende fæstningsanlæg fra omkring år 1000. Fyrkat ved Hobro og Aggersborg ved Limfjorden var stort set tilsvarende anlæg. Inden for en vældig ringvold var der opført huse til den fastboende garnison samt antagelig tillige til soldaternes familie og nogle håndværkere. Under udgravningerne af disse borge har man konstateret, at bygningerne alle var stavhuse, som ganske vist for de jyske borges vedkommende konstruktionsmæssigt afveg noget fra den sjællandske. I Trelleborg var stavplankerne alle jordgra-

vede, hvilket vil sige, at den ene ende var sat et passende stykke ned i jorden, som så var stampet om den, så planken stod fast. Her var hver anden planke gravet særlig dybt ned og udmærkede sig iøvrigt ved på begge smalsider at være udstyret med en not-rille. De øvrige, knap så dybtgående planker, havde på hver smalside en fjeder passende til noterne. De dybt nedgravede planker har således været at betragte som den bærende konstruktion, mens de øvrige har været fyldtømmer.

Det er klart, at træ, som uden videre blev stukket ned i jorden på den måde, ikke havde synderlig lang levetid. Det råd-nede snart for nedden, selv om det var den bedste eg. Det spillede måske ikke den

Palisadekonstruktion, hvor de sidestillede, tilspidsede planker er drevet ned i jorden.

store rolle i de tider, for der var endnu træ nok at tage af, og arbejdskraft havde man i trællene, som blot kunne bygge nyt, når det gamle blev for brøstfældigt.

Lidt gjorde man dog undertiden for at præservere træet en smule: Den ende, der skulle jordgraves, hærtnedes over ilden, så det yderste lag forkullede, hvilket gjorde træet noget mere modstandsdygtigt.

Orme går – som nævnt – ikke gerne i eg på grund af træets garvesyreindhold. Imidlertid var el næsten endnu bedre end eg, når der skulle bygges på fugtige steder, hvor træet ikke konstant stod under vand. Denne træsort er nemlig meget bestandig over for fugt og næsten uimodtagelig for råd. Derimod sætter mange borende insekter pris på det næringsrige ved. For at holde dem på afstand brugtes det at grave elletømmeret ned i en mødding i et halvt eller helt år, inden det skulle bruges. – Det betog insekterne appetitten.

Væggene i Aggersborgs og Fyrkats huse bestod af fodgravede stolpepar, der stod med samme afstand huset igennem, og mellem hvilke der synes at have været udfyldt med lodrette stavplanker.

Undertiden har man øjensynligt brugt at drive stavplankerne ned i jorden i stedet for at grave dem ned. En sådan praksis kunne allenfald jordfundne rester af et stavhus fra Viborg fra overgangen mellem vikingetid og middelalder tyde på. Her var stavplankerne nemlig let tilspidsede, hvilket har været rimeligt, hvis de skulle rammes ned, men overflødigt, hvis de blot skulle jordgraves. Metoden har fået plankerne til at stå fastere. For nedramning taler også, at huset har været palisadebygget, d.v.s. at plankerne blot er blevet sat så tæt mod hinanden, som muligt, uden at være forbundet med fjeder og not. Disse ville nemlig blot knække under plankernes nedramning. Sådanne palisadevægge

har været alt andet end tætte, og husene derfor næppe behagelige at bo i, – men alligevel synes palisadevægge at have været ret almindelige.

I nogle stavhuse var det alene de jord- eller fodgravede stavvægge, der bar konstruktionen, men for det meste måtte der suppleres med nogle kraftige stolper midt ned gennem huset. De skulle helst være i ét stykke for at have tilstrækkelig styrke, og for oven var der en kløft, hvori den bjælke, som taget hvilede på – åsbjælken – blev lagt. Disse stolper kaldes suler, og vi finder dem tillige i bulhuse og bindingsværksbygninger af en bestemt type. Sulerne, som jo skulle holde til et betydeligt pres, måtte graves et godt stykke ned i jorden, så de stod solidt, og de stabiliseredes ofte ved, at der pakkedes sten omkring dem og neddrevs trækiler mellem sten og stolpe. Ydermere stampedes jorden omhyggeligt. Nogle kraftige hjørnestolper, der gav væggene fasthed, var ligeledes påkravede.

Den første danske stavkirke byggedes i 850 af Ansgar i Hedeby i Sydslesvig, og i de følgende århundreder rejstes der trækirker overalt i landet. Ikke en eneste af dem står tilbage, og ofte havde de nok også kun en stakket levetid. Konstruktionen med det jordgravede tømmer holdt næppe mange menneskealdre, og det vides tillige, at mange af trækirkerne brændte. Ikke sjældent afløste flere kirker hinanden på samme sted. Bl.a. er der i Jelling fundet stolpehuller, som viser, at den nu stående stenkirke har haft to forgængere af træ.

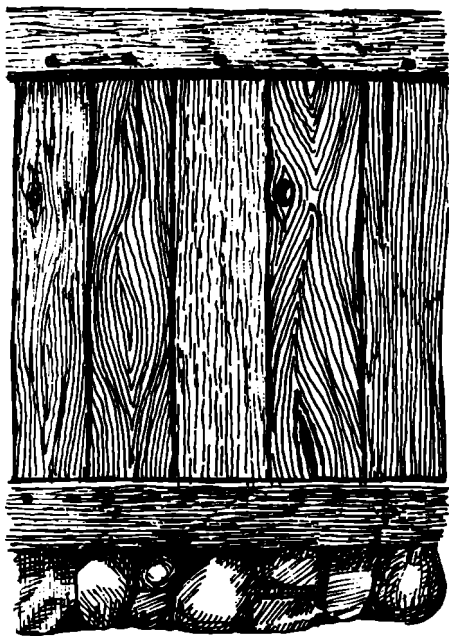
Den trækirke, som angiveligt stod længst, var opført i Århus i 1102 af biskop Ulf-Ketil. Den forsvandt først i 1548.

Nogle få fragmenter af trækirker har vi dog tilbage. Hørning-planken, som nu findes i Nationalmuseet (se Gamle danske

lofter s. 16), har siddet i en trækirke fra 1000-årene. Framlev-planken med vinduesåbning hidrører ligeledes fra en sådan middelalderlig kirke. I Snoldelev kirke på Sjælland er en stavplanke anvendt over norddøren. Den er 174 cm lang, hvilket menes at være dens oprindelige længde, så nogen imponerende højde har den gamle kirke næppe haft.

Plankens form har tilladt forskerne at udlede ikke så lidt om husets konstruktion: Væggene har været kraftige, – plankens tykkelse er ikke mindre end 9,5 cm. Det har også været nogle brede planker, man har anvendt. Det bevarede stykke er nu 41 cm. bredt, men der er tydeligvis hugget af forkanten.

Denne planke har aldrig været jordgravet: På det, der vendte indad mod kirke-

Stavværket med de lodret stillede planker mellem en tagrem og en fodrem, som de er notede ned i.

rummet, da den sad på plads, er der for neden en affasning, og på yderkanten en underskåret fæls. Dette afslører, at planken ikke alene har været notet ind i et stykke fodtømmer – en fodrem – men at den tillige har redet på notens kant.

Fodtømmer kom man ind på at bruge, fordi der efterhånden blev mindre træ at tage af, og man stod sig ikke ved at lade kirkevæggene rådne bort på nogle få årtier. Når stavplankerne notedes ned i en fodrem, kom de således ikke i direkte kontakt med jorden, hvilket øgede deres holdbarhed betydeligt, og hvis fodremmen ydermere lagdes på en ramme – en syld – af sten, klarede også den for en tid frisag. Alligevel viste der sig problemer, for når der var slagregn, drev vandet fra plankerne ned i noten, hvor det blev stående, og så varede det ikke længe, førend der alligevel opstod svamp og råd. Omhyggelige kirkebyggere lavede derfor aldrig noten i fodremmen horisontal, men lod den forløbe i en række åbne V-er. Udefra bores der så et nedadskrående hul op til bunden af hvert V, så vandet kunne løbe ud derfra.

Også Vrangstrup kirke syd for Sorø har en notet planke, der har fundet anvendelse som dørøverligger, og som har siddet i en tidligere stavkirke. Den er beskåret, men det er jo indlysende, at selvom det nederste af en stavplanke var rådnethed, kunne dens friske øvre del udmærket genbruges i et nyt gudshus af sten.

Selvom der ikke er bevaret stavkirker i Danmark, kan vi med ret stor sikkerhed sige, hvordan de har taget sig ud: De har antagelig af form mindet meget om de små kullede – tårnløse – jyske kampestenkirker, og de fleste har været ganske små. Der levede kun få mennesker i Danmark dengang, og menighederne har ikke været synderligt mandsstærke.

Tager vi over Øresund og op i Västergötland, finder vi i Hedared en ganske lille stavkirke, – så beskeden, at den ofte benævnes kapel. Den består af skib og kor og kan rumme 150 personer. Den er opført i 1200 eller 1300-årene, og stavplankerne, som her er ret smalle, er samlede ved, at hver planke i den ene smalside har en not med buet bund og på den anden side er af-faset i en æg, en såkaldt sudryg, der passer ind i næste plankes not.

Fodremmen hviler på en lav syld opbygget af flade stene, og ved husets ender er den tappet ind i de svære hjørnestolper. Stavplankerne er så notet ned i fodremmen, men selvom tømmeret på den måde var bedre beskyttet mod råd, måtte det konstateres, at konstruktionen stadig ikke var ideel, for nu stod stavplankerne ikke fast nok. Alene kunne de svære hjørnestolper ikke afstive konstruktionen tilstrækkeligt, det var også nødvendigt med et samlende led for oven, som stavplankerne kunne notes ind i. På den måde kom tagremmen ind i billedet. Det er fodremmens modstykke, men sjældent af så svært tømmer som denne. Tagremmene er ligeledes tappet ind i hjørnestolperne, og på dem hviler tagkonstruktionen.

Hedared kirke har højt, stejlt sadeltag med spåntækning på underlag af brædder, og gavltrekanterne for oven er ligeledes spånklædte. Kirken har kun én døråbning, den er rundbuet og vender mod syd. Dørfløjen er af et par vældige plankestykker på revler og dertil jernbundet. Der er et lille vindue i hver af skibets tre frie sider og et dobbeltvindue i korets sydside. Det er alt. Disse vinduer stammer fra

1700-årene. Før den tid var kirkens indre endnu mørkere end i dag. Den eneste ydre udsmykning er hjørnestolpernes simple profilringe, – en for oven og en for neden.

I forrige århundrede udfoldedes der de ihærdigste bestræbelser på at få Hedared kirke revet ned og erstattet af en ny, »ordentlig« kirke, men den lille menighed holdt stædigt fast ved det gamle gudshus og bad de sikkert yderst velmenende reformatorer pakke sig, hvad de så omsider gjorde.

Vi må være disse brave västergötlandske bønder evigt taknemmelige for deres trofasthed overfor deres gamle kultur. På grund af dem kan vi endnu få at se, hvordan en trækirke så ud, da kristendommen var ung i Norden. Sorttjæret og undseelig ligger den bag det lave gærde opstabet af marksten, og som nabo har den et klokkehus, ligeledes af træ.

Allerede i middelalderen begyndte man at gå væk fra stavhusene, selvom de havde fået deres fodrem og dermed var blevet en del mere holdbare, end da de jordgravedes. Grunden til, at man forlod konstruktionen var antagelig vanskelighederne med at holde den tæt. I de lodrette revner, som opstod ved træets skrumpning, var det meget vanskeligt at anbringe tætnende værk, og selvom der var fjeder og not, kunne det hverken afbøde trækken eller fastholde istoppet værk.

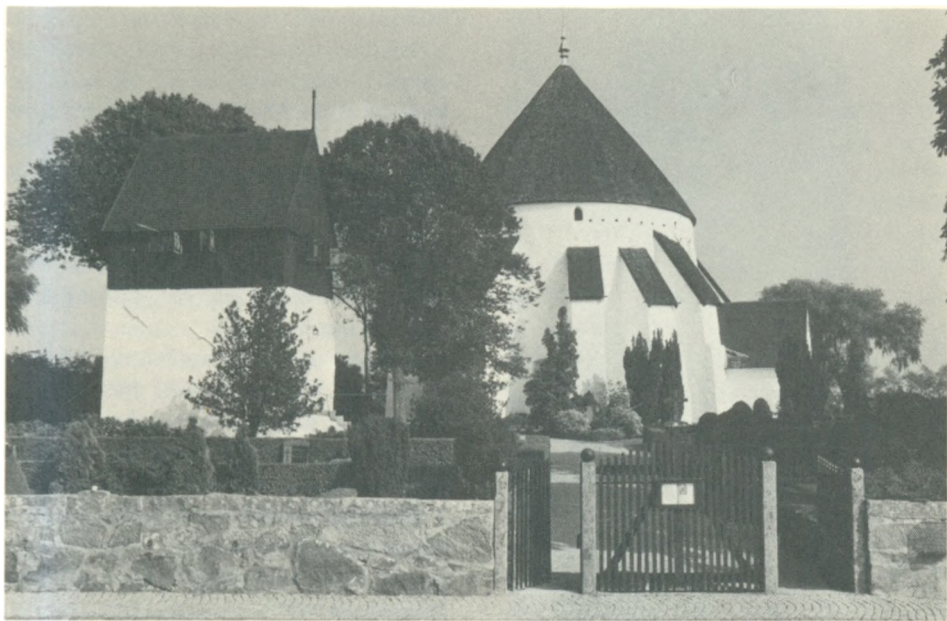
Man begyndte derfor i stedet at lægge planker vandrette i bulvægge, som vi siden skal se nærmere på, blot vil vi forinden blive en stund på kirkegården og betragte klokkehuset.

Klokkehuset

Det er så lykkeligt, at vi trods alt ikke er helt uden middelalderlige træbygninger herhjemme. Et par kan føres helt tilbage til 1300-årene. Det er i Sydslesvig, Nord-slesvig, på Als, Lolland og Bornholm, vi nu skal søge disse klokkehuse. Der findes inden for nudansk område 19, som er helt af træ. Blandt de meget særprægede klokkehuse på Bornholm er der to, som har bræddebeklædt overdel på høj, muret sokkel. Andre bornholmske klokkehuse er af grundmur og traditionelt bindingsværk. De to bræddebeklædte er Østerlars og Olsker, og de bør vel i nogen grad betragtes

som en overgangsform mellem det murede-, og træ-klokkehuset.

I romansk tid var murede tårne sammenbygget med kirken en stor sjældenhed. Vi kan i dag kun opvise omved 30 murede romanske kirketårne, og først i senmiddelalderen samt derefter bliver det almindeligt, at kirkerne får tårn. Det mærkværdige er imidlertid, at de i hvert fald ikke alle har været tænkt som et ophængningssted for klokker. – De var simpelthen for spinkelt konstruerede og måtte ommures, når der skulle anbringes klokker. Det er ikke rimeligt at søge fænomene-

Østerlars kirke, hvis fritstående klokkehus har plankeklædt overdel – klokkeloft. Taget er tækket med træspan.

Klokkeloftet med det svære tømmer i Østerlars kirke. Væggene er faktisk bindingsværk, som i stedet for udfyldning af tavlene har fået sat en bræddebeklædning uden på tømmeret.

net forklaret i denne bog, det må vente til bogen om murværk, men det viser, at selvom kirken fik muret tårn, blev træ-klokket huset ikke nødvendigvis overflø-digt af den grund.

Klokket huset af træ er ikke alene et dansk fænomen. Det kendes fra mange egne i Østersø-området. Huset har altid to funktioner: Det har øverst et klokkeloft med ophængningsanordninger til klokkerne, medens den nederste del gør fyldest som materialrum. Der er også undertiden i klokket huse fundet gamle kalkkuler, hvori kalken til udbedringer og hvidtning af kirkens murværk har kunnet lagres.

99 ud af 100 murede kirketårne er an-bragt vestvendt på kirken, men med klok-ket huset har man åbenbart følt sig mere frit stillet. Der har været en klar tendens

til at anbringe det i nærheden af hovedind-gangen til kirkegården. Ydermere har man med forkærlighed anbragt det på en forhøjning på kirkegården, ja, hvor en så-dan savnes, har man undertiden opkastet en til formålet, og der er fremsat smukke teorier om, at det var for, at klokkerne bedre kunne høres.

Lydmæssigt har forskellen nu ikke væ-ret så stor. Derimod kunne det være nyt-tigt at have et højt placeret tårn, hvis det var meningen, at der skulle holdes udvig og eventuelt kæmpes fra det.

Selvfølgelig var et trætårn ikke alverden bevendt overfor ildvåben, men i buernes og armbrøsternes dage kunne en kraftig bræddevæg nok yde en ganske god beskyt-telse imod beskydning. Faktisk kendes der fra middelalderlige illuminerede hånd-

skrifter en del illustrationer, som viser befæstningstårne af træ ikke ulig vore middelalderlige klokkehuse. Dette forklarer også, hvorfor man fortrinsvis lagde dem i nærheden af hovedindgangen til kirkegården: Mange kirker havde nemlig ud over den religiøse bestemmelse et forsvarsmæssigt formål. De og kirkegårdene med det høje stendige kunne i tilfælde af krig tjene som tilflugtsborg for den stedlige befolkning, og fra trætårnet kunne hovedindgangen tages under bestrygning, hvis angribere søgte at trænge ind den vej. At klokkehuset højst sandsynligt har haft en sådan bestemmelse, sandsynliggøres også – som vi siden skal se – af et ellers uforklarligt konstruktionsled, »kongen«.

Efterhånden gik det krigeriske af sagen, og træhusene blev håbløst forældede som fæstningstårne, men nu havde de til gengæld fået væsentlig betydning for klokkeringningen, og de bibeholdtes, indtil man rundt om i de mange sogne, hvor et sådant hus havde, fik for ringe tanker om det og erstattede det med et muret tårn. I forrige århundrede gik det her, som på så mange andre arkitektoniske områder, såre galt, og vi mistede over 100 af disse markante bygninger. Det er således kun sørgelige rester, der nu er tilbage.

Klokkehusene er stolpehuse beklædt med brædder. Stolpeværket er af meget svært egetømmer, som i tværsnit for neden ofte opviser så imponerende mål som 30 x 30 eller 35 x 35 cm. De nu stående danske klokkehuse har alle kvadratisk grundflade, og sidelængden kan variere fra 4,5 m og til 6 m. I Sydslesvig i Katharinenheerd i Eiderstedt står der dog et ottekantet hus fra 1600-årene. Det har meget højt, ligeledes ottekantet spir og en vindfløj, som bærer årstallet 1604, medens der i en af stolperne er indskåret 1685.

Klokkehusene repræsenterer godt nok

en middelalderlig tradition, men de er langt fra alle middelalderlige. Herhjemme er 4 lollandske huse fra middelalderen, nemlig Arminge, Birket, Gloslunde og Søllested. Arminge blev dog slemt medtaget i 1936. Det menes, at Birket går helt tilbage til ca. 1350.

De middelalderlige sønderjydske huse er Klipleve, Tandslet, Varnæs, Svenstrup, Nybøl og Hørup. Nybøl er dog ombygget i 1655 og Hørup i både 1689 og 1731. Også Svenstrup har gennemgået ombygninger.

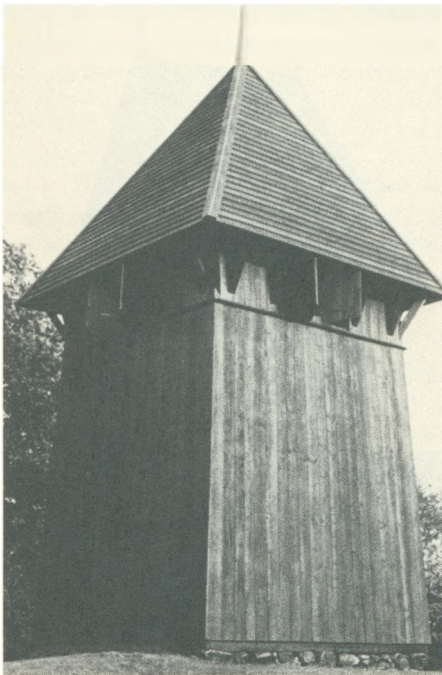
Landets ældste klokkehus er det i Klipleve, som angiveligt kan dateres til ca. 1300. Varnæs er fra den sene middelalder, og der har været foretaget mindre ombyg-

Klokkehuset i Søllested på Lolland. Det har seldeltag og vandnæseprofil.

Kliplevs klokkehus er landets ældste, nemlig fra tiden omkring år 1300.

Tandslet klokkehus er middelalderligt, det fremtræder, selvom det i det ydre er noget restaureret, ganske smukt.

ninger. Tandslet derimod er senmiddelalderligt og i alt væsentligt velbevaret.

Syd for vor nuværende grænse er det Nørre Brarups klokkehus, der er ældst, det anslås at være jævnaldrende med Kliplevs og er særdeles velbevaret. De to bygninger er altså rejst, dengang Erik Menved regerede i Danmark.

For at beskytte trækonstruktionen imod fugt og råd, har man gerne valgt at lægge en syld af kampesten på jorden, så det hele løftes et passende stykke op over jordoverfladen. På denne syld er der så i regelen, men ikke altid, lagt en ramme af fodtømmer, fra hvis hjørner de let indadskrånede hjørnestolper rejser sig.

Der forekommer eksempler på, at man har ladet det blive ved de fire hjørnestolper – højstolperne, men for det meste blev der, for at stabilisere konstruktionen, yderligere sat mindst en og undertiden to ekstra stolper på hvert stykke fodtømmer. Man kalder disse suppleringsstolper for vægstolper, og samtlige stolper er – hvis der er fodtømmer – tappet ned i det. For oven i huset ligger en anden rammekonstruktion, hammerbåndene, som binder de indtappede stolper sammen opadtil. Disse øvre bånd – hammerbåndene – krydser hinanden i hjørnerne og rager et stykke uden for højstolperne. Der er ikke skåret ned i stolperne for at danne en ramme med plant forløb. De to af båndene ligger simpelthen oven på de andre to, og på de lavest placerede bånd er tillige de bjælker lagt, som skal bære klokkerne. Det er bl.a. for at få disse bjælker til at hvile solidt og ikke overbelaste hammerbåndene, at der oftest indgår vægstolper i den bærende konstruktion. Bjælkerne er så fortrinsvis lagt over hammerbåndene just dér, hvor en stolpe står under og støtter.

Belastningen på klokkehuset er ikke ubetydelig. Det rager et godt stykke op i

landskabet, og vinden kan presse bravt mod dets store flader. Hertil kommer at den eller de ophængte klokker ofte er særdeles vægtige, og deres rytmiske svingninger, når der ringes med dem, får let stolperne til at svinge med. Derfor må der en supplerende konstruktion til.

Tryk og svingninger fordeles bedst gennem lange, skrå og gerne lidt buede stivere, såkaldte ranker eller stormbånd. Dem træffer vi i samtlige middelalderlige klokkehuse, hvor de danner et krydsværk i hver vægflade, så der opstår en række X-er. For det meste er de bladet ind i stolperne, så deres overflade kommer til at ligge i plan med disses. Kun i Arninge har man valgt at anbringe rankerne på stol-

Det indre af Tandslet klokkehus med det svære tømmer og den vældige stolpe, kongen, i midten.

pernes yderside, sikkert for at undgå at svække konstruktionen med indskæringer. De længste ranker går fra højstolpe til højstolpe og skærer sig gennem de vægstolper, der måtte være. De udgår gerne et stykke oppe på den ene hjørnestolpe og ender på den anden ved klokkeloftets gulv eller endnu højere oppe.

I de ældste klokkehuse er det for det meste lidt krumvokset tømmer, der er brugt til ranker, og der er gjort mindst muligt ud af tildannelsen for at skåne træet. Ud over disse vældige kryds går der mindre skråbånd fra højstolperne og ind i vægstolperne.

I forbindelse med klokkeloftet finder man løsholter – tværgående tømmerstykker mellem højstolper og vægstolper – og oven på disse løsholter kan der, hvis der ikke er stolper nok til at opfange trykket fra klokkebjælkerne, være lodrette tømmerstykker, dokker, som støtter under hver klokkebjælke og er tappet ind i såvel løsholt som hammerbånd.

I Birket på Lolland, som er vort bedst bevarede klokkehus, er der tillige skråbånd fra stolperne og op til hammerbåndene. Man mener, at denne tilsyneladende overforsigtighed og frådren med tømmer i høj grad har medvirket til, at huset har holdt sig så godt, og at tømmeret aldrig har måttet omsættes. Hertil kommer, at denne kirke altid har haft en lukket brædebeklædning, hvor de sønderjydske har været med åbent galleri med glamhuller øverst.

Mellem modstående vægge ses undertiden også ranker. Almindeligere er det dog, at der i midten af klokkehuset står en særlig fornem stolpe, den såkaldte »kongen«. Den varierer i højde fra sted til sted. Således standser den i de middelalderlige sønderjydske klokkehuse under klokkeloftets gulv, medens den i Birket kirke fortsætter

op til hammerbåndsniveau og giver yderligere støtte til den midterste af de klokke-bærende bjælker.

Medens der ikke er nogen udsmykning på de øvrige stolper, har kongen ofte været genstand for en særbehandling og er måske – som det ses i f.eks. Kliple, Egen og Broager – udstyret med smukt affasede kanter. Ligeledes forekommer det, at der fra kongen udgår nogle kopbånd – skræstivere – som danner støtte for bjælker, der bærer gulvet eller gulvene, for der kan godt være et par stykker over hinanden, og disse kopbånd er i Kliple og Feldsted festligt udtungede.

I ældre huse er kongen altså ikke ført helt op, men på senere konstruktioner – bl.a. Broagers fra 1650 – forløber den helt op til tagets spids.

Denne under klokkeloftet afsluttende konge, som åbenbart er den ældste type, har givet forskerne en del at spekulere på. Forholdet er nemlig, at den i grunden er ganske overflødig. Gulvet i klokkeloftet skal højst bære to-tre personer, og egentlig var det fuldt tilstrækkeligt til det formål at lægge nogle kraftige brædder over. Ville man sikre konstruktionen overdådigt godt, kunne der eventuelt suppleres med et par bærende bjælker under brædderne.

Selvfølgelig har datidens håndværkere imidlertid ikke gjort sig den ulejlighed at sætte et så drabeligt stykke tømmer ind i klokkehuset, hvis det ingen berettigelse havde. Vi kan derfor gå ud fra, at kongen har haft en betydning, som nu er gået i glemmebogen.

Hvis vi forestiller os, at klokkehuset, som foreslået, tillige skulle kunne bruges som fæstningstårn, forklares kongens tilstedeværelse straks, for med dens støtte, ville klokkeloftets gulv kunne bære en større besætning, våben, kastesten etc.

Det er et ganske imponerende syn, der

møder én, når man går ind i et af de gamle klokkehuse, selvom synet opad standses af et gulv. Det svære tømmer er tilhugget med økse, og mange steder ses huggenes spor endnu i træet. Samlingerne er befæstet med kraftige dyvler, træpløkke, der ligeledes udhuggedes med økse. Det hele minder en god del om bindingsværk, som man udvendig har beklædt med brædder i stedet for at kline eller mure mellem tavlene.

Beklædningen af dette kraftige skelet var forhen altid brædder. I senere tid har man forsøgt sig med spåner, tagpap, blikplader og andet plademateriale. Måske er det bedst i tavshed at forbigå, hvad der i en sådan forbindelse bør menes om de tre sidste slags materialer.

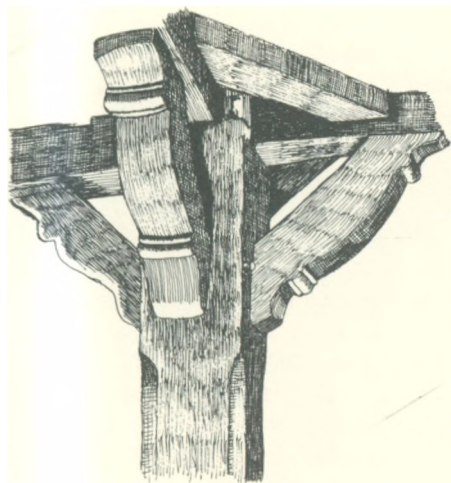
De gamle tømrere kunne ikke drømme om at slå bræddevæggen fast på stolperne, som udgjorde hoved-konstruktionen og derfor måtte svækkes mindst muligt. Løsholterne mellem dem kunne udskiftes, hvis de blev for ringe, så til dem spigredes brædderne fast. Oven på de egentlige dækbrædder er der gerne slået mindre brædder – et på to – så sammenføjningerne dækkes, og huset er tæt.

Brædderne er ført helt ned til stensoklen og dækker altså tillige fodtømmeret. Det almindeligste er, at de tillige går helt op til taget, kun for oven brudt af nogle glamluger til at åbne under klokkeringsningen. Som nævnt er der imidlertid på nogle slesvigske klokkehuse – hovedsageligt de ældste – et åbent galleri, som i brystningshøjde går klokkeloftet rundt. Det åbne klokkeloft benævnes også undertiden svalen. Vi træffer sådanne gallerier på Nørre Brarup klokketårn syd for grænsen og på Kliple. På Varnæs, der tildels er brædderbeklædt, er der smukke rundbuede udskæringer i plankerne.

Som det er tilfældet med mange gamle

tømmer-, og bindingsværkshuse, var klokkehusene opført, så de ret let kunne tages fra hinanden. Det skyldtes sikkert, at man havde erfaringer for, at det undertiden blev nødvendigt at udskifte et led hist og her. I klokkehusene er det da også muligt at hale enkelte led ud af konstruktionen, uden at det hele falder sammen.

Noget, der med jævne mellemrum måtte fornyes var bræddebeklædningen eller i det mindste en del af den. Det nederste var mest udsat, og derfor blev udskiftningerne oftest aktuelle her. Det var urimeligt spild af træ at skifte et gennemgående bræt ud, blot fordi dets nederste del var rådnet. Derfor delte man gerne bræddebeklædningen, og i Søllested på Lolland er det gjort meget net med en vandnæse-lignende profil midt på tårnet, der tillige slår det nedslidende vand ud fra den nedre halvdel af huset.

Kongen i Kliplevs klokkehus.

Undertiden har brædderne holdt sig ganske godt, hvis de er blevet ordentligt passet med tjære. For oven på Varnæs kirkes klokkehus sidder der egebrædder fra 1600-årene. Iøvrigt udmærker dette klokkehus sig ved at mangle konge i konstruktionen. Oprindeligt har man givetvis kun brugt egebrædder, senere er det mestendels fyr, der har fundet anvendelse.

På Lolland har klokkehusene gerne sadeltag, i Sønderjylland og Slesvig er et pyramidetag eller et ottekantet spir det almindeligste, og det ottekantede spir kan nok tage sig lidt ejendommeligt ud oven på det firkantede hus. De sønderjydske tage krager stærkt ud, og årsagen er utvivlsomt den, at klokkeloftet eller klokkekammeret skal have mest mulig læ.

Som omtalt rager enderne af hanebåndene et godt stykke ud fra den ramme, som de danner, og på disse ender, der understøttes af knægte eller kopbånd, hviler så taget. Bjælkerne, som bærer klokkerne, er ligeledes forlænget ud som tagbærere. Også under dem er der kopbånd eller knægte til stabilisering, og de er for neden tappet ind i stolper eller dokker. I de to sider, hvor der ikke er bjælker, har man tappet såkaldte stikbjælker ind i hammerbåndene, naturligvis behørigt støttede af knægte eller kopbånd.

Flere forskellige tækkematerialer er kommet i betragtning. På de lollandske sadeltage har tegl været foretrukket, ellers har spån på brædder eller brædder alene gjort fyldest. Blytækning kan have været brugt, men danske eksempler derpå kendes ikke mere. Derimod er tagpap i nyere tid kommet i anvendelse på flere klokkehuse.

Træklokkehus bygget sammen med kirken ses endnu et par steder i Sydslesvig, f.eks. i Sievested ved Flensborg og i Løjt ved Slesvig.

Træklædte huse og møller

Bræddebeklædte tømmer skeletter brugtes også almindeligt til mange andre hus-typer, i spinklere udgave, f.eks. til byg-ningsdele, som ikke måtte være for tunge, eller til huse på hvis vedvarende soliditet der ikke lagdes afgørende vægt. Også hvor en vandafvisende facade var ønskelig, var bræddebeklædning i ældre tid noget af det bedste, man havde at byde på, vel at mær-ke hvis den blev vel vedligeholdt.

Vognskure og lignende sekundære huse var især i byerne ofte bræddebeklædte, og da det ikke er huse, som man på grund af deres arkitektoniske fortræffelighed har sat meget ind på at bevare over et længere åremål, er ældre eksemplarer sjældne. Hvor de bærende konstruktioner har væ-ret svære nok til, at det var lønsomt med en bræddeformyelse, er det hændt, at en frønnet bræddebeklædning engang er ble-vet skiftet ud med en frisk.

I Den gamle By i Aarhus findes et gan-ske tiltalende eksemplar af typen. Det er et vognskur – en såkaldt postlade – som stammer fra Christiansfeld i Sønderjyl-land. Postladen opførtes engang i forrige århundrede, og dens udmærkede tegltag viser, at den ikke var tænkt som nogen »døgnflue«. Bræddebeklædningen er med een på to, altså et ganske smalt bræt, som dækker over sammenføjningen mellem to bredere, underliggende brædder. Her er dækbrættet blevet så smalt, at det nærmest er en liste. Brædderne er lodret stillede.

Det var ikke almindeligt at spendere egetømmer eller egebrædder på den slags huse, man klarede sig med det billigere fyrretræ og præserverede det med tjære el-

ler bemaling. Ofte stråler sådanne huse i stærke røde, rødbrune og gule farver.

På Færøerne opførtes mange huse af brædder på et tømmer skelet, og underti-den er brædderne blot sammennotede uden dækbræt til at tætnes. I beboelseshuse er væggene ofte dobbelte, fordi man har bræddebeklædt tømmer skelettet både ud-vendig og indvendig. Færøgården på Fri-landsmuseet i Sorgenfri har i den afdeling, der kaldes »glarstuen« en sådan dobbelt væg. Brædder på tømmer ses i mangfoldi-ge gavltrekanter både i bulhuse, bindings-værkshuse og grundmurede huse, og med effektiviseringen af landbruget i slutnin-gen af forrige århundrede, blev også trem-pelkonstruktionerne aktuelle, fordi man her med en beskednen investering kunne opnå en væsentlig rumforøgelse. Tremp-len er et tag, der hviler ikke på husets mur, men på en forhøjelse af de bærende tømmerkonstruktioner, og det åbne rum, der på den måde blev mellem muren og taget, dækkedes gerne med brædder. I nogle tilfælde – f. eks. på Skovsbo på Fyn – er trempelen sat oven på en ældre bin-dingsværks-avlsbygning, medens den i andre er opført sammen med et nyt hus.

En let, men solid konstruktion måtte man have i stubmøllerne, som var de før-ste vindmøller i Danmark. De kom allere-de hertil i 1200-årene og afløstes først sent af den såkaldte hollandske mølle, der ud-vikledes i Nederlandene i slutningen af 1500-tallet.

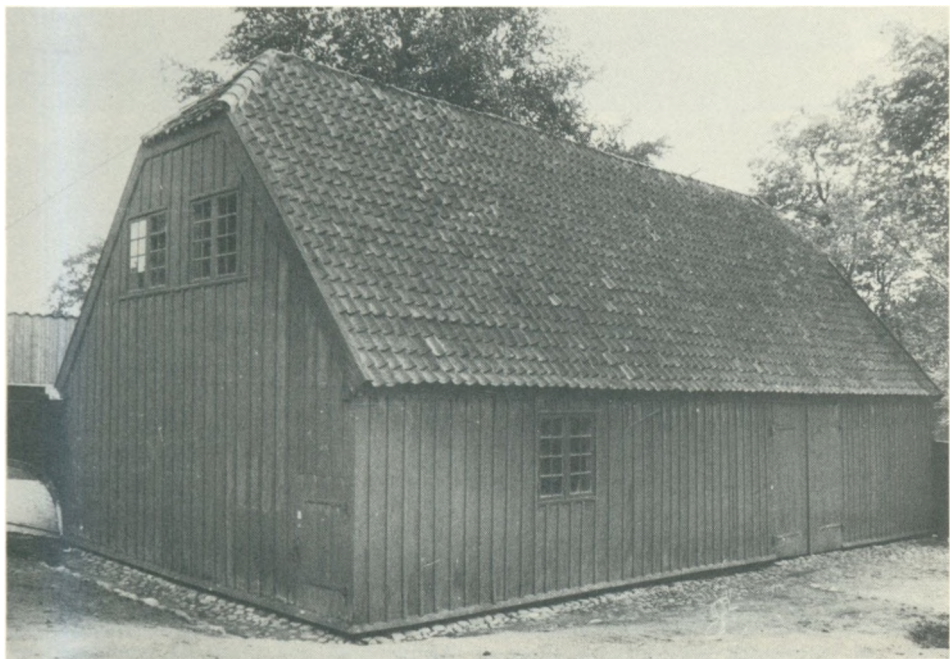
Stubmøllen har navn efter den vældige stolpe eller akse – stubben – der bærer hele møllehuset. Denne akse var nødvendig,

for møllen måtte kunne vendes, så vinden kunne få vingerne til at dreje rundt. I begyndelsen var vingerne træbeklædte og meget tunge, – siden kom man efter at opbygge et let skelet, som bespændtes med sejl af lærred.

Stubben var et stykke enormt svært egetømmer uden lyde, den huggedes til, så den for neden havde kvadratisk tværsnit, medens den nogenlunde i højde med det underste gulv i møllehuset gjordes rund. – Ellers kunne møllen ikke dreje om den. I passende højde oppe i møllen anbragtes så en næsten lige så svær tværgående bjælke – stensbjælken – i hvilken der for neden var udhulet til den runde stub. Omtrent midtvejs i bjælken snævrede hullet brat ind, og samtidig var der skåret af stubben, så kun en tap var tilbage.

Stensbjælken har navn af, at på den hviler kværmen med kværmenene, men tillige er hele møllehuset direkte eller indirekte forbundet med denne bjælke, som sammen med stubben holder det hele oppe og på plads. Det krævede en ikke ringe sans for balance hos møllebyggeren at få placeret denne stensbjælke lige netop så højt oppe i møllen, at huset ikke lagde sig ned i den første den bedste storm.

Det næste problem var at få stubben forankret tilstrækkeligt fast, og det væsentligste var – det vidste alle de gamle kloge møllebyggere – at stubben skulle hænge, den måtte aldrig stå, for møllen har store kræfter, når blæsten slår mod dens hus og vinger, og disse drejer og driver kværmen eller kværmenene. Hvis stubben hviler på krydsfoden, får den snart for-

Hus med een på to-konstruktion. Købstadsmuseet »Den gamle By«, Århus.

Stubmøllen i Torkildstrup på Falster har bagtil et udskydende parti.

plantet vibrationerne så magtfuldt ud til de murede piller, der bærer krydset, at disse slås løse, så møllen en skønne dag kipper om.

Ideen er, at det er skråstiverne, der fra foden går op til stubben, som de er tappet ind i, der bærer den. Den er således faktisk spændt op. Men naturligvis var det uønskeligt, at møllen kom til at slingre, når den gik, og derfor var der trodt alt en form for forbindelse mellem krydsfoden og stubben: En mulighed var, at krydset var bygget op af fire bjælker, der omsluttede stubben, så den blev indelukket som i en kasse. Så kunne den ikke komme til at svinge fra side til side. En anden løsning

på problemet var, at man i enden af stubben, som så måtte være af væsentligt sværere tømmer end krydsfoden, skar ind, så der i hvert hjørne kun stod en tap eller gren tilbage, og disse grene passedes så ned over krydssets midte, – men stubben kom stadig ikke til at hvile på krydset. Nogle møller har kun et enkelt kryds, andre et dobbelt, – det ene under det andet – og det underste er så alene beregnet som basis for skråstiverne.

Møllens beklædning måtte være tæt og let, og brædder opsat efter systemet een på to var at foretrække. På små gårdmøller kunne man nok klare sig med brædder, der var gennemgående, på større møller

Bulhus i Haderslev museum.

Østjydske bulhuse på Frilandsmuseet i Sorgenfri. De stammer fra forskellige gårde.

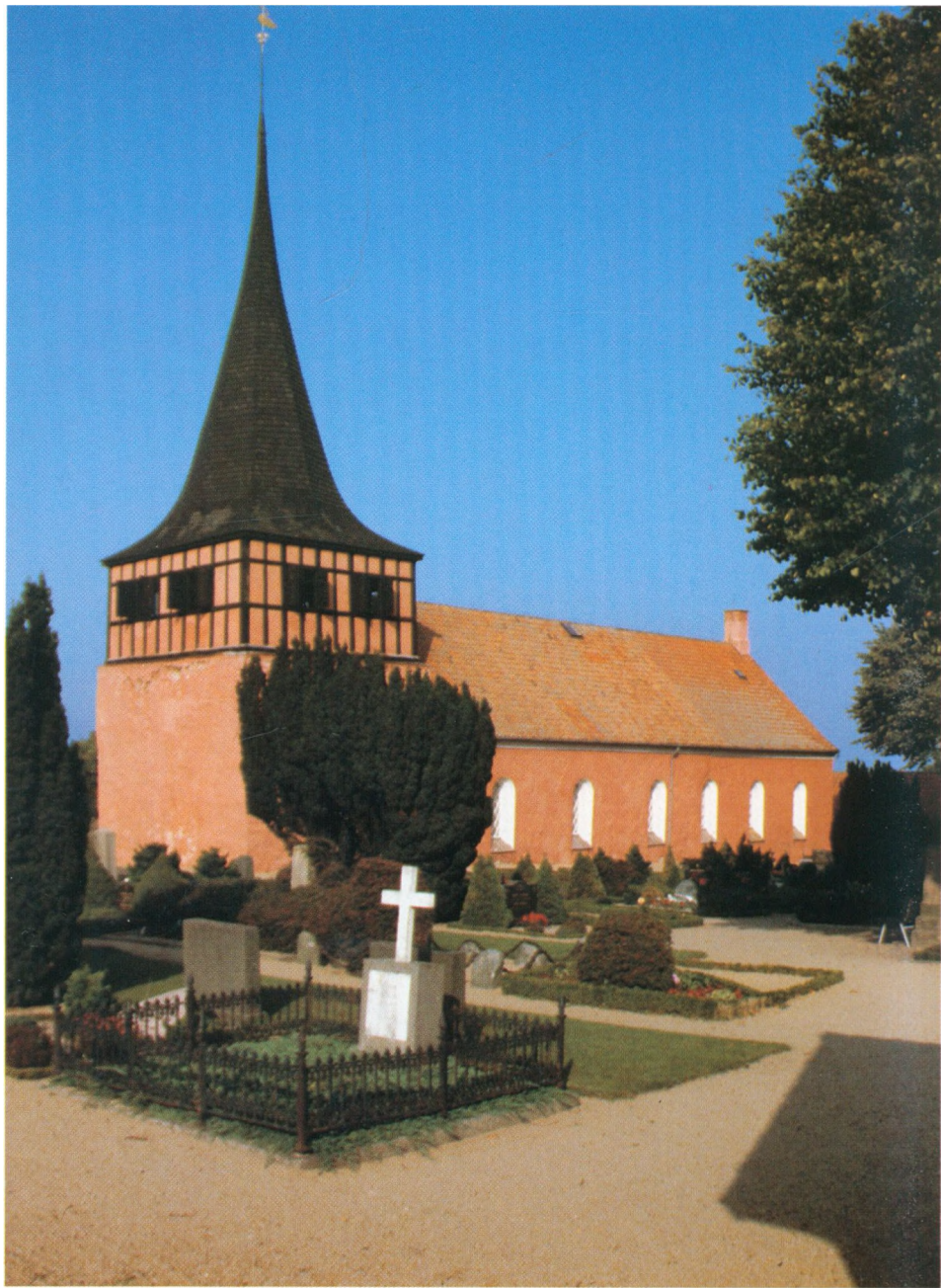
Olsker kirke med klokkehuset, der har bræddeklædt klokkeløft. – I middelalderen var den tillige en stærk fæstning.

Rusker kirke på Bornholm med klokkehus med bindingsværk. – En prægtig farvesymfoni.

De bornholmske kirkers fritstående klokkehuse er noget helt specielt for øen. Flere af dem har klokkeløfi i bindingsværk som dette i Bodilsker.

Kirken i Svaneke har bindingsværks overdel på tårnet og fremtræder i festligt rødt.

Model på Københavns Bymuseum af byen, som den så ud i middelalderen med de mange bindingsværkshuse og kun enkelte grundmur.

Fra apoteker Reimincks gård i Kolding. – Et afvore mest ødsle renæssancehuse i bindingsværk.

Den sengotiske borgmestergård i Ystad.

Anne Hvides gard fra 1565–70 hører til de smukkeste huse i Svendborg. I dag er den museum.

Ejendommen Slotsgade 20 i Haderslev påbegyndtes i 1578. Den er i de senere år forbilldeligt restaureret.

Mads Lerches gård i Nyborg – et farveprægtigt hus fra 1601. – I dag er den museum.

Købstadsbindingsværk fra Den gamle By i Århus.

Den Kemmerske gård i Ystad – bagsiden. Bemærk den meget høje sokkel.

Bindesværk fra dansketiden i den skanske by Ystad, med en smuk portindkorsel.

Sæbys vartegn, den gamle vandmølle fra 1710 med bindingsværk på høj kampestensokkel.

Den fine stubmølle på Haderslev museum med stjærten, som kan dreje hele møllehuset om stubben.

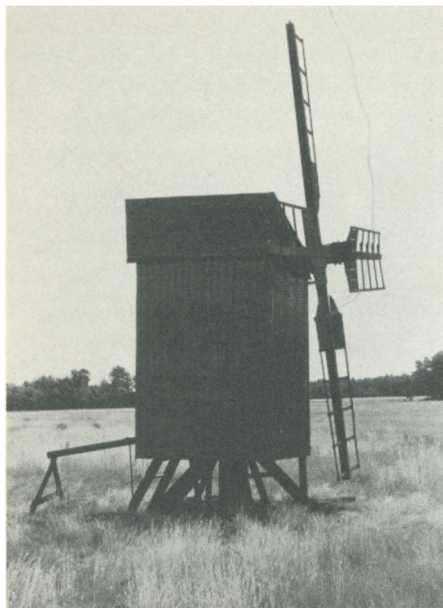
måtte der brydes på midten, og så var en vandnæseagtig profil ganske nyttig, der hvor bræddeafsnittene mødtes.

Selvom møllens fod bliver rigeligt gennemluftet, var den alligevel truet af fugt, og der måtte være afløbshuller for nedsvivende regnvand i taphullerne til skråstiverne. Bræddbeklædningen derimod var ikke synderligt truet, fordi vandet her havde frit afløb og der ikke trængte fugt op fra grunden.

Ud over den almindelige bræddbeklædning kendes der også tilfælde, hvor møllen har været spånklædt, – et eksempel herpå kan endnu ses – det er Tejn mølle på Bornholm. Taget kan også være

bræddetækt, men her er spån lige så almindeligt. Nogle møller – mest de små gårdmøller – har almindeligt sadeltag, på de større er taget gerne elegant svunget.

For at møllekroppen kunne drejes rundt, måtte der være noget at tage fat i, – og derfor går der fra møllens bagside et nedadskrånende stiversystem ud som en stjært eller svans. Ved denne svans drejedes møllen, og når den var bragt i stilling låstes den, så møllen ikke uden videre kunne fortsætte rundt på egen hånd. Op ad svansen er der gerne trappetrin, så man kan komme frem til indgangen til selve møllehuset, hvor der på bagsiden for oven også kan være et hejseværk til kornsække-

Lille gårdmølle på Læsø.

Hollandsk mølle tækt med strå. Den stammer fra Maderup på Nordfyn og står nu på frilandsmuseet Den fynske Landsby.

ne. For at beskytte hejseværket kan taget være bygget lidt ud over det.

Den hollandske vindmølle, hvorpå kun møllehatten drejer rundt, viste sig at være stubmøllen overlegen, og den havde tillige den fordel, at den kunne bygges omtrent så stor, som man ønskede det, medens stubkonstruktionen begrænsede stubmøllens størrelse. Derfor erstattedes efterhånden mange stubmøller med hollandske møller, og af de flere tusinde stubmøller, som vi har kunnet glæde os over herhjemme, resterer der nu kun 18. I gammel tid var det meget almindeligt at flytte rundt med stubmøller. Den, der i dag står på Samsø, har således engang været mølle på Endelave, og den er flyttet endnu engang, førend den omsider endte på sin nuværende plads. Et sådant flytteri er sket mange

steder også i nyere tid: I Den gamle By har man således en mølle fra Tuesbøl, på Frilandsmuseet i Sorgenfri en stor, flot mølle fra svenskekrigenes tid og fra Karlstrup på Sjælland samt en lille gårdmølle fra Læsø. Strandparken i Holbæk ejer ligeledes en flyttet stubmølle. Hjerl Hede har en mølle fra Frøslev ved St. Heddinge, og Stiftsmuseet i Maribo en fra Fejø. En stubmølle på Haderslev Museums frilands-afdeling er ligeledes flyttet dertil. Af møller, der endnu står på plads har vi således på Sjælland kun Pibe mølle, på Bornholm er der tre, nemlig foruden Tejn mølle Egeby mølle og Svanekestubmølle. Lolland har to møller, Falster ligeledes to og Møn en. Læsø har beholdt en enkelt af dens engang så talrige gårdmøller.

De hollandske møller er også blevet

overflødiggjort, og kun få af dem er i dag i drift. Mange af dem er murede helt op til hatten, men andre er med træskelet, der så kan være beklædt med brædder, med spån eller være tækt med strå. Disse møller har seks- eller ottekantet hus, og i hjørnerne går de bærende stolper op. En del hollandske møller er forsøgt beklædt med tagpap, men det er på den ene side ikke stærkt nok til at modstå vindens pres, så der kommer småhuller i det, hvor vand trænger ind i møllen. Til gengæld er pappet så tæt, at vandet ikke kan slippe ud igen, og når solen bager på møllen, bliver der varmt i den som i et drivhus, og det sætter sammen med fugten råd og svamp. Derfor er mange vindmøller gået deres undergang i møde, fordi de fik papbeklædning. Enkeltte møller, som har stået helt uden nogen

Vibæk vandmølle på Als med bræddeklædning ved møllehjulet.

Tobakslade, hvor tobaksbladene hængtes til tørring. Fredericia museum.

beklædning, med nøgent skelet, har holdt sig langt bedre.

Vi skal ikke her gå i detaljer med møllekonstruktioner. Det kræver en bog – eller måske snarere flere bøger – for sig. Blot må man håbe, at det kan lykkes at bevare hvad der endnu står tilbage herhjemme i mere eller mindre perfekt stand af disse møller, der engang i så høj grad forskønnede vort landskab.

Vandmøllerne er også et omfangsrigt emne. Hér har bræddebeklædning været anvendt til ydervæggen med møllehjulet – eller hjulene, for der kan godt være flere. Når der er rigtig gang i hjulene, og vandet plasker ned over skovlene, sprøjter det til højre og venstre, og hvis muren bag hjulene var af bindingsværk, blev kliningens snart vasket ud, ligesom der uvægerligt ville trænge vand ind i bindingsværkets revner og sprækker og sætte råd. Derfor var en bræddevæg, som afviste alle anslag fra vandets side, det eneste rigtige. Her

driver vandet blot ned og når ikke at gøre skade, hvis vel at mærke træværket er holdt vedlige, så der ikke er angrebssteder. Et fugttålende materiale som elletræ har givetvis været anvendt en del til sådanne formål.

Endelig er der træhuse, som ingen vægge har, det er de åbne lader, og dem bruger bønderne for den sags skyld den dag i dag. Af gamle eksemplarer er der næppe bevaret ret mange, men Fredericia Museum og Den gamle By i Aarhus kan dog hver fremvise sin tobakslade. Det er blot stolpeskeletter under tag, og i ly af dette, men udsat for gennemsusende vind, blev de sammenbundtede tobaksblade, som man høstede dengang vi endnu var et tobaksproducerende land, hængt op til tørre. Helt åbne huse traf man også ved små gård-vandmøller, Solevad mølle på Fyn er vist den sidste. Vildtfodringshuse, hvoraf nogle kan ses i Jægersborg dyrehave hører også med til den kategori.

Bulhuse

Bul er det gamle danske ord for en stor træstamme, og ved et bulhus forstås en træbygning, hvor planker kløvet eller – siden – savet ud af en sådan stamme, udgør vægfladerne. Bulhuse er bindingsværk kun i træ. Plankerne – bulfjælene – erstatter de klinede eller murede tavl, som vi ellers er vant til at se i bindingsværkshuse.

Bulfjælene er notet ind i husets stolper, og de er – i modsætning til, hvad der er tilfældet med stavværk – altid anbragt vandret. Bulkonstruktionen kaldes også bulværk, og den har kunnet anvendes til meget andet end husvægge: Brøndsider og brøndkarne har ofte været bulværk, og i fæstninger har man afstivet opkastede jordvolde med det. Ligeledes har bulværk gjort nytte i havne, hvor det anbragtes på kanten mellem vandet og det tørre land. Foran bulvæggen kunne der dybes ud, så skibe kunne lægge helt ind til den, og bag den var det muligt at fylde op med jord, sten etc., som trævæggen forhindrede blev skyllet bort. Navnet forvanskedes iøvrigt siden en smule. Det blev til bolværk.

Da man gravede ud til Codanhus i Kø-

benhavn, blev der ret dybt nede i jorden fundet en gang, hvis sider bestod af bulværk. Den var ret bred og så høj, at en voksen mand mageligt kunne gå oprejst i den. Man talte om, at det nok var en gammel løngang, – evt. en udfaldsvej for indesluttede tropper i det engang voldomkransede København. Mere sandsynligt er det dog nok, at det har drejet sig om en kanal til vand. Hvorom alting er, så var bulværket ganske udmærket bevaret, selvom det utvivlsomt var flere hundrede år gammelt.

I de ældste bulhuse er der nok en fodrem, men den går ikke helt ud i hjørnerne. Hjørnestolperne står direkte på syldstene. Fodremmen er tappet ind i disse stolper. Det mente man gav den mest stabile konstruktion. Siden gik man dog over til at lade fodremmen gå helt ud og tappede så i stedet hjørnestolperne ned i den.

Fodremmen er gerne sammensat af flere stykker svært tømmer lagt i forlængelse af hinanden. Man har tappet dem sammen med lodrette tapper – såkaldte kister. For at ikke tapperne skulle glide ud, befæste-

Den flotte præstegårdslade af bulværk fra Tyrstrup. Landets største nu stående bulhus.

Dør i Tyrstrup-laden. Som det fremgår, er dørhammeren forlænget, så den også tjener som løsholt. Den ene stolpe tjener også som dørstolpe, den anden dørstolpe er faktisk, hvad man vil kalde en dokke. For neden har dørhammeren en flot æselrygbue. Fodtømmeret – fodremmen – hviler på en syld afløst sammenpakkede marksten.

des samlingerne ved, at der bores igenem tapningerne og sloges nogle kraftige tværgående træplækker – dyvler – i.

Det siger næsten sig selv, at man kunne bygge et sådant hus præcis så langt, som man ville, og nogle bulhuse har virkelig haft en imponerende længde. Det største helstøbte bulhus, der nu står tilbage herhjemme, er præstegårdsladen i Tyrstrup ved Christiansfeld. Den har en længde på 36 m og er antagelig opført omkring 1660. I dag er den et enestående bygningsmonument, men forhen har vi kunnet præstere langt mere imponerende anlæg.

Bulhuset var ideelt for tilbygninger, – et anlæg, som kunne vokse med en bondes rigdom og hans udvidelser af gårdens til-

liggende. Blot der lagdes en fortsættelse af syld og fodtømmer, notedes i hjørnestolperne og udførtes nogle tapninger, lod huset sig uden vanskelighed forlænge, og den tidligere endevæg fik måske en ny funktion som skillevæg inde i huset.

De gamle tømrere havde indgående materialekendskab, og mange af dem mestrede deres håndværk til perfektion. I middelalderen og renæssancen var det ikke almindeligt at save bulfjælene ud af stammerne. Når træet var fældet, dreves der kiler ind i stammen, så fjælene spaltedes fra. Tømreren måtte have en sikker fornemmelse af, på hvilken led af stammen, og på hvor langt et stykke en spaltning med held kunne gennemføres. Ellers

risikerede han at ødelægge tømmeret.

Naturligvis blev fjælenes overflade ikke herved aldeles glat og jævn. Der måtte en afretning til, og den fandt sted med en tømmerøkse – gerne en bredbil, med hvilken der spånedes af siderne. En af grundene til, at fjælene i bulvæggene er så tykke som tilfældet er – de ældste ofte omkring en snes cm, yngre det halve eller lidt derunder – kan sikkert være, at opspaltningen af stammen ikke gav mulighed for at gøre fjælene tyndere. Da det blev almindeligt at save træet ud, gik man snart bort fra tømmer af så drabelige dimensioner.

Også stolperne huggedes naturligvis til, og betragter man dem nøjere, vil man se, at der ved udhugningen er taget hensyn til træets strukturer, større knaster m.m. Man har foretrukket at lade træet bue lidt ud, hvor der er en knast, i stedet for at hugge helt lige. En gennemhugning ville nemlig resultere i, at man fik et svagt sted egnet til indgang for fugt og dermed for råd og svamp. Af samme grund respekteredes det gerne, at stolpen blev lidt tykkere i den ene ende end i den anden, og i gamle bulhuse kan man undertiden iagttage den mærkværdighed, at det er den tyndeste ende af stolperne, der vender nedad.

Træ suger altid mere fugt fra endestykkerne end fra sidefladerne, men det ene endestykke suger også mere end det andet: Ser man på træ, der er blevet afbarket i en ring rundt om stammen, så kan det udmærket sætte blade om foråret, men siden går det ud. Årsagen er, at en stor del af saftopstigningen finder sted i vedlagene, medens nedstigningen hovedsageligt finder sted i barklagene. Ved derfor at vende »toppen« af stolpen nedad, sørgede man for, at fugt, der kommer fra grunden, har måttet gå imod strømretningen i veddet, hvilket har begrænset opstigningen til et minimum, – noget der til en vis grad råde-

de bod på manglende kendskab til kemiske konserveringsmidler.

Sidernes stolper tappedes ned i fodremmen med en 5–6 cm tyk tap, som går ned i remmen i dens længderetning. Tappen kan – afhængigt af hvor i stolpen noterne til fjælene er skåret – gå i hele stolpens bredde, men det almindelige er, at tappen går fra notbund til notbund.

Der fortælles et vandresagn om opførelsen af store bul- eller bindingsværksbygninger, – som regel herregårdslader: En tømmer, som har ord for at kunne lidt mere end sit fadervor, får til opgave at opføre bygningen. Han er ikke fri for at være lidt selvbevidst og praler overfor herremanden med, at han vil være i stand til forud præcist at beregne, hvor mange stykker tømmer og hvor mange dyvler, der vil medgå til huset. Det hævder bygherren er umuligt, men bygmesteren holder stædigt på sit, og det ender med, at parterne indgår følgende væddemål: Hvis bygmesteren har ret, får han dobbelt betaling for arbejdet, har han derimod uret, får han ingen.

Han går nu et par dage og måler og regner. Så giver han sine folk ordre om at tilhugge tømmeret, – et bestemt antal stolper, brædder, bjælker, dyvler o.s.v., og så begynder man på selve byggeriet. Det går raskt fra hånden, og herremanden bliver nervøs for, at tømmeren alligevel skal vinde væddemålet. Derfor sender han i natens mulm og mørke en af sine folk ned til byggepladsen, hvor han fjerner et par dyvler fra tømmerens kasse.

Da huset er næsten færdigt, og det sidste stykke tømmer skal sættes i, passer antallet af dyvler naturligvis ikke, og den træske bygherre giver tilkende, at da han jo nu har vundet væddemålet, skal bygmesteren ikke påregne at få nogen betaling. Den brave mand, som ikke aner, at han er blevet taget ved næsen, bliver ude af sig

selv af fortvivelse, og under påskud af at ville efterse et eller andet, går han ind i lade. Han vender ikke tilbage, og efter nogen tid går hans folk ind for at lede efter ham. De finder ham hængende i en af bjælkerne.

På denne gemene måde får herremanden sin lade gratis, men enhver kan sige sig selv, at ved sådanne lader er der ingen velsignelse: Nogle af dem brænder snart efter, andre styrter sammen, og i dem, der blev stående, havde man gerne en hedenfaret bygmester til at traske rundt ved midnatstid og lede efter de bortkomne dyvler.

Omend det hele turde være en skrøne, fortæller det lidt om, hvor grundigt datidens håndværkere måtte tilrettelægge opførelsen af et hus. Ikke mindst for bulhusenes vedkommende var det nødvendigt, at hvert eneste tømmerstykke tildannedes med omtanke og passedes ind i et nummereringssystem. Selv hvor der nemlig var rigeligt af egetømmer, kunne det på grund af træets uregelmæssige vækst sjældent skaffes i ens størrelser. Stolperne måtte der kræves en vis ensartethed af, men med fjælene var det knapt så påkrævet, og selv om nogle fjæle var længere eller bredere end andre, indpassedes de dog i væggene, ligesom man af sparsommelighedshensyn gerne godtog fjæle med skrånende sider.

En stolpe samt fjælene fra den og indtil næste stolpe kaldes et fag, og da fjælene havde varierende længde, fik fagene det følgerigt også. Man måtte dog sørge for, at de fag, der sad over for hinanden, var lige lange, for stolperne bærer husets bjælker, og disse ville komme til at ligge i alle mulige retninger, hvis stolperne stod forskudt i forhold til hinanden. Man kunne følgerigt ikke bruge de enkelte tømmerstykker hvor som helst i huset, og hver stolpe havde derfor indhuggede tømmermærker, så

man fik dem stillet op i den rigtige rækkefølge, ligesom bulfjælene udstyredes med numre. Ude i den ene side var fagets nummer indhugget, og på midten af fjælene nummereringen, som angav den rækkefølge, hvori de skulle opsættes.

Dette havde ikke alene betydning under husets opførelse, men også hvis huset siden skulle tages ned og flyttes, eller hvis der skulle ændres ved konstruktionerne. Begge dele skete ret ofte. Hvor bulfjælene har siddet beskyttet, kan man endnu hist og her skimte de gamle nummereringer. Men ellers kan vind og vejr nok have taget hårdt på det gamle tømmer. Den hårde del af årringe og marvstråler har gerne holdt udmærket stand, men de blødere veddele imellem dem er dels skrumpet, dels slidt ned.

Hver gang det rigtig blæser, hvirvles der små skarpe støvpartikler med vinden, og når de gennem århundreder har poleret træet, sætter det sine spor. Men man skal ikke af den sprukne, hærgede overflade lade sig forlede til at tro, at træet er ødelagt. Som regel er det behårdt, blot man kommer et par millimeter ind i det. Kun hvis det til stadighed har fået fugt, dekomponerer det.

De ældste bulhuse udmærker sig ved de mest imponerende konstruktioner: Man kunne få alt det tømmer, der var brug for og i de rette dimensioner. Derfor var det også nogle vældige stolper, der sattes i husene. At gøre dem med kvadratisk tværsnit var ikke hensigtsmæssigt, for der skulle jo i siderne være plads til noter til fjælene, og disse blev traditionelt skåret med en bredde og dybde på 5 cm, der burde altså være noget at give af. Mål på 18 x 25 cm var ikke usædvanlige. Ja, man har i enkelte tilfælde målt op til 19 x 34 cm. På disse stolper – især på hjørnestolperne kunne der for neden på det udadvendende være

Tyrstrup-ladens gavl. Den udkragende overdel bæres af knægte og er bræddeklædt i to tempi – to på een – den lette udkrægning øverst er med til at forhindre, at vand løber ned i for store mængder og måske trænger ind bag brædderne. På bulværket ses det, hvordan plankerne, der er notede ind i stolperne, forløber i »hop og spring«. Bemærk nederst den trekantede planke, der forhindrer vand i at samle sig på fodremmen.

en fortykkelse, som gik ud i en tunge, der dækkede ned over fodremmens forside. Det kaldes et stolpeskel og sidder der for at dække for fugt, som ellers let trak ind og lagde sig i samlingen mellem stolpe og fodremsstykkerne. Fortykkelsen kan have nogle profileringer for oven.

Fugten var de gamle huses værste fjende, og netop bulhusenes fodrem var et meget udsat sted. Den springer gerne ca. 5 cm frem foran fjælene. Her kunne der fremkomme pytter, når slagregn rigtig var drevet ned ad væggene, og hvis det skete over et længere tidsrum, rådne fodrem-

men, som så begyndte at synke sammen med det triste resultat, at huset blev stadig mere skævt, for til sidst at gå fra hinanden i sammenføjningerne.

Det måtte man naturligvis prøve at imødegå, og et elegant middel, som den ansvarsbevidste tømrer undertiden tog i anvendelse, var at give den nederste bulfjæl tværsnit som en retvinklet trekant, så ydersiden kom til at skråne et forsvarligt stykke ud og dannede en vandnæse over fodremmen, så væden blev dirigeret væk fra den.

I Danmark var det mest nærliggende at bruge eg til hele byggeriet, men f.eks. i de gamle danske områder, Skåne og Halland valgte man undertiden at kombinere, så man for neden satte bulfjæle af eg, medens der opadtil, hvor væggene var dækket af tagskægget, i stedet brugtes fyrretræ. Det er ikke så stabilt som egetræ, men dér kunne det udmærket klare sig.

En medvirkende årsag til, at man gik fra stavværk til bulværk var utvivlsomt, at bulværket er let at holde tæt, hvilket så udpræget ikke var tilfældet med stavværket. Naturligvis kunne bulfjælene blot uden videre sættes ned i noterne, så de hvilede på hinanden, det brugtes undertiden til lader og stalde, som ikke behøvede at være så tætte, men i stuehuset ville man nok have det varmt, så der fik fjælene minus den nederste en udhulning i underkanten og for oven affasedes de på begge sider, så der opstod en såkaldt sudryg passende op i hulningen. Fjælene fik på den måde perfekt binding til hinanden, og væggen blev aldeles tæt.

Efterhånden som fjælene skrumpede, sank de blot længere ned i noterne, og tætheden opretholdtes. Kneb det alligevel, kunne man give fjælene et par slag med en kølle oppefra, så revnerne lukkedes.

For oven – på stolperne – ligger tagrem-

men, som ikke er af så svært tømmer som fodremmen. Lange tapper fra stolperne går op igennem den, så den hviler stabilt, og disse tapper er så lange, at de ikke alene går helt igennem tagremmen, men videre op i bjælker eller tagspær.

For at man skulle kunne komme til at presse eller slå bulfjælene sammen, var der i bulhusene et åbent stykke mellem den øverste fjæl og tagremmen, og når det var i en lade, havde folk intet imod dette gab, fordi det gav frisk luft og ventilation, så hø og halm blev holdt tørt. Derimod gav det for megen kulde i en stald eller et beboelseshus, derfor satte man sådanne steder ofte en fjæl, som skrånede fra væggen ud til tagskægget og lukkede gabet. En såkaldt sugfjæl.

Fagenes forskellige længder medførte, at der ikke sjældent kom et urytmisk forløb i bulhusene. Et fag kunne være ganske smalt, 120 cm eller dér omkring, et andet nåede måske op på om ved et par meter. I helt gammel tid har man også præsteret faglængder på små 5 meter, og fjælene kunne være over en halv meter brede. Når man gik væk fra disse vældige dimensioner, skyldtes det velnok først og fremmest, at de meget store træer efterhånden blev sjældne, men alt for store bulfjæle kan tilige have svækket husets konstruktion. Der blev simpelthen for langt mellem stolperne. Med frisk egetræs tilbøjelighed til at vride sig, har det været næsten umuligt at holde en så lang og bred planke på plads, hvis den begyndte at arbejde.

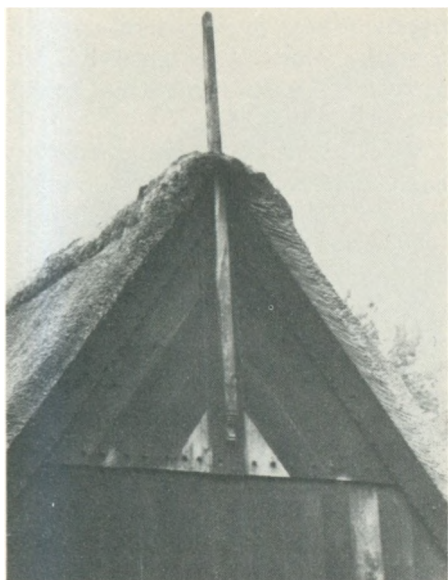
Huse fra 1600-årene kan undertiden opvise fjæletykkelser på 9–10 cm, medens middelalderlige eksemplarer stundom når op på det dobbelte. Da noterne imidlertid sjældent har været over 5 cm brede, har en kraftig affasning af tømmeret i enderne været nødvendig. Denne affasning har også kunnet anvendes dekora-

tivt: På Gotland kan ydersiden af bulfjælene således have både skrånende lang- og kortsider, og langsidernes skrånende partier mødes i fjælens midte som en skarp ryg. Også fjæle med buet yderside har været brugt. Selvom sådanne udformninger næppe alene har tjent dekorative formål, får det spil mellem lys og skygge, som de giver væggene, huset til at virke smukt.

I det hele taget har bulværket en egen charme: Den store farvepragt er der – når tømmeret står ubehandlet – ikke tale om. det ligger altsammen i grålige og brunlige toner, men inden for denne skala forekommer der spring fra stråfarvet og til grågrønt. Forskellige laver og mosser kan hist og her flamme op i orange og blåligt, og dér, hvor vinden har stået på, er overfladen måske helt hvidlig og skinnende blank på hårde partier. Det er sjældent undgået, at der rundt om er faldet nogle knaster ud. Måske er hullet blevet lukket med en lille klods, – måske har det fået lov at stå åbent, så der var mulighed for uset kiggeri indefra.

Nordsiden og østgavlen er som regel dem, der har holdt sig bedst, for det er hovedsageligt vestgavlen, der rammes af blæst og regn, medens sydsiden bages af solen, som tørrer træet ud. Det er da også mod vest og syd, man oftest har måttet skifte tømmer ud, hvilket kan fremgå af, at der er uorden i en eventuel endnu eksisterende fag-nummerering.

Medens bul-konstruktionen kunne være udmærket til lige flader, egnede den sig ikke til skrå forløb, som f.eks. en gavltre-kant. Her var det almindeligste en brædebeklædning med lodrette brædder skråt afskærne for oven. Ofte vil beklædningen iøvrigt være brudt tværs igennem gavlen på midten eller lidt over denne. Ved siderne er der oftest vindskeder. Brædderne er naglede fast til de yderste spær, hanebånd

Husbrand med slangehoved. Frilandsmuseet i Sorgenfri.

og gavlbjælken, og undertiden har man valgt den konstruktion, der kaldes een på to, og som tidligere nævnt består af et smalt bræt slået over samlingen mellem to bredere, så væggen bliver tæt.

Til støtte for gavlbjælken ses ofte knægte, som er tappet ind i stolperne i bulvæggen, det ses på de fleste velbevarede bullader, bl.a. på vestgavlen af Tyrstrup præstegårdslade. På Gotland forekommer på bulhuse gavltrekanter, hvor tømmer er lagt i rudeformede konstruktioner, og hvor »ruderne« er udfyldt med klining eller murværk. Sådant kendes også fra danske bindingsværkshuse og har antagelig kunnet ses i bygninger af bulværk.

En prydding som træffes på mange bulhuse er den såkaldte brandstang eller husbrand – undertiden blot kaldet brand. Den er dyvlet fast til gavltømmeret, og dens tilspidsede ende stikker et pænt stykke op

over gavlspidsen. Ganske festlig tager husbranden sig ud, selv når den er glat og uden nogen form for pryddelser, men ofte er dens nederste ende udskåret, og i de fleste tilfælde som et mere eller mindre stiliseret slangehoved.

Denne husbrand anbragtes ikke alene til pynt, den har tillige en magisk betydning, og slangeformen skal antagelig lede tanken hen på den husslange, som man i gammel tid holdt mange steder. Det gør man iøvrigt stadig under varmere himmelstrøg, hvor reptilet ud over de mere magisk betonedede opgaver gør lidt hverdagsnytte ved at fange mus.

I Sydeuropa var husslangen ofte en æskulapssnoge, og herhjemme har vi også engang kunnet opvise æskulapssnoge. Ellers var den danske husslange nok snarest en almindelig snog med gule nakkepletter.

Slangen spiller en betydelig rolle inden for frugtbarhedskulten, og i nyere tid har forskere villet se et fallisk sindbillede i slangens krop. Dette er imidlertid givetvis en forkert tolkning. Sagen er en ganske anden: Slangen lever i huller i jorden eller i stengærder. I jorden hviler de døde, og fra jorden stiger livet op i form af planter, der tjener til føde for mennesker og dyr. Slangen menes derfor at være i kontakt med både livets og dødens kræfter, og da en del slanger – ikke mindst de giftige – er store dræbere, der endog kan gøre det af med mennesker og store dyr, mente de gamle, at de tillige måtte disponere over modsatte – livgivende – kræfter. Derfor dyrkedes slangen som frugtbarhedsdyr, og når man på gavlen anbragte en slange, om også den var stiliseret, trak man således frugtbarhedens velsignelse til huse.

Husbranden havde imidlertid endnu et par bestemmelser: Det er en kendt sag, at mange slanger nidkært vogter på deres territorium og ikke ynder, at andre slanger

bevæger sig ind derpå. Ifølge fortidige myter er lyn intet andet end himmelslanger, som bugter sig fra sky til sky eller ned mod jorden. I Kina er det blevet til drager med lange slangekroppe. Det er ikke behageligt at stifte nærmere bekendtskab med disse himmelslanger, men hvis der på husets gavl var anbragt en slangefigur, var der grund til at forvente, at den himmelske slange ville respektere den jordiske slanges territorium og gå uden om huset. Ligeledes mente man, at husslangen med dens kolde væsen kunne virke dæmpende på ild.

Frugtbarhedsideen var dog nok den væsentligste, og i Slesvig erstattedes husbranden undertiden af to krydsende gavlbrætter, der for oven var udskåret som heste-

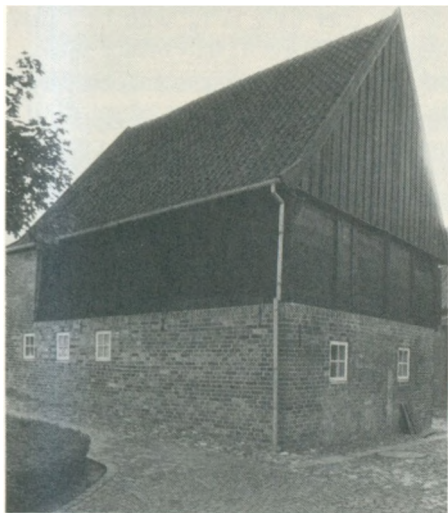
Undertiden har man ladet bulværk og murværk arbejde sammen som hér på et bulhus på Haderslev museum. Under gavltrekanter, som krager ud to steder, er der indsat mønstermuringer mellem dokker og hvilende på løsholter.

hoveder. Hesten er ligeledes et gammelt frugtbarhedsdyr, for ved dens hjælp beredte bonden jorden, så der kunne sås i den, og siden trak hesten vognene med høstudbytten hjem til gården.

Vi må ned på jorden igen og indenfor i huset. Døren har altid indgang over fodremmen. Man ville ikke svække væggen ved at save remmen igennem, så der er et højt trin. En af de almindelige vægstolper udgør den ene side af dørkarmen, og der er sat en anden stolpe op som næste karmside. Denne stolpe kan så evt. fortsætte op til tagremmen, og mellem de to stolper er der så gerne i passende højde anbragt et tværgående stykke tømmer kaldet en dørhammer, hvorefter der fortsættes med bulfjæle. En anden mulighed var at lægge et langt løsholt mellem to ordinære vægstolper og så tappe den ene dørstolpe op i løsholtet, så den altså ikke nåede til tagremmen. Endelig har man undertiden i middelalderen lavet en åbning midt på et bredt fag, og har notet de afbrudte bulfjæle ind i to dørstolper, men har sprunget dørhammeren over og blot ladet en af de svære bulfjæle bære resten af væggen.

Dørhammeren er ikke sjældent med en udskåret inskription, bomærker etc., og der har været en vis forkærlighed for at udsave dens underside som en smuk æselrygbue, selvom også rundbuede døråbninger forefindes. Dørfløjene er gerne af brede planker med revler på bagsiden og jernbundne.

Går vi indenfor, vil vi i mange gamle bulhuse bemærke, at der indvendig på væggene sidder nogle ret flade skråbånd eller stivere fra stolper til rem. Disse skråbånd kaldes også bjørne, og de er tappet ind i tømmeret, hvorpå samlingen er befæstet med et par dyvler. I senere tider var man tilbøjelig til at undervurdere betydningen af disse bjørne og var derfor ofte så

Det smukt restaurerede Klinkbjerg-hus i Aabenraa har bul-overdel og er opført 1754–64.

letsindig at fjerne dem, med det resultat, at væggene snart kom til at hælde. Bjørnene gjorde skam deres nytte.

Det var ikke altid, der kunne skaffes egnede fjæle nok til, at der blev til et helt bulhus. Så måtte man kombinere bulværket med almindeligt muret eller klinet bindingsværk. Et pragteksemplar i denne manér var den nu forsvundne præstegårdslade i Feldballe på Djursland. Det var en treskibet agerumslade, der for neden havde fag med bulværk og for oven almindeligt bindingsværk. Den toges ned i 1927 i forbindelse med en »restaurering« af præstegården, hvorefter dens dele overførtes til købstadmuseet Den gamle By i Aarhus. Herfra er den videregivet til Fri-landsmuseet i Sorgenfri. Til dato er den ikke blevet genopført, men man må håbe, at det snart sker, eftersom det drejer sig om Danmarks måske mest ejendommelige landbrugsbygning.

Kombinationen kunne også være en anden, bulværk i nogle fag og klinede eller murede tavl i andre. Undertiden fik den ene ende af huset lov til at fremtræde i bindingsværk eller grundmur, medens den anden holdtes i bulværk.

Bulhuse kan udmærket bygges flere etager høje, og indtil begyndelsen af dette århundrede stod der endnu på gården Blåsholm på Løjtland en toetagers husende i bulværk. Man havde indrettet sig så mageløst praktisk, at der i underetagen var kostald, medens der på førstesalen var storstue. Her blev der, takket være varmen fra dyrene, aldrig rigtig koldt. Desværre bevarede anlægget ikke, og alt i alt synes toetagers bygninger at have været sjældne på landet. I byerne var de ret almindelige.

I Aabenraa er der i Søndergade 10 et baghus af bulværk fra 1767 i to stokværk, og Klinkbjerg 2, som er opført mellem 1754 og 64 er et bulhus bygget på et muret understokværk.

Tyrstrup og Vilstrup præstegårdslader er endnu bevaret på deres oprindelige plads, hvorimod en bullade, som lå ved Halk præstegård nu er flyttet til Ribevej 55 i Haderslev. Dette er stort set, hvad der i dag er bevaret uden for museer af Danmarks engang så magtfulde bestand af bulhuse.

Herhjemme var det i de skovrige sydøstjydske områder, bulhusbyggeriet holdt sig længst, og der rejstes endnu et stykke ind i forrige århundrede bulbygninger, selvom tømmeret, der indgik i dem, var væsentligt mindre, end det havde været i de ældre huse. I Nørrejylland havde Chr. III allerede i 1550 forbudt bønderne at bygge på den måde, fordi bulhusene »fordrer så meget egetømmer, at det er skovene til fordærv«. Som sædvanlig var bønderne dog ikke meget for at rette sig

efter den kongelige ordre, så i slutningen af århundredet måtte Fr. II indskærpe den.

En bulbygning, som holdes ordentlig vedlige, har præsteret at stå både 300 og 400 år, så mange af de anlæg, der forsvandt i slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede, havde på ingen måde udtjent. De faldt alene på grund af den om sig gribende modernisering af landbrug og byer.

Selvom der overhovedet ikke er bevaret bulhuse på Fyn, Sjælland eller Lolland-Falster, véd man fra arkivalier, at de også engang var almindelige dér, og det interessante er, at man åbenbart undertiden har fremstillet bulhusene i én del af riget og opstillet dem andetsteds. I 1571 lå der således nogle »sammenhuggede« huse på Gotland, som Frederik II åbenbart mente, at han havde brug for i København, hvorfor han gav ordre til, at nogle af de »drægtigste skibe« skulle sejle til Gotland, laste tømmeret og sejle det til hovedstaden. Det siges ikke udtrykkeligt, at det er bulhuse, det har drejet sig om, men da man netop på Gotland havde nogle meget smukke bulhuse, er det sandsynligt. I 1623 skriver Chr. IV til Holger Rosenkrantz i Laholm om at sende tre bulhuse til København, og her er konstruktionen klart angivet.

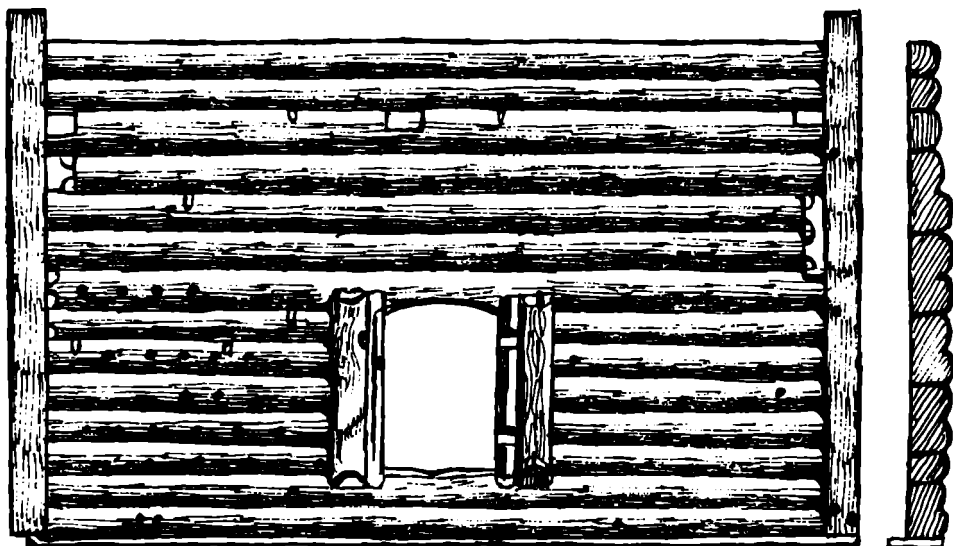
Det vil føre for vidt hér at fremdrage alle kendte omtaler af bulhuse i middelalder og renæssance, derimod kunne det nok have interesse at se lidt nærmere på rester af middelalderlige bulhuse, som er bevaret.

Det ældste er en væg i Gåsetårnet i Vordingborg. Man har tidligere ment, at denne væg var rester af et stavhus, hvad man så ellers byggede antagelsen på, da det ganske tydeligt er en bulkonstruktion. Håndværkerne har benyttet sig af den tid-

ligere omtalte kombination af eg og fyr. Nederst er der 5 meget brede og svære planker eller fjæle af eg samt en i halv bredde, og derover 4 i halv bredde af fyr.

På bagsiden er fjælene plane, hvorimod de på forsiden er tilvirket på en ganske ejendommelig måde: På midten i længderetningen er der i de bredeste bulfjæle nedskåret en dyb fure, som deler fjælen i to åse med buede rygge. De smallere fjæle har yderside med én buning. Væggen kommer således til udefra at virke noget efter en blokhusvæg. Bulfjælene er for enderne tappede ind i stolper. Lidt forskudt for midten er anbragt en døråbning med flad-rundbuet afslutning i femte bulfjæl regnet nedefra. Den nederste fjæl forløber ubrudt under døråbningen. Der er ingen dørhammer, men fjælene er tappet ind i to dørstolper, som holder sammen på konstruktionen. De bredeste af fjælene er omved en halv meter, og længden af de ubrudte fjæle er ca 470 cm. Tykkelsen er 18–20 cm.

Eftersom det ville være umuligt at få tømmeret bragt ind i rummet, hvor væggen findes, efter at tårnet var færdigbygget, må den være opsat samtidig med tårnets opførelse i midten af 1300-årene, og hvad der er endnu mere spændende: Der er tale om en genbrugsvæg. Den har ganske givet siddet som ydervæg i et andet hus, inden den flyttedes inden døre i kong Valdemar Atterdags fæstningstårn. På det, der engang var ydersiden, er fjælene nemlig en del vejrtærede, og eksperter har kunnet fastslå, at graden af denne tæring sandsynliggør et ophold på ca. 200 år i en ydervæg, hvilket vil sige, at det hus, som væggen engang var en del af, må have været opført i midten af 1100-årene. At fjælene har siddet vandret i et hus, godtgøres af at de buede partier er stærkest forvitrede på oversiden. Havde de siddet lodret, var for-

Gaasetårns-væggen er en rest af et bulhus fra Valdemarernes tid.

vitringen ens overalt. I den øverste af egeplankerne er der udskæringer, hvori der åbenbart engang har siddet loftsbjælker, dog ikke i væggen gasetårns-tid. I underkanten af nogle af plankerne er der en rille på fra en til tre centimeters dybde, den har været til at stoppe tætnende mos og værk i.

Hvilken slags hus denne væg stammer fra, er det ikke muligt at have nogen mening om. Det kan have været et almindeligt købstadshus, men naturligvis kan det ej heller udelukkes, at den er taget fra en kirke, som er blevet ombygget i sten. Den kunstfærdige forarbejdning af fjælens ydersider samt profileringerne på dørstolperne kunne gøre dette sandsynligt.

I årene 1906–12 udgravede Nationalmuseet voldstedet af herregården Boringholm et stykke vest for Horsens. Den lå i et morads og blev ødelagt omkring 1400, antagelig efter ordre fra dronning Mar-

grethe I. Man fandt her en del tømmer, som tydeligvis har siddet i bulvægge, og der var tillige rester af almindeligt bindingsværk. Det har ikke været noget billigt byggeri. Tømmeret er svært, og planker med smukt udhugne arkadebuer har antagelig siddet over svalegange. De almindelige bulfjæle er med enkelt buet yderside.

Alt i alt har bulhuse været almindelige på de gamle herregårde, og i middelalderen var det sædvanligvis sådan, at hele anlægget var opført af træ. Lidt senere fik de største gårde et stenhus – en barfred eller motte – og omkring det grupperede der sig så mindre huse af træ eller bindingsværk.

Mange steder har man under udgravninger fundet rester af bulkonstruktioner som viser, at bulhuse i middelalderen forefandt over det meste af Danmark, men det er ikke sikkert, at det altid har drejet sig om særlig imponerende byg-

ningsværker. I 1128 besøgte nogle udsendinge fra Bamberg Danmark, herunder Lund, og de karakteriserede selv stormændenes huse og kirkerne som lave og uanseelige. Det er åbenbart først senere, man er kommet igang med mere ambitiøse byggeforetagender.

Hvordan manifesterede disse bulhuse sig nu? Stod de i træets naturlige farve uden nogen overfladebehandling, eller var de malede? Den berømte Hørning-planke har malingsrester, som viser, at middelalderens mennesker har været ret farveglade, ligesom det siden var tilfældet med renessancens folk.

Man har da også på bulhuse fundet rester af farve, bl.a. en rødbrun, som angiveligt bygger på kreaturblod. Der tales i den forbindelse altid meget om kalveblod, selvom der næppe har været synderlig forskel at se på det blod, som en kalv giver, og det, som stammer fra en gammel tyr. Men midlet har givetvis været benyttet, for blodet indgår en slags kemisk forbindelse med egetræets garvesyre og danner et lag, som foruden at være smukt er uventligt overfor insekter og mikrober. På Frilandsmuseet i Sorgenfri og i Den gamle By i Aarhus har man bulhuse, hvor tømmeret står rødt, og der kan tillige være ofret sort på stolperne.

Præstegårdsladerne i Vilstrup og Tyrstrup fremstår i dag uden bemaling, men om dette er deres oprindelige tilstand, er vanskeligt at afgøre. Gamle fotografier viser, at bulværk mange steder stod hvidkalket, og de to stuehuse i tvillinggården fra Gønge i Skåne, som nu findes på Frilandsmuseet i Sorgenfri, er ligeledes kalkede. Det har nu næppe været nogen helt god idé. Forholdet er nemlig, at kalk, som er basisk, neutraliserer syre, og når egetræ kalkes, nedbrydes garvesyren i de ydre lag. Dette gør træet mere appetitvækkende

for gnavende insekter, end det ellers er, og f. eks. på bindingsværkshuse, hvor tømmeret har stået kalket, er det ofte langt mere medtaget, end hvor det har været malet eller tjæret.

Frilandsmuseet i Sorgenfri kan efterhånden opvise en alsidig og fornem samling bulhuse, og en af perlerne er en stor tvillinggård fra Gønge. Den har holdt flyttedag nogle gange: I 1890-erne købtes den af direktør Bernhard Olsen. Den stod da i Gønge i det nordlige Skåne i et øde og afsidesliggende terræn. Det var før bilernes tid, og transporten af det nedtagne tømmer måtte derfor foregå pr. oksekærrer.

I København stillede gården sammen med nogle andre op i Kongens have, hvor de udgjorde et lille frilandsmuseum kaldet »De gamle huse«. Det var dog klart, at stedet ikke var det rette, og i 1889 flyttedes husene til den grund i Sorgenfri, som Bernhard Olsen havde erhvervet til anlæggelse af et egentligt frilandsmuseum, det som nu eksisterer.

Selvom anlægget ikke i alle detaljer svarer til bulgårdene, sådan som vi havde dem inden for nu-Danmarks grænser, så giver det dog en ganske god fornemmelse af, også hvordan de danske bulgårde tog sig ud. Ikke mindst den fløj, hvori beboelseshusene ligger, er interessant, fordi man dér kan følge, hvordan gården fra to små selvstændige huse er groet op til en større sammenhængende helhed. De ubetydelige stuehuse, som dateres til slutningen af 1600-årene, adskiller sig fra de senere tilbygninger dels ved deres kalkning, dels ved at de er noget lavere. I 1700-årene er der så tilbygget såkaldte herberger med kamre, og disse har højere tagrejsning. Det ene herberg er dateret 1737. Hertil føjer sig så de forskellige avlsbygninger.

En gård fra Halland – ligeledes på Frilandsmuseet – har trefløjet avlsgård i bul-

Fra Gønge-gårdens gårdsplads med vippebrønden og længerne af forskellig højde. Et såre malerisk anlæg af bedste hulværk. Frilandsmuseet i Sorgenfri.

Skulladen i Den gamle By i Århus.

konstruktion med ege- og fyrretræsplan-ker -fjæle, medens stuehuset er af fyrretræ og i knudetømring, også kaldet blokhus-teknik. Det har et lavt midterparti fra slutningen af 1600-årene som siden er suppleret med to højere herberger – et på hver side –.

Den ældste bul-bygning på Frilandsmu-seet er en lade fra Grønninghoved ved Christiansfeld. På dørhammeren er den dateret 1604. En lade fra Øsby viser på en dørhammer årstallet 1734, men dendro-kronologisk undersøgelse af tømmeret har vist, at huset må være om ved 100 år æl-dre end dateringen. Endnu en bullade fra Øsby ligger i magasin.

En vedlade var et hus, hvori man gemte brændsel og andet træ. Også en sådan – et ganske lille bulhus – disponerer Frilands-museet over. Den er fra Sode, men man

ved ikke nøje, hvor gammel den er. Der-imod er staldbygningen, som knytter sig til et grundmuret stuehus fra Barsø, ny. Ganske vist har der oprindelig knyttet sig en ganske tilsvarende stald til huset, men den var brudt ned, da museet erhvervede det. Til alt held havde man imidlertid fået opmålt og gennemfotograferet bulværket, og på grundlag heraf kunne en forsvarlig rekonstruktion udføres. Et husmandshus fra Flovt, – halvt bindingsværk halvt bul-hus ligger nu i magasin.

I Den gamle By i Aarhus har man gen-opført en bullade fra Henrik Bramsens gård i Sdr. Bjært ved Kolding. Det er gan-ske vist en landbrugsbygning, men nogen-lunde tilsvarende bulhuse har kunnet ses i købstæderne i gammel tid. Ligeledes fin-des der i købstadsmuseet en ejendom fra Slotsgade 11 i Haderslev. Sidelængen er

Købstadsbulværk fra 1700-årene. Det stammer fra ejendommen Slotsgade 11 i Haderslev, men er nu i Den gamle By i Århus.

her af bulværk og rejst i 1700-årene.

Haderslev Museum råder over en rekonstruktion af den ældste bulhustype, som der er nogenlunde sikre holdepunkter for herhjemme, – den er fra jernalderen. Ud over dette har man en meget fin præstegårdslade fra Øsby og så tidlig som 1620. Frilandsmuseet på Hjerl Hede har en bullade fra 1777 hentet i Hejsager ved Haderslev.

Som det fremgår, er det blandt landbrugsbygningerne hovedsageligt de prægtige bullader, man har koncentreret sig om at bevare, og så nærliggende dette også måtte være, var det faktisk en museal fejl-disponering, for vi har i dag ikke bevaret et eneste dansk eksempel på, hvordan stuehuse, stalde etc., af bulværk tog sig ud. Man kom simpelthen for sent til at sikre det sidste, da man tidligt i århundredet tog fat på at indsamle gårde.

Den lille, smukke vedlade fra Sode har meget stejlt tag med husbrande. Frilandsmuseet i Sorgenfri.

Bindingsværket

Efterhånden som det tyndede ud i skovene, og tømmer var ved at blive en mangelvare, måtte man til at spare, og Danmark blev bindingsværkets land. Ganske vist nåede vi aldrig til så ødsle udformninger, som man ser det i en del tysk og engelsk bindingsværk, der nærmest kan virke overpyntet; på den anden side skortede det forhen ikke på statelige byhuse og herregårdshovedbygninger samt stråttækte bondegårdsidyller, og i nogle egne var bindingsværket virkelig rigt. Desværre er det indenfor de sidste 125 år tyndet stærkt ud i vor bestand af bindingsværkshuse, så det er kun resterne af fordums herlighed, der er tilbage.

I mangt og meget minder bindingsværket om bulværk, men bulværkets tavl er langt større end bindingsværkets, og medens man i bulværket oftest har plankerne eller bulfjælene gående i et ubrudt forløb fra fodrem til lidt under tagremmen, brydes bindingsværkets fag gerne på midten af et løsholt, et tømmerstykke jævntykt med stolperne, som går mellem de to stolper, der afgrænser faget. I Nord-, Midt- og Vestjylland samt på Bornholm træffer man dog på bindingsværkshuse, der kun har stolper, og som måske til og med mangler fodrem. Denne byggeskik skyldes nu næppe så meget konservatisme som fattigdom på tømmer.

Der indgår ofte en del skrå led i bindingsværkets rigere udgaver: Stolperne kan på hver side være støttet af skråbånd, som går ned til fodremmen og især i hushjørnerne er der undertiden indsat buede bånd. Skråbåndene slutter normalt ved løsholternes underkant eller endnu lavere,

men ved hjørner, portåbning etc., er der i mange huse indsat lange skråstivere, der går fra hjørnet mellem stolpe og fodrem og op til det modstående hjørne mellem stolpe og tagrem eller afslutter på stolpen over løsholtshøjde. Det kaldes en ranke eller et stormbånd og kan have ret eller buet forløb. Det tjener til at støtte mod vindpres, og i nogle tilfælde er det ikke sat i det yderste, men det næstyderste fag, hvor man åbenbart har haft erfaring for, at effekten var størst. Det var en almindelig opfattelse, at et stykke krumvokset tømmer fordeler trykket bedre end et ret bånd. Derfor er krumme bånd ikke et tegn på, at det er et fattigt byggeri med ringe tømmer, vi har for os.

Det var begrænset, hvor mange stolper, der var påkrævet i et hus, og da de tilmed krævede ret lange, fejlfri tømmerstykker, ruttede folk selvsagt ikke unødigt med dem. Lidt ekstra stabilitet kunne imidlertid aldrig skade, – især da ikke, hvis den tillige gav huset et pynteligt præg, og derfor indsattes der undertiden dokker eller dukker. Det er ganske korte stolpestykker, som f.eks. går fra fodrem til løsholt, og da der udmærket kan være et par løsholter i samme fag, kunne det ligeledes blive aktuelt med dokker fra øverste løsholt og til tagremmen. På en del fynske gårde kan der for oven være en hel frise, hvor overmåde tætstillede dokker af ringe længde nærmest skaber illusion af et gitterværk. I visse tilfælde tjener dokkerne virkelig til afstivning af konstruktionerne, i andre er de rene pynteled uden nogen som helst praktisk betydning.

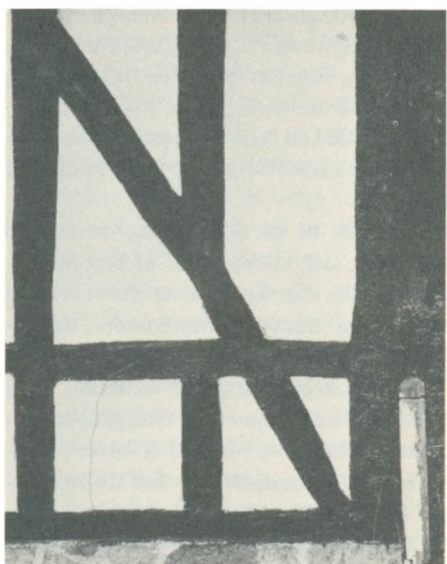
Udkragende konstruktioner hviler på

Forskellige skråbåndskonstruktioner. Her i Hvidkildes store kostald fra 1820 opført af Sophie Amalie Rantzau-Lehn. Ved hushjørnerne er der almindelige stormbånd, i husmidten en konstruktion af krydsede ranker.

Naturvoksede buede stormbånd i Vinkel-gården fra Hjerl Hede. – Angiveligt Danmarks ældste bondegård.

Stormbånd fra Randlev præstegård, der afbryder dokke-konstruktionen.

Landmålergården i Gummerup – nu hjemstavnsgård – er et hus, hvori der er mange dukker, og for oven i kvisten er der en frise med smådukker.

bjælkeender, der igen kan være understøttede af knægte. Disse er konsoller anbragt i hjørnet mellem en bjælke og en stolpe. De er tappet ind i begge led og lukker hjørnet helt. Især hvor det drejer sig om større udkragninger og indvendige afstøtninger, er knægten gerne erstattet af en skråstiver, som går fra stolpe til bjælke, og ikke lukker hjørnet. Denne stiver er egentlig et skråbånd, ganske som vi ser det i bindingsværkstavlene, og den kaldes et kopbånd.

Hvis det er en udkrægning mellem to stokværk, der understøttes af knægte, benævnes de kun knægte, er det derimod tagkonstruktionens tømmerender, de stabiliserer, kaldes de tagskægsknægte.

Kopbånd og knægte er aktuelle, hvor loftsbjælkerne, som er det tværgående, horisontale tømmer i huset, er bladet sammen med tagremmen eller har stolper tappet op igennem sig og fortsætter et lille stykke uden for væggen. Knægten eller båndet vil da forhindre, at samlingerne under stormvejr bliver rokkeløse. I godt byggeri har man på husets yderside knæg-

te og på indersiden kopbånd. Forsigtighed er en borgmesterdyd.

Ved bladning af loftsbjælkerne huggedes der et hak ned i tagremmens overside, som passede til bjælken, og denne fik så et tilsvarende hak i undersiden passende til remmen. På den måde låstes de to tømmerstykker fast til hinanden, og bjælkerne bandt ydervæggene sammen.

Har man prøvet at bo i et gammelt bindingsværkshus, vil man, når vinden rigtig rusker, have set, hvordan huset må danse til vindens musik. Ved de stærke vindstød åbner der sig revner i væggene, og de lukker sig påny, når vinden et øjeblik løjer for at samle sig til nye kraftpræstationer. Huset virker i sådanne situationer nærmest som en levende, arbejdende organisme, og det er klart, at det må være behørigt afstivet, hvis vakkelvorne samlinger skal undgå.

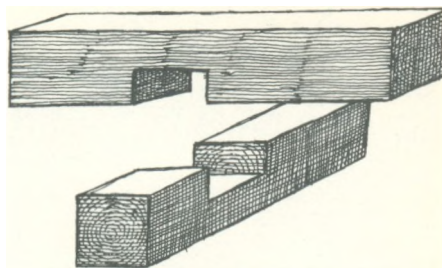
Det er da også utroligt, så godt sammenholdet er i det rigere bindingsværk. Det er så sejt, at det næsten ikke er til at få bugt med: På en fynsk gård på Odensekanten vippede en dag et stykke af sylden

– stensoklen – ud, fordi grunden under huset sank takket være dræningsarbejder i den nærmeste omegn.

Hjørnet af bindingsværket ovenover blev nok så kønt hængende, som om intet var hændt, hvilket måske ikke i sig selv var særlig bemærkelsesværdigt. Det blev det imidlertid, da en gennemgang af resten af sylden åbenbarede, at den i virkeligheden var skredet ud under hele husenden, så denne i mangfoldige år så at sige ingen understøttelse havde haft.

Der var end ikke sket de mindste sætninger i væggene af den grund. Det eneste, man havde at gøre, var at støbe et solidt fundament nede i jorden for at undgå nye sætninger, og så ellers stable syldstenene på plads igen. – Det er fynsk bindingsværk, når det er bedst.

I mangfoldige tilfælde er forbindelsen

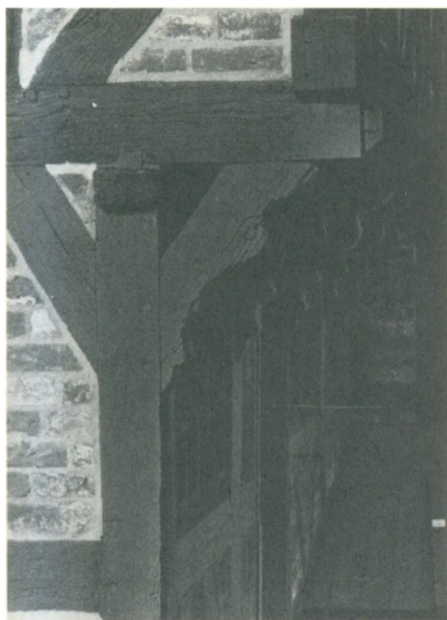

Bladning.

mellem bjælker og stolper sket på den måde, at man har lavet gennemstikninger, hvilket vil sige, at bjælken går igennem to modstående stolper. Der er da savet og hugget en lang tap – et bjælkehoved – der går i hele bjælkens højde og går over i den fuldt tykke bjælke i et skarpt hak på hver side af hovedet, – et bjælkebryst. Hullet til bjælken gennem stolpen er altid lodret, og hovedet rager et pænt stykke ud foran murflugten. Helt inde ved stolpen er der boret et par huller gennem bjælkehovedet, og i dem er indhamret kraftige pløkke nagler eller dyvler, som fastlåser konstruktionen. Det sker, at der kun er én pløk. Undtagelsesvis kan der være hele tre.

Ved gennemstikninger er knægte under bjælkehovederne overflødige, men mange steder har man valgt at sætte kopbånd på indersiden af væggen for at aflaste gennemstikningerne mest muligt.

Ved udkragninger duede gennemstikninger ikke, fordi det er bjælkeenderne, der skal bære de overliggende konstruktioner. De var mest egnede, hvor næste bygningsafsnit var taget, og for at stolperne skulle bevare deres soliditet, var det nødvendigt at de forlængedes et vist stykke op over taphullet. Bjælkerne kom på den måde til at ligge et stykke under tagremshøjden, og da gulvbrædderne lagdes direkte på loftsbjælkerne, blev der altså et stykke væg mellem dem og taget. Det derved ind-

Som det vil ses, støttes det stærkt udkragende stokværk af profilerede skråbånd. De kaldes kopbånd. – Slotsgade 20 i Haderslev.

Gennemstukne bjælkehoveder på Pebringe-gården på Frilandsmuseet i Sorgenfri. Som det ses, sidder der to tværgående dyvler eller nagler inde ved stolpen for at forhindre, at bjælken glider ud, hvilket måske ellers var tænkeligt ville ske netop her. Man kalder det også en fornagling.

vundne rum kaldes styrtrummet. Det brugtes til oplagring af korn etc., og det findes både på byhuse og stuehuse på landet. Korn var en kostbar vare, så det gjaldt om at passe på den beholdning, man havde, og det sikreste sted at anbringe den var på loftet – i styrtrummet – over stuerne hvor man selv boede.

Hvordan samlingerne end var, så stak bjælkeenderne ud i luften, og det var – som vi før har set – ikke heldigt, fordi netop denne del af bjælken er meget sårbar overfor fugt, som den – når tømmeret er knastørt – indsuger med næsten samme hastighed som et trækpapier. Derfor har man altid på gamle bindingsværkshuse måttet være på vagt med tjære og maling til at smøre på, så alle porøsiteter i den sugende flade kunne forsegles. Det triste er imidlertid, at hverken tjære eller maling binder synderlig godt på endeflader, hvilket enhver, der har prøvet at male f. eks. gamle havemøbler, kender til.

Betragter man bindingsværkshusenes tømmer, vil man gerne kunne konstatere, at bjælkeenderne er langt mere vejrbidte og smuldrende end de øvrige flader.

Endetømmeret havde også en anden skavank: Det var dårligt for snedkere og billedskærere at arbejde i. Hvis man ville skabe nogen festivitet på bjælkeenderne – og det så mange af renæssancens og den tidlige baroks bygherrer gerne skete – måtte der findes på en særlig dekorationsmåde, for endefladerne kunne i det højeste bære en meget grov profilering.

Problemet løstes undertiden ved, at en løs plade skåret i træets længderetning udstyredes med skæringer eller profileringer og dyvledes fast til bjælkeenden, hvorpå sprækken, hvor de to stykker træ mødtes, tætnedes med beg. På den måde skærmedes den sarte endeflade, og man kunne få al den udsmykning, hjertet begærede. Eksempler på sådanne dækplader findes f.eks. i ejendommen Perlegade 51 fra

1640 i Sønderborg, på Mads Lerches gård i Nyborg og på Fraugdegaard nær Odense. Konstruktionen kan dog også iagttages adskillige andre steder, ikke mindst i købstæderne.

Mest almindelige er sådanne dækplader, hvor der er tale om udkræning af en etage. Her var bjælkeenderne nemlig særlig udsatte. Oppe under tagskægget sad tømmeret bedre skærmet, og man behøvede ikke at tage det så nøje med udsmykningen dér, for de færreste så så højt til vejs.

I renæssancen er det almindeligt med to skråbånd til at støtte hver stolpe. Så flot var det ikke i gotikken. Her var der for det meste kun et skråbånd i hvert tavl, og det gik fra hjørnet mellem den ene stolpe og fodremmen op til hjørnet mellem næste stolpe og løsholtet. Man kunne imidlertid også flotte sig og lade to sådanne skråbånd krydse hinanden i tavlets midte, så man fik en andreskors-lignende figur. Sådanne liggende kors optræder i nogle af vore ældste bindingsværkshuse, også fra renæssancen. Vi møder dem eksempelvis på Lynderupgaard, på Aalborghus, Povl Pops gård fra Aalborg, – nu i Den gamle By i Aarhus – og på borgmestergården i Ystad i Skåne.

Sådan krydstømmer er almindeligt i både tysk og engelsk bindingsværk, og da det konstruktionsmæssigt har været af ringe værdi, bør det henregnes til prydværket. Karl Theodor Weigel har i sin bog »Sinnbilder in Niedersachsen« behandlet dette kors. Han fastslår, at det er et frugtbarhedstegn, som går tilbage til førkristen tid, og at man altså skulle have opsat sådanne krydsholter i husene for at sikre frugtbarhed og trivsel dér. – Og det er jo ikke utænkeligt, al den stund at der ofte på f.eks. gotiske huse findes udvendige murblændinger med forskellige ondtafværgen-

de og velsignelsesbringende tegn.

Det kan måske være interessant i den forbindelse at konstatere, at man på mange svenske herregårde endnu kan finde ølandsfliser, som har ligget i gulvene i århundreder, og i de fliser, der er anbragt foran dørene, er der nedslidt andreskors. De er fremkommet på den måde, at man forhen hver eneste aften inden sengetid tegnede sådanne kors op med kridt for at lægge en magisk spærring for spøgelser og anden dyster færde.

Alt i alt kan man roligt gå ud fra, at be-

Dette markante hus fra dansketidens Malmø har gennemstukne bjælker både midt på huset og for oven. Der er tale om en højstolpekonstruktion, hvor stolperne går op gennem flere stokværk – etager. Som det ses, er bjælkehovederne stukket gennem stolperne et godt stykke fra deres top. På bjælkerne hviler gulvbrædderne, og det parti, der er mellem stolpehovedet og tagremmen, har altså lodrette sider. Det kaldes styrtrummet.

I et 1600-tals gavlhuis i Perlegade i Sønderborg er der sat smukt skårne dækplader på bjælkeenderne. Det pynter, og det beskytter bjælken mod indtrængende fugt.

tydelige dele af den udsmykning, der ses på huse fra middelalder, renæssance og bruskbarok, altså ned til ca. 1670, ikke alene har tjent dekorative, men tillige magiske formål.

Tidens mennesker var særdeles overtroiske: Flere hundredetusinde formodede hekse og troldkarle blev brændt på bål rundt om i Europa eller pint ihjel i torturkamre. Man mente, at de bl.a. opererede med så u håndgribelige midler som nidstirren med »onde øjne«, udtalelse af forbandelser eller skadelig pegen ad mennesker eller ting. Imod sligt destruktivt virke måtte lige så u håndgribelige forsvarsanordninger naturligvis tages i anvendelse, så skadevolderen ingen vegne kom med sine lumske anslag, og særlig velsignelsesrige tegn og figurer kunne få det onde til at prelle af.

Alt dette står for mange nutidsmennesker som noget, der er helt hen i vejret. Vi har overhovedet ingen mulighed for at fo-

restille os den udefinerlige angst, som vore fjerne forfædre til stadighed gik rundt i. Vores skræk skyldes mere konkrete fæ-

Medens bøndernes huse som regel kun var i ét stokværk, var det almindeligt med tostokværkshuse som boliger for velstillede borgere og som hovedbygninger på herregårdene. Først i 1700-årene krøb de fleste herregårdshovedbygninger ned til én etage, – dog gerne pyntet op med en flot frontispice midt på fløjen. Indtil over midten af 1600-tallet var det almindeligt, at huse i flere etager havde stokværksudkragninger, således at førstesalen ragede lidt ud over stueetagen o.s.v., det giver facaderne et levende præg og har budt på rige muligheder for udsmykning.

Der er givet mange forskellige forklaringer på årsagen til disse udkragninger:

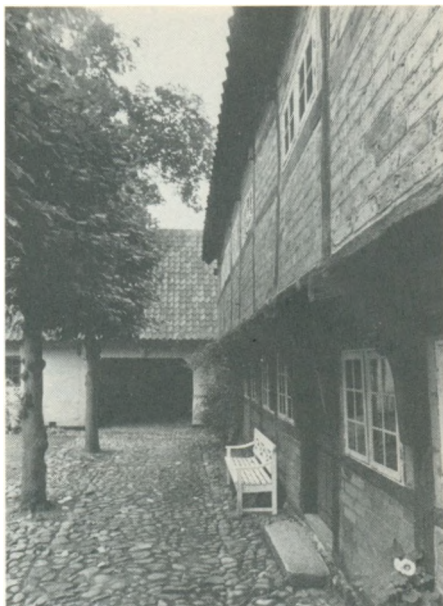

Povl Pops hus fra Aalborg er nu flyttet til Den gamle By i Aarhus. Her er der i nederste stokværk andreaskors-tømmer i samtlige tavler.

Nogle påstår, at udkragningerne skal dække for tømmeret længere nede i huset, så det beskyttes mod regn, men til dette formål er udkragningerne de fleste steder for beskedne til, at de har kunnet gøre den helt store nytte, og at det skulle være de forsvarsbetonede udkragninger, som man kender dem fra borge og herregårde, der overførtes til det civile liv, er lidet troeligt. Mere rimeligt forekommer det at være, at man ved at lade husene vide ud opadtil, har skaffet sig noget mere plads for en billig penge. Man har kunnet nøjes med et knapt så omfattende funderingsarbejde, og at lade bjælkerne rage en halv meter ud, gjorde næppe huset dyrere. Der er dog også grund til at tro, at udkragningerne blev anset for smukke, og at de altså også kan være tilvejebragt af skønhedsmæssige grunde. Dette har vel især gjort sig gældende i renæssancen, hvor udkragningerne de fleste steder er væsentligt beskednere, end tilfældet var i middelalderen.

Det, som man i et grundmuret hus kalder stueetagen, betegnes i et bindingsværkshus første eller underste stokværk, og stokværket er simpelthen det tømmer, der sidder i vægfladen. Førstesalen bliver så andet stokværk o.s.v. I første stokværk boede man til daglig, der lå de ret beskedne rum, som var lette at varme op. Måske havde man også sin forretning her, ligesom spisekammer, køkken og soveværelser gerne var henlagt til første stokværk, kun tyende og børn kunne have værelser højere oppe i huset.

Andet stokværk var husets fornemme etage. Der lå de repræsentative rum, bl.a. oftest en sal af betydelig størrelse, hvorfor man også stundom taler om salsetagen. Til daglig brugtes den ikke til meget. Den lå kold og trist hen, men når der var fest i huset, blev der liv i den. En grusom rутten

Slagtergaarden, nu i Køge Museum. – En bindingsværksbygning, som nyere undersøgelser har vist går tilbage til omkring 1500. Her er stokværksudkragningen meget markant, og bjælkerne understøttes af lange kopbånd, der dog har lidt knægt-karakter.

med plads var det, men salen betragtedes som et uundværligt element i et ordentligt hjem.

Her standsede de fleste danske huse, men enkelte steder, bl.a. i Randers, kom man undertiden helt op på tre fulde stokværk, og den endnu bevarede gård fra 1643, Storegade 13 i Randers, har denne betragtelige højde. Det øverste stokværk er lagerrum med luger, og sådan har det vel været i de fleste tre stokværks huse. Hertil kommer så middelalderens og renæssancens høje og stejle tagkonstruktion som gav plads til endnu et lagerrum. Det omtalte styrtrum opgav man ret tidligt i Jylland, men på Sjælland holdt man også i byhuse fast ved det langt op i 1600-årene.

Pynt og portaler

Det kan synes ejendommeligt, at første stokværk, hvor folk boede, altid er det, der fremtræder mest beskedent, når der er tale om bindingsværkshuse. Først helt oppe under udkragningen kommer de udsmykkede knægte og evt. nogle udskårne fyldholter, og ellers er det andet stokværk samt hvad derover måtte komme, der løber med alle herlighederne.

Sådan set afspejler dette imidlertid ganske udmærket de levevilkår, som borgerne i de gamle byer fristede: Til daglig levede man såre enkelt og beskedent, men når der skulle festes, måtte det også ske med

På »Møntergaarden« i Odense ses det tydeligt, at udsmykningen stort set er koncentreret på det såkaldte »salstokværk«. På overgangsfoden er der rankeværk og derover halvrossetter. Ydermere er der en rigt skulpteret tavle under karnappen.

manér, og derfor var det egentlig rimeligt, at udsmykningerne såvel ude som inde kulminerede i salsetagen. Man kan således sige, at første stokværk kom til at fungere som en slags forhøjet fundament, der kun ved afslutningen opadtil fik lidt part i skønheden. Etager over andet stokværk samt gavlen, hvor denne vendte udad, var man næsten nødt til at inddrage i udsmykningen, da huset ellers ville få et underligt ufærdigt udseende.

Der var iøvrigt en anden, meget rimelig grund til, at man kun ugerne ofrede store udsmykninger på det første stokværk, nemlig den, at datidens mennesker ikke sjældent lagde en ret voldsom opførsel for dagen. Man havde et betydeligt alkoholproblem, og dertil gik de fleste mænd rundt bevæbnede med en kårde eller et andet frygtindgydende våben. Når en flok overstadige herrer var på vej hjem fra et muntert gilde eller et værtshusbesøg, kunne det meget vel hænde, at de følte trang til at demonstrere deres våbenfærdighed ved at hugge løs på de prydelser af træ, der passeredes.

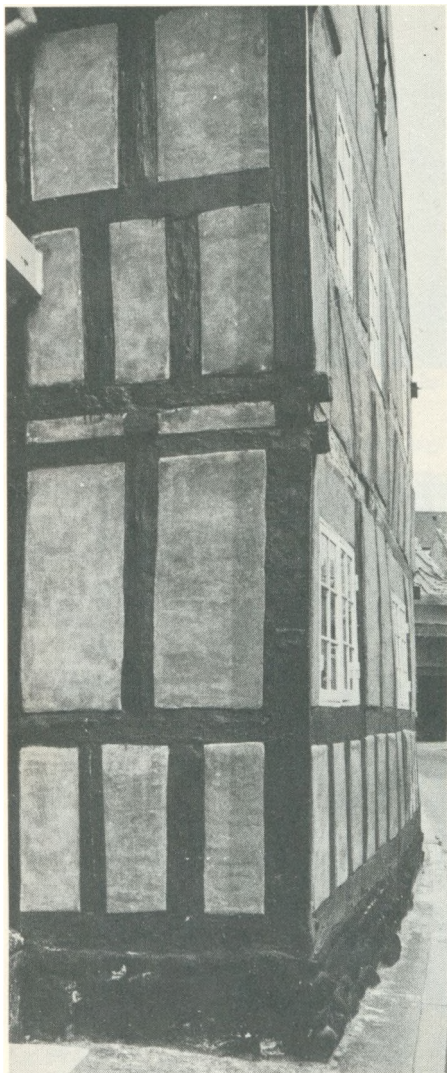
Ville man derfor gennem længere tid have glæde af billedskærerarbejder på sit hus, burde man allenfalds ikke anbringe dem for nær ved jorden. Tit blev der dog gjort en undtagelse, og det var ved husets hoveddør, som kan have omramninger med nogen udsmykning samt en overligger – dørhammer – med udskæringer i form af årstal, initialer, bomærker og en bibelsk tekst. Det hørte ligesom med til værdigheden. Det har dog næppe været almindeligt, at byernes bindingsværkshuse opviste så prægtige dørportaler som den,

En rigt udskåret renæssance-dørhammer fra Ribe.

Tolderen Mogens Niensens hus, St. Kirkestræde 2 i Randers, har en meget flot, overdådigt udskåret og bemalt porthammer. Den er fra 1626.

Selvom der ikke er tale om udkragninger, viser dette hushjørne fra Aarhus tydeligt remmene i et bindingsværkshus. Underst – placeret på den tjærede stensyld – finder vi fodremmen, på hvilken stolper og dokker hviler. I etageadskillelsen ser vi remmen, som hviler på stolper og dokker. På remmen, hvis ende stikker lidt frem, ligger de tværgående bjælker. Oven på dem ligger overgangsfoden, hvorpå et nyt hold stolper og dokker er anbragt, og vi slutter så oppe under taget med tagremmen.

der er bevaret fra Povl Pops hus i Aalborg. Den oprindelige portal kan ses på Historisk Museum i Aalborg, en kopi findes i det genopstillede hus i Den gamle By i Aarhus.

Ellers var det mest i Viborg og Randers, man sværmede for pompøse indgange, og her kunne portens indramning ligeledes komme i betragtning som bærer af pryde. I den sene renæssance og bruskbarokken dukkede der nogle ganske flotte eksemplarer op. Fragmenter af sådanne er bevarede på museer, bl.a. et par af de af den tids mennesker så yndede drabanter i rustning. Den flotteste port, der er bevaret intakt, finder vi i toldereren Mogens Niensens hus, St. Kirkestræde 2, i Randers. Det er fra 1626, og overliggeren er med et par prægtige vingede løver, der flankerer en kartouche i yppigste bruskværk med inskription og en kerub, hvorunder ses to bomærker i skjolde.

Der ligger i de fleste byhuse en fodrem på soklen eller sylden af sten. Den rem, som hviler på de udstikkende bjælker ved overgangen til næste stokværk og hvorpå dets stolper hviler, kaldes overgangsfoden. Mellem den, bjælkerne og knægtene er der et åbent parti, som ofte er blevet udfyldt med teglsten, måske med formsten som, når de er sat op side ved side, danner en profilstav.

Man kunne imidlertid også indsætte et fyldholt eller fyldeholt, som dog på ingen måde styrkede konstruktionen, men kun hængtes op til pynt. Det skete på den måde, at der i siden af bjælkehovederne lavedes nogle indsnit. I begge ender af fyldholdet skares der så en tap eller vinge passende til indsnittene, så stykket, når det lirkedes ned ovenfra, blev på plads.

Fyldholter egnede sig glimrende til dekoration, fordi de ligesom knægtene sad dækkede under udkragningen, så vejret ik-

Fyldholt med rige skæringer mellem knægte med akantusblade. Detalje fra Helsingørs ældste bindingsværkshus fra 1577. Strandgade.

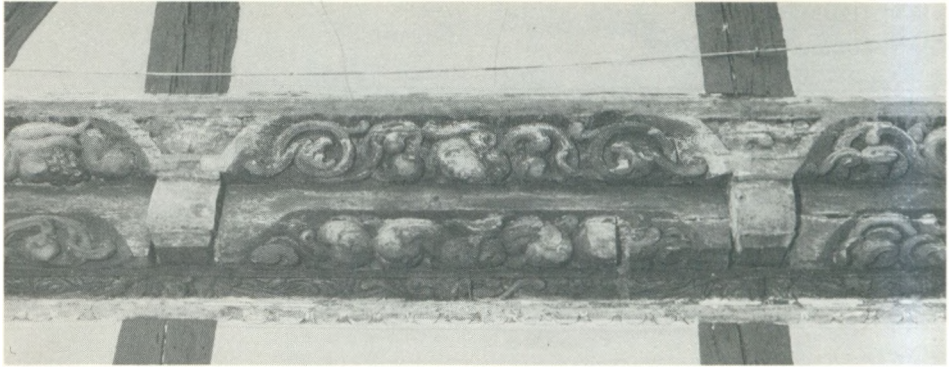
ke tog så hårdt på dem, som det gjorde på resten af facaden. Fyldholterne kan være udformede som en gesims, der forløber langs hele facaden kun afbrudt af knægtene, og de bærer da ofte sådanne profileringer, som man finder på en gesims. Med ret enkle virkemidler kunne ganske pompøse resultater opnås: I rådmannens Jens Jensens gård, Storegade 13 i Randers prydes fyldholterne således af en dobbelt række tandsnit, og på Den gamle Bys borgmestergård fra 1597, er det kannelerede rundstave.

Nok så ofte kom fyldholterne dog til at stå som afgrænsede dekorative led, hvorpå måske det samme motiv gentoges fra fag til fag, eller hvor der fabuleredes med stadig nye motiver. Det sidste var især karakteristisk for senrenæssancen og bruskbarokken.

Når fyldholterne ikke optræder som en afbrudt gesims, har man som regel hulet dem ind fra hjørnerne mod midten. Hul-

ningen kan være den eneste prydding, men lige så ofte har man valgt en udskåret dekor. På apoteker Herman Reiminck's gård fra 1595, Akseltorv 2 i Kolding, er der på samtlige fyldholter et mildt smilende kerubhoved, og det englelige væsens udbredte vinger danner hulningen i holtet. Også her kommer troen på kampen mellem gode og onde magter ind i billedet: Keruberne, som sidder over samtlige vinduer, er vogterengle, og de skal drage omsorg for, at intet ondt kommer til huset. På overgangsfoden over hvert fyldholt er dekorationen udbygget med en enkelt profile-ring, der pointerer fyldholternes hulninger.

I ejendommen Stengade 20 fra ca. 1600 i Helsingør, har fyldholterne hver en roset flankeret af to treflagede blade, og her er gotikken endnu ikke helt ude af billedet, for man fortsætter på overgangsfoden med æselrygge endende i kors. I Helsingørs ældste bindingsværkshus fra 1577, er fyld-

Fyldholt og overgangsfod i rigeste bruskarokke udskæring. Ejendommen Stengade 50 i Helsingør. Vel nok de flotteste i landet.

holternes hulspejle dekoreret med forskellige prydstaffe. I et andet Helsingør-hus, hvor man er så langt henne i barokken, at knægtene er forsvundet, er fyldholtets hulning udskåret med overmåde dekorativt bruskværk i fladsnit, men stadig holder den gotiske æselryg med korset stand på overgangsfoden. Den var de svært glade for i Helsingør. De ødsleste fyldholtskæringer, man træffer i sundbyen – og vel egentlig i hele Danmark – sidder på en bagfløj til ejendommen Stengade 50. Denne bygning savner også knægte, men som en slags erstatning for dem har en duelig billedsnider i stedet fantaseret over al bruskarokkens opulente ornamentik. Det flyder med vældige frugtklaser blandt lasket bladværk, og huldsaligt smilende keruber en face og i profil veksler med de argeste brølehoveder. Der er sandelig kompenseret for de arme knægte: Både fyldholter og overgangsfod bobler og blævrer af ornamentik, der kun synes lettere koaguleret, som var den just vendt ud af en geleform. Og under dette frådseri ligger endda en ekstra profilliste, hvor bladværk som udstrakte tunger slikker lystent på kirsebærklaser. Og så tror folk herren

hjælpe én, at abstrakt kunst er af nyere dato.

I Køge skattede man af en eller anden grund ikke rigtig fyldholter. Her vedblev man at udmure mellem knægte, bjælkeender og overgangsfod, som man havde gjort det i middelalderen, men det blev da til nogle ganske pyntelige profiler i de gode Køge-mureres stil.

Hvis man imidlertid ville påstå, at der overhovedet ikke er fyldholter i Køge, gjorde man byen uret. Huset Brogade 23, som opførtes i årene 1638–51, har fyldholter, der nok er lidt mere modererede end de omtalte eksemplarer i Stengade i Helsingør, men dog i fuldgod bruskarok med rigelige frugtanretninger samt de allestedsnærværende keruber skåret af en mand med virkelig fint håndelag for slige affærer.

Rudbjerggaard på Lolland er lidt af et arkitektonisk mysterium: Noget af den endnu stående fløj, østfløjen i et engang firefløjet anlæg, menes opført omkring 1600 af Knud Rud og Ellen Marsviin, Chr. IV's svigermor til venstre hånd. Det var pragtelskende folk, som også satte sig mange andre arkitektoniske mindesmær-

At bindingsværk også har egnet sig til det store byggeri, viser dette imponerende ridehus fra det 18. århundrede i Haderslev.

Et af landets kendteste bindingsværkshuse. Det gamle radhus i Ebeltoft fra 1789 med den høje tagrytter. – I dag museum.

Sadan så gaderne ud i mange af vore gamle købstæder omkring århundredskiftet. I dag er et uspoleret gadebillede, som dette i Ebeltoft, sjældent.

Fredericias ældste bindingsværkshus ligger på hjørnet af Kongensgade og Prinsessegade, det er fra 1660 og hedder »Nordstjernen«.

Et af Bornholms mange farvestralende bindingsværkshuse med den høje sokkel, der er så karakteristisk for bornholmsk byggeri.

Fra Kirkestien i Gudhjem. – Et sted, hvor man finder kønne gamle bindingsværkshuse.

Fra Gudhem.

Der ses mange farvekombinationer på bornholmsk bindingsværk. Dette hus i Gudhjem har rodtømmer, gule tavler og dødenkop sokkel.

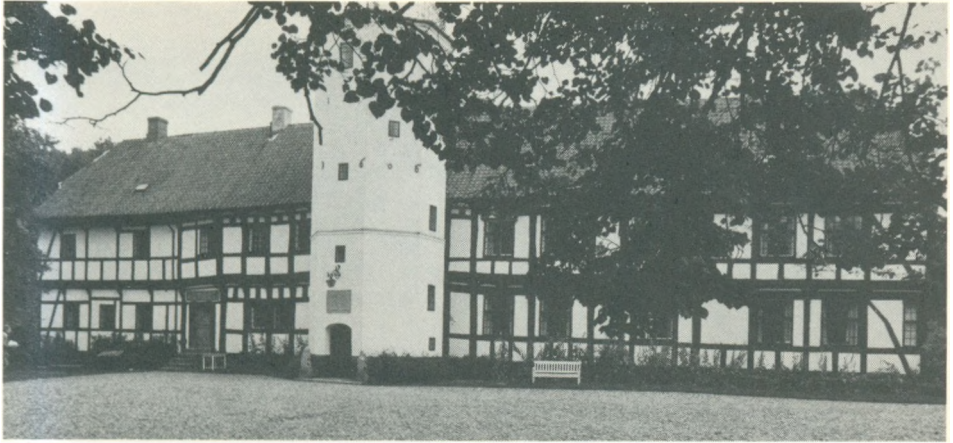
Gadebillede med gamle bindingsværkshuse i Allinge på Bornholm.

Vendelbogård hedder dette smukke anlæg i Hasle. – Bindingsværk med sorttjæret tommer og røde tavl.

Gård fra Sandvig. Den har afrundet hjørne og er en meget harmonisk bygning med fin farvekomposition.

Rudbjerggaard fra gårdsiden med det grundmurede tårn fra 1606. Det er yngre end den bygningsdel, det sidder på. Huset har både dokkefriser og fyldholter.

ker i vort land. Nævnes kan Sandholt, dele af Holckenhavn og den store agerums-lade på Lundegård på Fyn.

Rudbjerggaard er et meget sammensat hus, og det er åbenbart, at det er bygget i mindst tre tempi: Mangehånde konstruktioner af forskelligste art lader sig til syne på den lange fløj, hvor løsholterne på havsiden farer omkring i hop og spring, snart oppe, snart nede. Det er givet, at huset er forlænget mod nord, hvor de sidste fem fag har langt spinklere tømmer end det øvrige hus, men meget kunne tyde på, at der også er føjet noget til i den anden ende. To dokkefriser, en under tagskægget og en under overgangsfoden, slutter nemlig ret umotiveret omkring det i 1606 rejste tårn.

Går man op i tårnet, stilles man overfor en ny gåde: På andet stokværk sidder der omkring indgangen fra tårntrappen nogle originale detaljer, således to knægte, hvoraf den ene er smykket med blomster i en vase og den anden med en klokkeform hvoraf udvokser tre blade. Begge knægtene er af den såkaldte volutfacon. Længere

nede er der en profilrem med rosetværk, tandsnit samt – nederst – en ægstav. Ligeledes finder man nederst to godt og vel halve rosetter. Det er tydeligt, at døren er kommet til samtidig med tårnet, og at der er brudt gennem væggen. Det, der her fængsler os mest, er imidlertid fyldholdet over døren. Det har i hulspejlet en lille centralroset hvorfra der udvokser to blade.

Man ville nu vente, at fyldholter med rosetter eller anden udskåret pryde, udskårne knægte, rosetter og profilrem fortsatte uden for tårnet, hvad de imidlertid ikke gør. Knægtene er glatte, fyldholterne har blankt spejl, og der er hverken rosetter eller profilrem.

Der hvor huset oprindeligt sluttede mod nord, er den gamle ydervæg blevet skillevæg, og der er fremdraget et par udskårne knægte og et fyldholt. Det sidste svarer nogenlunde til fyldholdet i tårnet, men selv om knægtene er af volutfacon, er de mere svungne end tårnknægtene, og bladværket afviger fra dem.

Det kunne være overmåde spændende

Inde i tårnet på Rudbjerggaard er det originale bindingsværk bevaret i al dets pragt og herlighed. Der har været rosetter, udskåret profilrem udskårne knægte og fyldholt. Sikkert havde hele huset engang en sådan overflod, men udvortes er den gået til.

at få klarlagt Rudbjerggaards bygningshistorie. Den er en af vore uhyre få herregårdshovedbygninger i bindingsværk fra renæssancen, og den eksisterende litteratur giver overhovedet ingen forklaringer på de markante konstruktionsspring. Huset er alt andet end regelmæssigt, men uhyre malerisk og fascinerende.

Skønne fyldholter finder vi også på den anden side af Øresund i det såkaldte englehus i Ystad. Det er opført omkring 1600, altså i dansketiden, og det præges af overdådige billedskæringer både på knægte og fyldholter. De sidste er bl. a. med englehoverder og muslingskaller.

Nationalmuseet har en vemodig samling fyldholter fra forsvundne bindingsværkshuse bl.a. i København. Det er jo utroligt, at der ikke står en eneste af byens engang så talstærke bindingsværksbygninger fra renæssance og bruskarok tilbage. Den sørgelige kendsgerning er, at de er forsvundet alle som en. Nogle er brændt, andre revet ned.

Selve overgangsfoden over fyldholterne har man, som nævnt, også undertiden sluppet billedskærere løs på. Nogle steder blev det kun til simple profileringer eller æselrygbuer, som tømmeren nok kunne klare, men når det drejede sig om mere komplicerede udsmykninger, foreslog hans kunst næppe.

På et hus i Brødregade i Randers fra 1592, snor en vinranke sig hen ad overgangsfoden. Ellers synes ranker at have været sjældne på dette bygningsled i renæssancens Jylland. Øboerne derimod satte dem højt og smykkede gerne deres huse dermed. I ejendommen Østergade 2 fra 1600–25 i Bogense har overgangsfoden på facadens ene halvdel udmærket rankeværk, om end det i årenes løb er slidt noget ned.

Da storkøbmanden Oluf Bager omkring 1586 opførte baghuset til sin mødrende

Udsnit af overgangsfod med vinranke og med roseværk på skråbånd og stolpe. Huset ligger i Brødregade i Randers.

Et par dejlige fjeldholter fra »Englehuset« i Ystad i Skåne, som opførtes omkring 1600. Det er nu en lidt bekymret engel for oven. Til husets øvrige pryd hører fjeldholter med muslingeskalornament.

gård i Odense, skulle det være bindingsværk, som havde vasket sig. Sagen var nemlig, at uadelige ikke kunne erhverve jordegods, og selv om Bager var en nær ven af Frederik II, var han ikke adelig. Følgelig var der ikke andet for, end at han måtte demonstrere sin formåen gennem byggevirkksomhed.

Huset adskiller sig en del fra samtidens bindingsværk. Det er nemlig først på tredie stokværk, udsmykningen koncentrerer, men her er der til gengæld meget af den: Overgangsfoden bærer en udskåret humleranke, og allerede i den tidlige renaissance havde man en betydelig humleavl på Fyn. Det var da også ganske rimeligt at anbringe en humleranke på en købmandsgård, for Oluf Bager har givetvis solgt mængder af denne urt til brygning. Hans interesse for produktet må imidler-

tid have været overmåde stor, for han fik tillige udskåret nogle meget store humleknopper på stolperne lige over husets tredobbelte halvrossetter. Over disse knopper igen er der et felt med en fugl i et træ, og løsholterne opviser ranker med bl.a. springende hjorte og fabeldyr.

Falk Gøjes gård også kaldet Møntergården, Overgade 5 i Odense, har et ganske markant rankeværk opbygget af liggende S-er, der er forbundet to og to og hvorfra der udvokser bladflige. Det er fra 1646 og nærmer sig så småt bruskarokken. Willemoes' gård i Assens er fra 1669–74, men det sene tidspunkt til trods har man dog ikke villet undvære en smuk rankedekoration på overgangsfoden. Vestergade 16 i Køge fra 1644 har velskåret rankeværk på foden, det samme gælder et hus i Store Kirkestræde fra 1620 i Nykøbing Falster.

Willemoes' gård i Assens er fra 1669–74. Her er den eneste udskårne udsmykning det meget fornemme rankeværk på overgangsfoden.

Det sidste hus med udskårne fyldholter og overgangsfod er Claus Cortsens gård i Horsens, et ualmindelig charmerende bindingsværkshus, der opførtes i 1718, men i 1913 flyttedes til dets nuværende plads i byen. Her er rankeværket tæt og smukt, og det suppleres med fugle. I det hele taget er der bygget rigt med svært tømmer, rigeligt med skråbånd og en lille tårnkarnap med spåntækt spir.

Man kunne med lige så stor ret kalde overgangsfoden for overgangsrem, og foruden fodrem, overgangsrem og tagrem er der undertiden en eller to profilremme, som er anbragt dels under dels over andet stokværks vinduer. I Jylland kunne en sådan profilrem erstatte de løsholter, som man ellers ser, det forekommer bl.a. på Den gamle Bys borgmestergård fra 1597. I det østlige Danmark anbragtes profilrem fortrinsvis over vinduerne og således, at de lange tagskægsknægte støtter på den.

Det forekommer i Ystad på englehuset fra ca. 1600, hvor der er en overdådigt udskåret profilrem af form som en pærestav. Her er det nærmest barokkens svulstighed, der møder os. Langt mere afdæmpet, let og yndefuld er den spinklere bladstav på byens apotekergård fra samme epoke.

Flere huse i Køge har profilremme, man træffer dem i Skælskør, Adelgade 2 samt i Kalundborg, Lindegade 1–3, for at nævne nogle eksempler. Ingen af dem er dog så prægtige som dem i Ystad. Disse profilremme markerede, at her begyndte styrtrumskonstruktionen.

En del steder, f. eks. i Kalundborg og Skælskør, kan man se bjælkegennemstikninger over profilremmen, og over gennemstikningerne kommer en række tagskægsknægte. De bærer endnu en rem, som så sandelig også kan være udsmykket, selv om den sidder et lidet synligt sted. Og medens stolperne i selve væggen bærer

den egentlige tagrem, støtter denne tag-skægsrem, som den vel må betegnes, de skalke, der er lagt uden på spærene og giver taget et elegant, let udsvejf for ned.

På en gård i Næstved, der nedreves allerede i 1869, men heldigvis blev opmålt og tegnet, førend den forsvandt, havde man udskårne knægte, bjælkeender beklædt med udskårne plader, udskårne fyldholter og overgangsfod samt dertil to udskårne profilremme henholdsvis under og over vinduerne. Ydermere var der udskårne tagskægsknægte og en rigt udsmykket tagskægsrem. Der veksledes mellem stringent geometrisk beslagværk og blødt bladværk, så der overalt var en spændingstilstand mellem de forskellige led. Det har taget sig mageløst dejligt ud. Bygmesteren havde sandelig tænkt sig om. Det gjorde de mennesker, der nedrev dette statelige bygningsmonument, ikke.

Beslagværk var velegnet til profilremme og overgangsfod, og det brugtes en del på Sjælland. Den såkaldte Garvergård, Vestergade 7 i Køge, har smukt beslagværk på overgangsfoden. Det samme gjaldt et hus i Lille Kongensgade i København. Det sidstnævnte er desværre nu forsvundet, men dele af tømmeret er bevaret på Nationalmuseet.

I tysk pragtbindingsværk var der tendenser til, at man ud over tømmerkonstruktionen forede vægfladerne med udskårne træplader, så husene kom til at tage sig ud, som var de bygget alene af træ. I Frankfurt am Main, Siegen i Westfalen,

Osnabrück og Hannover står endnu gavlhuse, der på hele den mod gaden vendende flade er udskåret så tæt som noget renæssanceskab.

Dette var selvsagt den vildeste luksus, og vi finder ikke sådanne huse herhjemme. Grunden skal antagelig ikke søges alene i landets fattigdom, men også i den kendsgerning, at en facade med så mange fine detaljer næppe ville holde ret længe i vort barskere klima. Lidt af den tyske prunk kunne vi dog nok goutere, og på Lolland, Fyn og i Sønderjylland samt det evig eksperimenterende Randers, rykkede rosetværket i renæssancen ind på bindingsværkshuse.

På torvet i Haderslev ligger to renæssancehuse side om side. De er fra ca. 1600, og det ene står rødt. På det er der, hvor skråbåndene i andet stokværk møder stolperne, blevet plads til at udskære en lille pyntelig helroset. Dette hus er interessant, fordi det repræsenterer en overgangstype mellem de mere almindelige bindingsværkshuse og de egentlige rosethuse. I de sidstnævnte er skråbåndet udvidet til en hel trekant, der lukker mellem stolpe og overgangsfod. Det vil sige, helt lukket blev der nu ikke altid. Det kunne åbenbart knibe med at finde et stykke tømmer, der var svært nok, men det lille gab, der kunne blive tale om, overmalede man, så var der ingen, der anede skavanken.

Det var imidlertid ingenlunde givet, at der kom udskæringer, fordi man indsatte

Udskåret profilrem fra den såkaldte »Apotekergård« i Ystad i Skåne – omkring 1600.

Henner Frisers pyntelige gavlhus fra 1575 i Middelfart. Her er der ikke skåret rosetter i trekantstømmeret ved stolperne.

en tømmer trekant i hjørnet, det skete således hverken på huset Helligkorsgade 18 fra 1589 i Kolding eller på Henner Frisers gård fra 1575 i Middelfart.

Næppe nogen dansk by prangede forhen med en sådan rigdom på billedskårne bindingsværkshuse som Odense. Der var mange rige folk i byen, handelsmænd og håndværkere, og adelen fra de store fynske godser rejste sig fornemme byhuse. Det er begrædeligt, at senere slægter aldeles ikke skønnede på de kunstskatte, som var efterladt til dem. Kun uendelig lidt står endnu tilbage.

Landets nobleste rosethus finder vi i Påskestræde i Odense, og det er bygget omkring 1570. På de fleste andre rosethuse er rosetterne halve. De går fra trekant til tre-

kant over stolpen, og overgangsfoden berøres ikke. Her er imidlertid også den inddraget i dekorationsfeltet, så rosetterne på det nærmeste er trekvarte. Indvendig er der en hel centralroset, og uden for den en større trekvartroset, der breder sig ud som en vifte og kranses af en smal bladværksbordure. Konstruktionen er enkel, ren og klar.

Alt i alt er huset i særklasse: Under knægtene er stolperne smykket med dekorative bånd af fletværk og med et vedhæng af tre små blade. Stolperne står med normal afstand, men der er dobbelt så mange loftsbjælker, og dem, som der ikke er stolpe til, hviler på løsholter mellem stolperne. De udstikkende ender er kønt profilerede, og konstruktionen virker meget dekorativ.

Påskestræde-huset i Odense fra 1570 med meget smukt skårne rosetter, lange knægte og lille bladfrise på stolperne.

Rosetterne på de fem fag, der er tilbage af det engang imponerende bindingsværkshus, Overgade 18 i Odense, er nok knapt så harmoniske som på Påskestrædefacaden, men med deres tre afsnit dog langt rigere, end de fleste andre rosetter, man træffer på.

Oluf Bagers mødrende gård, Nørregade 29 i samme by, har som tidligere nævnt en baglænge af bindingsværk fra 1586. Den adskiller sig fra de fleste andre af tidens bygninger ved, at udsmykningerne først optræder på tredje stokværk. Også her er der halvrossetter, og – som man er kommet ind på det flere steder i den senere tid – står de nu igen malede i stærke farver, som de gjorde det dengang huset var nyt. Falk Gøjes gård fra 1646 har ligeledes rosetter.

I Tyskland og de fleste andre steder i Danmark var rosetterne fortrinsvis beregnet på gavlhusene, der kun vender kortsiden mod gaden. Det var en overkommelig flade, som man lettere kunne ofre den helt store udsmykning på, og så lade resten ligge mere anonymt hen.

Sådan så man ikke på sagerne i Odense, og det skal sagtens have været Oluf Bager, der bragte hin skik til byen, at husene vendte langsiden mod gaden, og at hele herligheden fik sig en forskønnelse af billedskæreren. Noget man naturligvis kun kunne tillade sig i en by, hvor godtfolk havde deres på det tørre.

Der har også været rosethuse i andre fynske byer, og Assens har endnu et tilbage, et gavlhus fra 1575, som ligger i Korsgade. Det har rosetter både i andet stokværk og i gavlstokværket.

På den anden side af Lillebælt har huset Brødregade 24–26 i Randers rosetter. Den ene del af det var engang et gavlhus, og det er herpå dekorationerne er koncentreret. Huset er fra 1592.

I Ribe er der beskedne rester af rosethu-

Gavlhus med rosetværk. Det ligger i Korsgade i Assens og var, da det fotografieredes, under restaurering. Her er der rosetter i to stokværk. Huset er fra 1575.

Det nyrestaurerede gavlhus med kraftigt rosetværk på Grosse Strasse 6 i Flensburg.

se tilbage, bl.a. i Sønderportgade 21. Kolding, der som bekendt har et kongeslot, havde ligeledes et rigt borgerskab, og for halvandethundrede år siden skal den ene bindingsværksgård prægtigere end den anden have ligget side om side i dens gader. Der var rosethuse i mængde. Det er der ikke mere. En facade er blevet genrejst på Koldinghus. Den er rammen om billetsalget, og det er, hvad der er levnet.

I Flensborg er bagsiden af huset Grosse Strasse 6 med rosetværk, og alt i alt har man fundet det mange steder syd for grænsen i de gamle danske besiddelser. Her var det ligeledes udbredt på landet, hvad det sandsynligvis ikke har været herhjemme. Rudbjerggaard, hvis rosetværksrester i dag er såre beskedne, er nok en af de me-

Stolpeskel på renaissancehus i Helsingør.

Reimincks gård i Kolding med den rigt udskårne facade. – Et gavlhus med en lille forlængelse.

get få herregårdshovedbygninger, der har fremtrådt så ødselt

Men selv hvor der ikke var rosetter, kunne man nok få noget stadseligt ud af skråbåndene. Der skal have været flere huse i Odense med udskæringer på dette led. De er alle borte nu, og vort eneste hus med udskårne skråbånd skal være apoteker Reimincks gård i Kolding, hvis meget brede skråbånd er udskåret med akantus-ranker, lidt grove, og alligevel såre dekorative. Man må da også hele tiden erindre sig, at disse udsmykninger hører til udvendig på et hus, hvor små og sirlige skæringer simpelthen ikke ville komme til deres ret. Det morsomme er, at hvis man betragter dørhammeren, så adskiller det langt finere snitværk sig dér fra husets øvrige ornamentik. Alligevel viser blad-

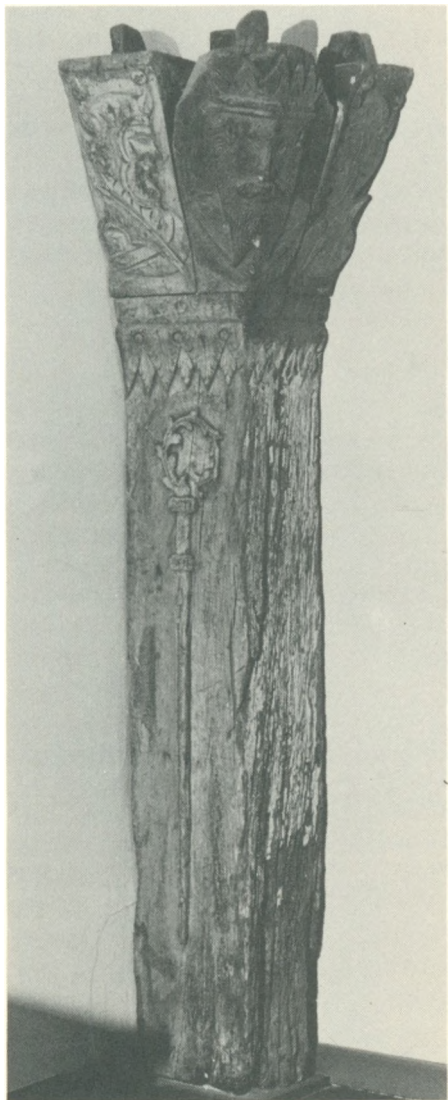
værkets udformning, at det må skyldes samme hånd, som har skåret på skråbånd og stolpeskel. Der er blot den forskel, at en dørhammer er beregnet til at ses ret tæt på, nemlig når man står foran døren og skal til at gå ind i huset, hvorimod resten af facaden faktisk skal ses fra den modsatte side af gaden. De grove former skyldes således intet manglende håndelag hos kunstneren, men alene et hensyn til beskueren.

I gavlspidsen er der udskåret en vældig rose, og dokkerne som flankerer loftslugerne har rankeornamentik. Forunderligt nok er der ikke ofret andet end nogle ganske neutrale »parantesskæringer« på de tre overgangsfødder, og dog bør vor forundring nok ikke være så stor. Forestiller man sig nemlig, at også det tværgående tømmer havde fået ranker, var facaden rent kunstnerisk gået i opløsning. Nu er der mere nøgterne led til at binde det fabulerende sammen. Det er således ikke et spørgsmål om påholdenhed, men om balance.

Der er stolpeskel på Reimincks gård, og det er – som tidligere nævnt – stolperne, der for ned en er skåret til, så de foran ser ud, som var der slået et bræt på dem. Det fortsætter så ned, efter at selve stolpen er afsluttet og dækker for bjælkeenden, så den ikke får fugt. De har alle for ned en roset, medens der oven over er floral ornamentik vekslende fra skel til skel.

En næsten gotisk udseende fløj fra 1550–70 på ejendommen Slotsgade 23 i Haderslev, har stolpeskel, men de er lige så enkle, som dem fra Reimingks gård er prangende. Deres pryde er nogle simple profileringer og et andreskors. På Anne Hvides gård fra 1565–70 i Svendborg er stolpeskellene ganske glatte, dog giver de selv i denne puritanske fremtræden huset et rigt og fascinerende ydre. Vi har ved

andre typer tømrede huse set, at hjørnestolperne ofte fremtræder ekstra kraftige og med rigere udformning end de øvrige stolper. Vi oplever det ikke så ofte med

Hjørnestolpe fra hus i Kiel opført i 1570-erne. Nu på Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum på Gottorp slot.

Ejendommen Stengade 20 i Helsingør har en elegant konstrueret hjørneknægt prydet med akantusblade med perlestav i midten.

bindingsværkshuse, men på hjørnet af Sønderportsgade og Puggårdsgade i Ribe ligger et hus, som menes at gå tilbage til 1597, og her er hjørnestolpen både kraftig, og på begge de fritstående sider er der skåret andreaskors, to over hinanden. Ligeledes Anne Hvides gård brillerer med meget kraftige hjørnestolper.

Alt i alt må man dog sige, at vi ikke herhjemme har koncentreret os meget om udformningen af hjørnestolperne. På Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum har man en hjørnestolpe fra et hus i Kiel, der opførtes i 1570-erne. På den ene side er der udskåret en bispestav, herover en bort af spidse blade. Derpå svejfer stolpen ud i tre skrånende led. Det midterste viser en konge med krone og skæg. Det flankeres på den ene side af en nar med bjælder på æselørerne og på den anden af en barsk, rustningsklædt ridder. Man kan kalde udsvejfningerne for konsoller, og herhjemme har vi undertiden sat hjørneknægte på husene. Det kan, som man bl.a. ser det på borgmestergården i Den gamle By i Aarhus og andre af museets gårde være tre knægte – en på hver side og en i midten, men på ejendommen Stengade 20 i Helsingør har man nu løst problemet særlig elegant ved simpelthen at konstruere en knægt, der ligefrem smyger sig om hjørnestolpen. Den bærer en såkaldt hjørnestikbjælke støttende hushjørnet, og det af perlestaffe tredelte akantusværk er virkelig både velskåret og dekorativt.

Knægte

Vi går nu over til bybindingsværkets mest yndede dekorative led, knægtene, som er tappet ind i stolper og bjælker for at støtte konstruktionen. De kan dog også – f.eks. under taget – bære profilremme i stedet.

Der er indenfor det gamle danske område kun bevaret meget få bindingsværkshuse fra gotikken, og de er alle ret sene. Knægtene er her lange, smalle, udadbuede og ofte med en skarp ryg ned gennem midten. Typen brugtes dog ikke alene i middelalderen, vi finder den også – om end i kortere og mere modificeret form – på renaissancehuse. Det kan ske, at der mangler skarp ryg, og at man i stedet har lagt nogle tværgående profiler på forsiden, sådan som det ses på Slagtergården i Køge fra ca. 1500. Det er dog hér tvivlsomt, om man overhovedet kan tale om knægte. Faktisk står konstruktionen kopbåndet nærmere, og hjørnet mellem stolpe og bjælke står åbent.

Udkragningerne på de sengotiske huse var ofte ret store, og for at give bjælkerne tilstrækkelig støtte, måtte knægtene have godt hold i stolperne, hvorfor de da også for det meste går helt ned til midten af disse. På den måde kommer de til helt at dominere husets facade, hvorfor det da også var nærliggende på fornemmere huse at tildele dem en udsøgt dekorering.

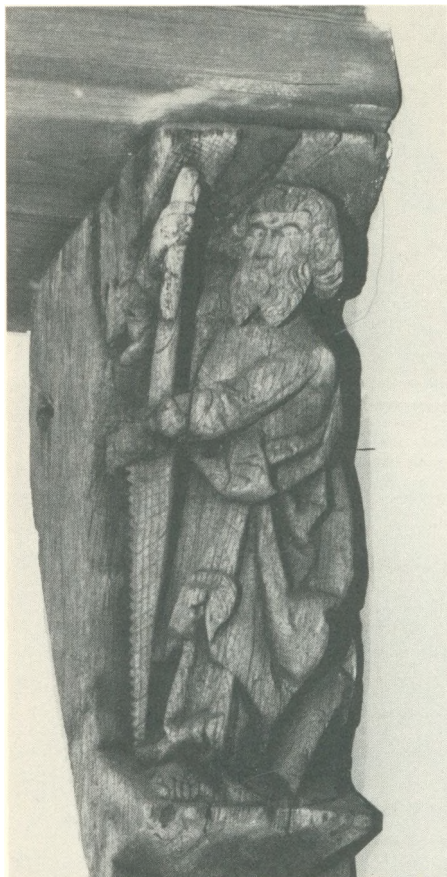
Knægtene på Apostelhuset i Riddergade i Næstved hører til de meget rige gotiske knægte. Man kan roligt sige, at de ikke findes bedre noget sted i Europa. Huset er fra årene 1510–20, og man har fundet ud af, at det oprindeligt har været i to stokværk mod nu kun et. Knægtene påstås at være forfærdiget i Køge og kan nok minde

om den stil, hvori Køge-billedskærerne arbejdede omkring begyndelsen af 1500-årene.

Hver knægt har for oven et skjold med et mærke, en krone eller en bue, der nok skal opfattes som en baldakin. Herunder følger hovedfigurerne, – Jesus og apostlene. De er fortrinligt skåret med karakter-

Knægt fra Apostelhuset i Næstved. Gotisk billedskærerarbejde af den allerhøjeste kvalitet.

Knægt fra det længst nedrevne Apostelhus i Flensburg. Den findes nu i Städtisches Museum i Flensburg.

fulde ansigter og dragterne i disse store dejlige gotiske folder, der også giver tøjet et sjæleliv. Det mest fantastiske er dog alle de onde lyster, grumme laster og fule synder, som de hellige mænd træder under fode til forbipasserende godtfolks opbygelse. Hér har kunstneren frit kunnet bruge fantasien, og det skal siges, at han har været vel forsynet i så henseende: Alt dette djævelske værk er udformet som groteske hoveder af mennesker og fabeldyr,

hæslige over al forstand og til hobe osende af den suveræne stupiditet, der er ondskabs inderste væsen.

Også i Flensburg havde man gotiske huse. Et af dem lå Südermarkt nr. 3 og var opført af sognepræsten ved Sct. Nicolai kirke, Peter Partzow, som havde embedet fra 1460 og til sin død i 1498. Ganske vist var knægtene her hverken så rige eller store som på Næstveds apostelhus, men dog helt i særklasse med deres narrefigurer og gotiske rankeværk. Et andet hus, Südermarkt 8, var apostelhus, og knægtene fra det er bevaret på Städtisches Museum i Flensburg. Begge huse er forlængst for-

Baghuset til Pilgrändsgården i Ystad. Vel Skandinaviens ældste bindingsværkshus. Den går tilbage til slutningen af 1400-årene. Udkragningen er stor og bæres på denne afdeling af huset af kopbånd. Der er enkelte skråbånd, som går over et helt tvål, og for oven er der gennemstukne bjælker. En murblænding kan muligvis engang have rummet et kalkmaleri af en helgen eller et helligt tegn.

Hovedhuset i Pilgrändsgården er med knægte i begge stokværk. De større vinduer er ikke originale og skærer ind i tømmeret.

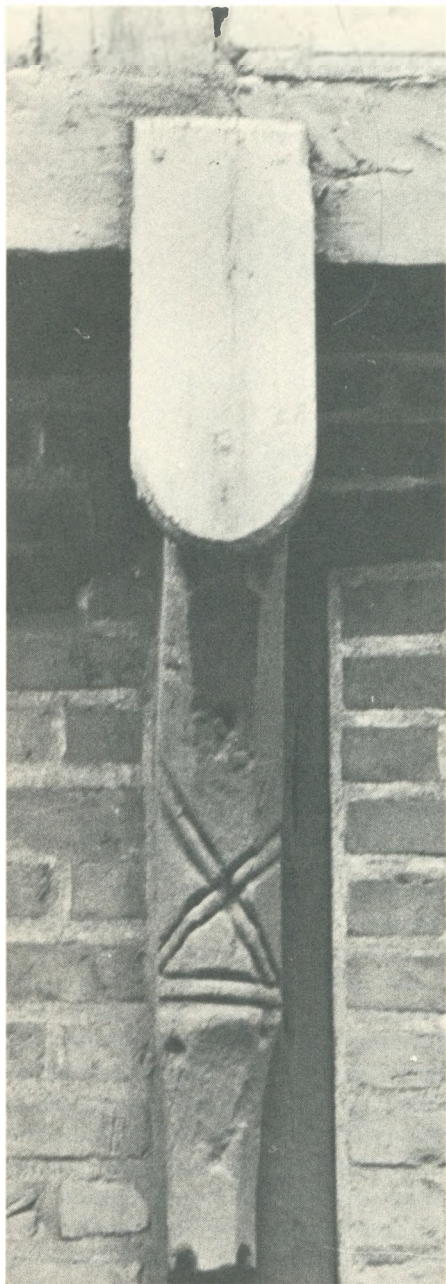
svundet. I den skånske by, Ystad, har man hele tre gotiske bindingsværkshuse, hvoriblandt Skandinavien's ældste bindingsværkshus, Pilgrändsgården, som antagelig går tilbage til slutningen af 1400-årene. Det er en ganske enkel trefløjet gård i to stokværk med tilhørende magasinbygning. Udad mod gaden fremtræder den som et vinkelanlæg. Hovedhuset har smalle gotiske knægte både under bjælkerne og under tagskægget. De nederste knægte er en smule rigere udformet end tagskægsknægtene. For neden snævrer de efter nogle takkede profileringer ind i en spids, og betragter man den nærmere, vil man se, at det er et stiliseret dyrehoved med øjne og mund.

Magasinhuset er der ikke ofret så megen stads på. Dér støttes den store udkræning blot af enkle kopbånd. Der er gennem-

stukne bjælker og ingen tagskægsknægte. Morsomt nok er der imidlertid i et af fage-
ne en cirkulær blænding. Sådanne var meget almindelige på huse i katolsk tid, og de bar gerne et malet helgenbillede eller et religiøst sindbillede, som skulle tjene til at velsigne og beskytte huset.

Den såkaldte Kemner'ske gård, også stundom benævnt Karl XII's gård, fordi hin konge engang behagede at raste dér, har knægte af samme type som Pilgrändsgården og er næppe meget yngre end denne. Huset her har dog kun knægte under andet stokværk. Bjælkeenderne er skærmede af ganske enkle tungeformede plader, som tydeligvis ikke er stolpeskel.

Måske er knægtene i den Kemner'ske gård lidt mere »dyriske« end dem i Pilgränden, og deres afslutning minder i udformningen en del om, hvad vi ser på hus-

Knægt fra den Kemner'ske gård i Ystad. Den har dyrehoved – måske skal den ligne en slange. Bjælkeenden skærmes af en dækplade.

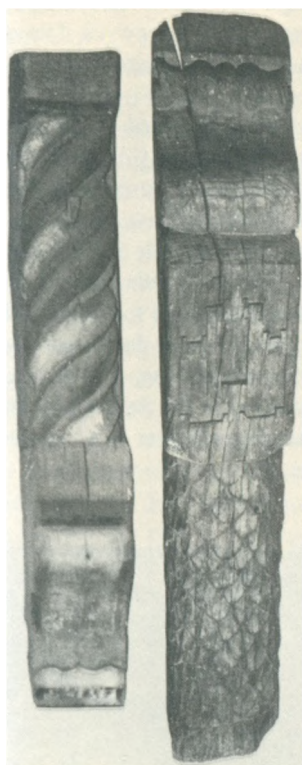
branden (se s. 55), og det er vel spørgsmålet, om ikke man har villet ligne de lange, slanke knægte med slangekroppe, således at det altså igen er husslangen, vi hilser på.

Fra første halvdel af 1500-årene er byens borgmestergård, som er flyttet til dens nuværende plads ved Gråbrødreklosteret fra St. Østergatan. Det har såkaldte søjleknægte med en enkel og spinkel tovsnoning – søjlen – der lades til syne inde i et hulet parti. Efter et vandnæseagtigt fremspring, der på nogle af knægtene har takket underkant, buer fronten stejlt ind mod et fladt parti med et andreskors.

Disse knægte er måske tidligere, men knapt så elegante som bevarede søjleknægte fra Køge. Her brugtes de som tag-

Den Kemner'ske gård er næppe meget yngre end Pilgrändsgården. Den tilhører også den sengotiske periode. Måske er den opført omkring 1500.

Søleknægter fra Køge. Den ene med snoet skaft, den anden med skallet skaft. Medens den første tilhører den gotiske stil, er den anden mere i renæssancens manér.

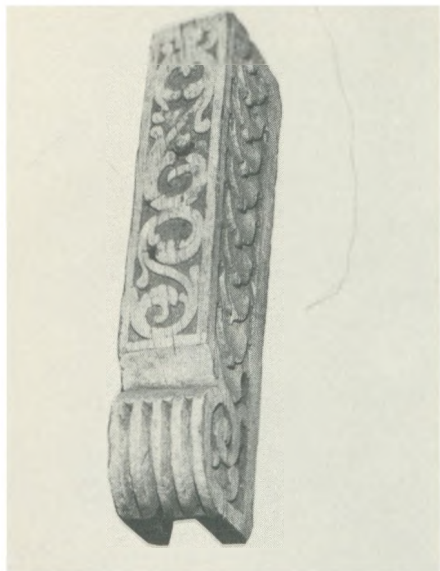

Såkaldt søleknægt på Borgmestergården i Ystad. Den er fra første halvdel af 1500-årene.

skægsknægter også længe efter, at man var gået væk fra gotikken. I virkeligheden var Køge-knægterne kombinerede stopklodser og knægter, en specialitet for denne by.

For oven havde en del af Køge-husene gennemstukne bjælker, der ikke behøver knægter i almindelig forstand. På den anden side var det meget rart at få fastlåst det udstikkende bjælkehoved forsvarligt til stolpen, som det gik igennem, ligesom det var ønskeligt at beskytte det mod fugt. Hertil kom så, at der skulle være noget til at støtte tagskægsremmen.

De tænksomme tømrere fra Køge lagde hovederne i blød og fandt så ud af følgende: De frembragte nogle meget lange knægter, der huledes ud nederst, så der inde i dem akkurat blev plads til et bjælkehoved. Gennem både knægt og bjælkehoved borede et hul, som en dyvel kunne stikkes igennem. På den måde blev såvel knægt som bjælke låst fast på stedet, og eftersom knægten hvilede på bjælkehovedet, blev den i stand til at bære tagskægsknægten. Det var nærliggende at udsmykke disse høje, slanke knægter med tovstave,

Tagskægsknægt fra Køge. Den er hul, og bjælkehovedet, der stak frem fra stolpen, rummedes i den.

men også andre dekorationer – f. eks. stiliseret bladværk – kendes.

I Store Kirkestræde i Køge ligger et alerkæreste lilleputhus med et enormt tag. Det er opført i 1527 og er altså rent sengotisk. Noget særlig fint byggeri er det for så vidt ikke, det har været en simpel bod, et udlejningshus, som ejedes af en af byens velstående familier. I dag er det kun på tre fag, men oprindelig var det antagelig på seks. Der er over døren til huset bevaret en fragmentarisk indskrift, som oprindelig fortsatte over døren til den nedrevne halvdel. I sin helhed har den lydt: »Ihesus-Maria-Anna-ano-dni-MCXXVII«. Mindre kunne det ikke godt være, thi det var en påkaldelse af tre fromme generationer, Anna, Jomfru Marias mor, Jomfru Maria selv og endelig hendes søn, Jesus. Tilsammen skulle de værne huset og dets beboere imod alt ondt. Huset har lange, krumme

knægte, der når ned til midt på stolperne og springer langt ud for oven. Desværre er de, som de nu fremtræder, en del forhuggede.

Eiler Rønnow's gård i Odense er fra 1547 og altså fra den tid, hvor renæssancen var ved at slå igennem herhjemme. Den har imidlertid bevaret mange sengotiske træk, og knægtene er faktisk rent gotiske. De har tilspidsede ender, små tværgående halvrundstave for oven og for neden, og ydermere har de det gotiske svejf. Dog er den udkræning, som de bærer, ikke så udtalt som på de gotiske huse, og knægtenes dimensioner er tilsvarende beskedenere.

Store Kirkestræde-huset fra 1526 i Køge, halvdel af en bod – et lille udlejningshus – fra gotisk tid. Knægtene er meget lange og har enkle profiler.

I Grønnegade 12 i Ribe ligger der et gavlhús, som er byens ældste. Det har stadig den gotiske karakter, og dets opførelse har fundet sted engang mellem 1525 og 50. Knægtene, som alle er anbragt under tagskægget, er lange, svejfede og for neden udsmykket med et simpelt andreakors mellem et par profileringer. De er noget bredere end de knægte, vi kender fra Østdanmark.

I 1556 opførte lensmanden Kristoffer Rosenkrantz den ganske imponerende hovedbygning til herregården Lynderupgård ved Hjarbæk fjord. Den er hovedsageligt af bindingsværk, men i midten af den ene fløj er der et stenhus. Der er ikke ofret udskårne knægte på dette anlæg, men de helt glatte knægte har den svejfede gotiske facon, og alt i alt giver bygningen et udmærket billede af, hvordan større herregårdsanlæg har taget sig ud i gotisk tid.

Nogle af renæssancens gavlhuse, – således Henner Frisers gård i Middelfart, huset Korsgade 11 i Assens og gården Helligkorsgade 18 i Kolding, har alle ganske enkle, smalle, skarpryggede og svejfede knægte. Huset i Påskestræde i Odense har bevaret noget af denne form, men ryggen er ikke så skarp og knægtens bue ikke så kraftig. Til gengæld har man prydet med lidt tværgående riller. Dette er efterkommere af de gotiske knægte, der dog ikke har den samme udstrækning og ej heller de dramatiske former som disse.

I renæssancen udvikledes der visse egnspræg, hvad angår knægte. I Ribe brugte man således i årene mellem 1576 og 1602 nogle meget særprægede trekantsknægte. De tidlige eksemplarer har altid overflade uden sving. Senere bliver nogle af dem lidt mere oplødte i formerne. Ribeknægtene fik en simpel udsmykning, et sparremønster som omvendte V-er over hinanden. De minder om vinklerne på en overser-

Den karakteristiske Ribe-knægt er en trekantsknægt med sparrer.

gents ærme. De passer fortræffeligt sammen med de flammerede døre, som man ligeledes yndede i byen. Dekorationen var ikke vanskelig at udføre. Tømreren behøvede ingen hjælp af billedskæreren.

Selv med et så enkelt mønster var der mange variationsmuligheder, og når der lagdes forskellige farver på vinklerne, kom det til at tage sig festligt ud. Det har man genindført nogle steder i vore dage, og det giver husene en vældig kolorit, hvorimod en sorttjæret Ribe-knægt sandt at sige ikke er noget ligefrem ophidsende fænomen.

I Aalborg begyndte man også med trekantede knægte, men de var dog snarest lidt ubehjælpssomme og stive forgængere for volutknægtene, og i stedet for vinklerne fik de stileret, kantet bladværk, som det f.eks. ses på Povl Pops hus fra 1571,

Volutknægte fra renæssancen med velskåret, måske lidt stift akantusværk og perlestaf i midten. Mellem bjælkeenderne er der et fyldholt og derover en æselrygbue med kors. Stengade, Helsingør.

der i dag er at finde i Den gamle By i Aarhus.

Renæssancens foretrukne knægt var volutknægten, – antikkens konsol – den udførtes rundt om i landet med større eller mindre bravour, og der fantaseredes en del over temaet. Forbilledet er et akantusblad, der ruller som et omvendt S med en stor volut for oven og en mindre for neden. Konsollen bliver således sværest opadtil, hvor dens bæreflade ligger.

Der kendes en del overgangsformer mellem den gotiske knægt og den klassiske konsol. På Fyn f.eks. fik mange knægte form som et ? i stedet for som et omvendt S, hvilket i realiteten er en udbygning af den gotiske knægt med en buet afslutning opadtil. Vi træffer bl.a. typen på Oluf Bagers mødrende gård. På det tidligere omtalte Brødregade-hus i Randers er det ligeledes spørgsmålstegnet, og det samme gæl-

der for Borgmestergården i Den gamle By samt et hus fra ca. 1624 i Sønderportsgade i Ribe.

Formest var dog naturligvis de fuldbårne volutknægte, som vi bl.a. møder dem i Helsingør og Køge, og som de engang manifesterede sig på en mængde huse i København. Her er akantusbladet stramt oprullet, og i midten har det ofte en stærkt markeret ribbe, der kan være udformet som en perlestav. Huset Strandgade 27 fra 1577 i Helsingør har fine akantusknægte, det samme gælder ejendommen Stengade 20 fra ca. 1600 i samme by.

Køge-knægtene, f.eks. dem der pryder »Garvergården« i Vestergade, har ofte oven på volutpartiet en meget kraftig blok med let skrånende forside, og de øvrige sider er overdådigt udskåret med stiliseret bladværk. Netop denne knægtype giver en smuk og harmonisk overgang til bjæl-

keenden, som på Garvergården er uden nogen som helst udsmykning. Jo nærmere man kommer på barokken, des mere naturalistisk bliver akantusløvet, og 1600-talsknægte kan undertiden have karakter nærmest som et ophængt akantusblad. På illustrationerne ses en række akantusknægte fra forskellige steder i landet og forskellige epoker i renaissance og barok.

Man kunne også bibeholde volutformen, men erstatte bladværket med beslagværk. Også det har præget mange bygnin-

ger, og det kan være anvendt med stor opfindsomhed: Reimincks gård fra 1595 i Kolding har smalle knægte med beslagværk, Kapellangården i Skolegade i Aarhus fra 1642 opviser en krydsning mellem akantus og beslagværk. Ellers er det mest øst for Storebælt, vi skal finde disse knægte, og nogle særlig spændende eksemplarer sidder i det såkaldte Englehus fra ca. 1600 i Ystad. Her er der for neden udskåret hoveder, et diademhoved, et mandshoved, et løvefjæs etc., og derover buer konsollen med beslagværk så ud.

Den typiske volutknægt fra Køge består af to led – øverst en blok, og derunder volutten. Renaissance.

Renæssanceknægt af voluttype med kraftigt skælværk. Ca. 1600, Ystad.

Knægte fra Englehuset i Ystad. Det er den stedlige version af volutknægte. For oven har de beslagværk, for neden maskeroner. Ca.1600.

Knægte med »ophængt« ornamentik i form af udskårne frugtklaser kan være med både akantus- og beslagsbaggrund. De tilhører den sene renaissance og bruskbarokken. Vi finder smukke eksempler på maneren i Ribe, på Falk Gøjes gård i Odense, og i København var den repræsenteret på flere gårde.

Skælornamentik, dukatbånd og enkle profileringer er, hvad vi ellers kan møde på volutknægte, og endelig står en del helt blanke. Det er naturligtvis tanken, at de

skal fremtræde med malede mønstre i stærke farver, noget som man desværre de fleste steder har opgivet, fordi det gav en del arbejde.

I gotikken havde de fleste byer med respekt for sig selv et apostelhus. Der er, som omtalt, bevaret et i Næstved, men ellers er alle andre her i landet gået til. I Randers har man dog på museet en række knægte fra Mads Benzon's gård, som opførtes i 1667, men i forrige århundrede nedreves efter en brand. Knægtene, som

er med Jesus, Moses og 11 af apostlene, er skåret i yppigste bruskværksstil, og der er i nyere tid fremsat formodning om, at de skyldes billedsnideren Lauritz Jensen, Es-senbæk. En ældre tradition går imidlertid ud på, at de udskårne figurer, der prydede huset, var købt i Hamburg. Med de udskårne fyldholter, overgangsremme samt port- og døromgivelser må huset have hørt til de rigeste, vi har kunnet opvise.

På Nationalmuseet opbevares nogle bruskbarokke knægte fra et hus i Næstved. De er skåret af den fortræffelige billedskæ-

Bruskbarok engleknægt fra ca. 1640 i hus i Perlegade i Sønderborg. Billedskærerarbejde af ypperste kvalitet.

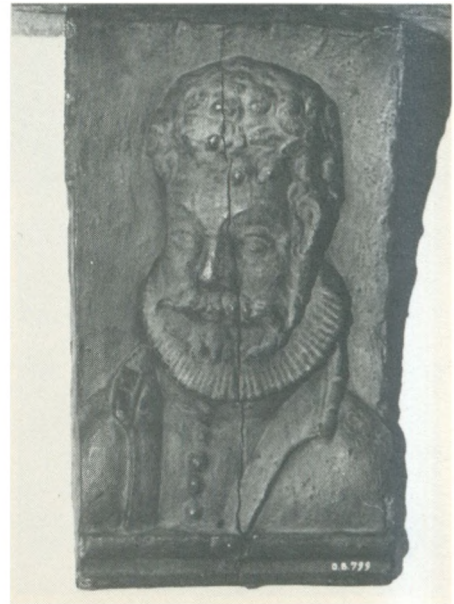
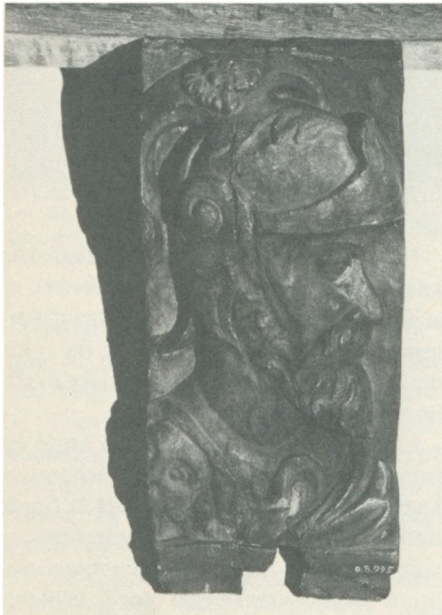
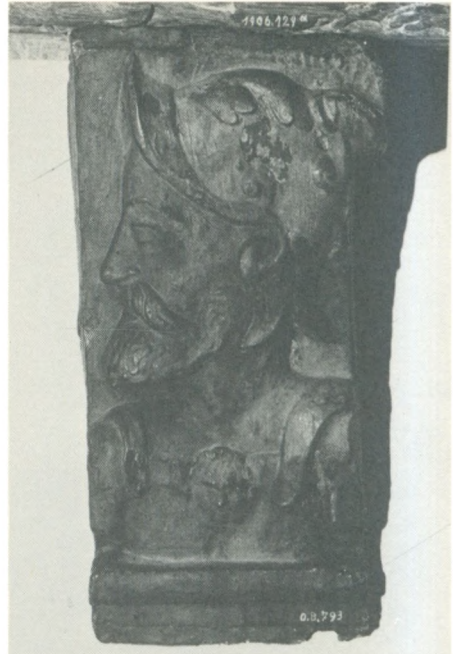

Volutknægt i dens rigeste udformning, hvor akantusbladet danner baggrund for ophængte frugter. Sen renæssance, Ribe.

rer Abel Schrøder d.y. omkring 1630. Der er skåret kartoucheværk på knægtenes forside, og i midten åbner det sig. Fra åbningen stikker et mandshoved frem.

Nogle overmåde flotte bruskbarokke knægte med englehoved og bruskværk er at finde i indgangen til ejendommen Perlegade 51 i Sønderborg. De er fra tiden omkring 1640, og den kunstneriske kvalitet er særdeles høj.

I Kirkestræde i Køge har man nogle ret primitive, men morsomme og dekorative knægte med små ansigter. Huset er fra de tidlige 1600-år. Et hus i Ll. Kongensgade i København fra ca. 1630 havde meget elegante bruskværksknægte med skiftevis kvinde- og mandshoveder. Nogle af knægtene kan ses på Nationalmuseet.

Knægte fra et hus i Kiel fra omkring 1570. Der er skiftevis krigere og civile mænd – antagelig filosoffer. Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Gottorp slot.

Bondehus med knægtbygget gavli i Stenstrup på Fyn.

I København havde man i slutningen af 1600-tallet forlængst opgivet enhver tanke om at bygge med knægte, men sine steder i provinsen fortsatte folk troligt dermed, og i det herrens år 1681 opførte Jens Nielsen Bisholt en statelig gård, Lindegade 1, i Kalundborg. Det skete efter den gode gammeldags tradition med udskårne detaljer, hvoriblandt knægte med ansigter. Sådanne kan nok sætte folkefantasi i gang, og om de to over hoveddøren fortæller en artig historie: Dengang Jens Nielsen Bisholt kom til byen, var han en ung og fattig handelsbetjent. Han fik imidlertid ansættelse hos en af byens rige købmænd, hvis kone snart fik et godt øje til ham.

Nogen tid efter faldt det sig så heldigt

for Bisholt, at hans principal opgav ånden, og snart derpå giftede han sig med enken, som vist ikke sørgede så forfærdelig meget. Nu blev han en holden mand, og han brugte nogle af pengene til at bygge huset for. Et lille minde fandt han dog, der burde være om hans vej til ros og magt, og derfor anbragtes på den ene side af hoveddøren ansigtet af en lidt ældre kvinde med et underligt tvetydigt smil om mund. Det er købmandsenken. På den anden side blev pryden et skægget mandshoved med horn i panden. Det er den arme købmand, og hornene kunne han takke Bisholt for.

Men de pragtfulde huse fra renæssancen med knægte udskåret som romerske kejserer, antikkens helte etc., som der fables om, at vi engang har haft, er forsvundet

Knægt med bruskværksblade.

ganske og aldeles. På Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum på Gottorp slot, kan man imidlertid danne sig en forestilling om, hvordan de har taget sig ud. Der findes her en serie knægte fra et nedrevet hus fra 1570-ernes Kiel. Det er vekselvis hjelmmede krigere og mere civilklædte

skæggede herrer. Hvem de er, har man glemmt, men måske er det netop antikkens tapre helte og dybsindige tænkere. Skæringerne er med store former, lidt grove vil mange nok mene, men som allerede nævnt sad sådanne skæringer noget til vejrs på husene, hvor en alt for detaljeret udformning ikke gjorde sig.

På bondehuse ser vi sjældent knægte i dag. På Fyn har man såmænd kun et eneste eksemplar tilbage, og det ligger i landsbyen Stenstrup ikke langt fra Svendborg. Det er, hvad man kalder et gavlhus, og der er gavlens beskedne øvre parti, der krager ud, båret af fem knægte. De er nydeligt profilerede, men uden egentlige udskæringer. Samsingerne satte ikke sjældent knægtbårne bræddegavle på deres gårde, og i Sønderjylland samt Slesvig kan man hist og her finde knægte på en gård. Den dejlige gamle præstegård i Hjarup nær Kolding – et af landets festligste bindingsværkshuse – har gavl båret af profilerede knægte.

Vore kirker er ikke meget prægede af bindingsværk, en tårnoverdel hist, en tagrytter her, er stort set, hvad vi har at byde på. I Nexø har man et våbenhus fra 1777, og her er der under gavlen et par lange, smalle profilerede knægte med mønsterindskrænger.

Gavlhus, langhus og svale

I danske byer er det – bortset fra villa-kvartererne – almindeligst, at husene vender langsiden til gaden. Der har været en del diskussion om, hvorvidt dette altid har været tilfældet, eller om vi begyndte med gavlhuse.

Et gavlhus vender smalsiden mod gaden, og det er bygget op efter samme princip som den sachsiske bondegård. Der er den fordel ved konstruktionen, at huset ikke optager ret megen plads i bredden. Derimod kan det strække sig overmåde langt i dybden. Nogen gårdsplads kan der ikke blive plads til bag et ægte gavlhus, som man kan se dem i nordtyske byer, f.eks. Lübeck, hvor de ligger side om side. Først langt bagude fik man gerne på en eller anden måde lirket så meget med fløjene, at det alligevel blev til en hårdt tiltrængt gårdsplads, hvor vogne kunne køre ind med varer etc.

I Danmark findes der rene gavlhuse, men for det meste havde vi nu så god plads i vore byer, at det kunne blive til en beskedent forlængelse på den ene side af huset. Forlængelse til et gavlhus kan f.eks. iagttages ved apoteker Reimincks gård i Kolding, der således ikke er noget rent gavlhus. Ægte gavlhuse er bl.a. Henner Frisers gård i Middelfart, huset Korsgade 11 i Assens og Helligkorsgade 18 i Kolding.

Alle disse huse har udkragninger mod gaden, og ser man ned langs det nu fritliggende hus i Helligkorsgade, vil man opdage, at der ingen udkragninger er på langsiderne. Bjælkerne går imidlertid altid på tværs i et hus og ikke på langs, hvorfor det unægteligt virker lidt besynderligt med

disse knægtbårne bjælkeender på gavlene.

Sandheden er, at bindingsværksgavlene med udkragninger i virkeligheden er de rene paradenumre, som alene er lavet til pynt: Det er kun bjælkestumper – stikbjælker – man ser, og de er tappet ind i det bagved liggende, tværgående tømmer. Grunden til, at langsiderne ikke krager ud, er den ganske enkle, at der med gavlhusernes tætte indbyrdes placering sim-

Dette renaissancehus i et stokværk i Ribe vender den pæneste side – gavlen – ud mod den vigtigste gade. Der er bl.a. prydet med mønstermuringer i tavlene.

pelthen ikke har været plads til udkragninger. Man har dem altså ikke der, hvor det var rimeligt at have dem, men hvor det er urimeligt.

Disse vidtløftige gavle, hvoraf nogle kan opvise tre udkragninger, har åbenbart budt på visse problemer, fordi de bærende konstruktioner var for svage. Mange steder har man nedtaget de høje gavltrekanter og i stedet givet huset valmtag, som ikke vejer noget særligt. I andre tilfælde har det vist sig nødvendigt at nedtage hele den prægtige gavl og give huset en ny. Det er sket mange steder i Sønderjylland, hvor gavlhuse fra renæssancen i 1700-årene eller i forrige århundrede fik grundmuret gavl. I byer som Sønderborg, Aabenraa og Haderslev kan sådant iagttages.

Langhusene, der vendte siden til gaden, kunne, hvis de lå på et hjørne, nok have brug for en gavl passende til den udkragende langside, og så byggedes den naturligvis som på et gavlhus. Her ser man undertiden, at gavlens overgangsfod ligger under overgangsfoden på langsiden. Det forekommer på Povl Pops hus i Den gamle By og huset fra Jomfru Anegade i samme museum. Begge husene stammer fra Aalborg.

Ifølge overleveringen skal det som nævnt have været storkøbmanden Oluf Bager (1521–1602), der indførte langhuset i Odense. Han vendte nemlig konsekvent langsiden på de mange gårde, han byggede, ud mod gaden. Før hans tid var gavlhuset dominerende i byen, men nu forsvandt de, og i dag er der ikke et eneste gammelt bindingsværksgavlhus tilbage. Ellers var det nok på Lolland og i Lillebælts-egnene, gavlhuset dominerede; vi finder også eksemplarer af det på Ærø, hvor så spændende og smukke huse som Philip Kochs hus fra 1645 og Priors hus fra 1690 – begge i Ærøskøbing – er opført

Ejendommen Perlegade 51 i Sønderborg er et gavlhus, hvis længe strækker sig 13 fag bagud. Gavlen er senere omsat i grundmur.

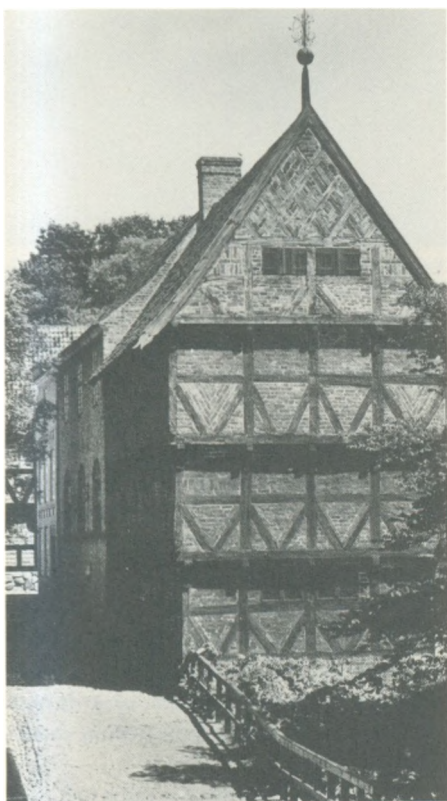
efter disse traditioner.

Renæssancens og barokkens huse havde i udpræget grad en forside, som var udsmykket, og en bagside, der ikke var gjort så megen stads af. Man kan dog også nok have udsmykket forsiden af et baghus, hvis det lå sådan, at det skulle være med til at præsentere anlægget på en nobel måde. De husdele, der imidlertid om man så må sige vendte ryggen til, fik lov at fremstå meget jævne.

Man skal dog ikke lade sig forvirre af, at noget, der i dag fremtræder som baghus, og som man dårligt nok har mulighed for at se noget til, bærer yppige dekorationer. Der er lavet meget om i byerne mellem år og dag: Nye karréer er skudt op, nye gader ført igennem og andre sløjfede, så det, der

engang var for, kan udmærket siden være blevet bag.

De fine udkragninger med udskårne knægte, fyldholter og hvad andet skønt, man nu havde fundet på, forekommer såre sjældent på husenes sekundære sider. Her har man blot anbragt nogle højstolper, som tager de to underste stokværk. Så længe det var egetræ, der brugtes, kunne højstolperne ikke blive længere, for som nævnt har egetræet knortet vækst, og skul-

Det prægtige tre-stokværk høje »Jumfru Ane-gade«-hus fra Aalborg i Den gamle By i Aarhus. Her krager stokværkene kraftigt ud, som det var almindeligt på renæssancens huse. Men herligheden hviler blot på korte stikbjælker. De rigtige bjælker går på tværs af huset.

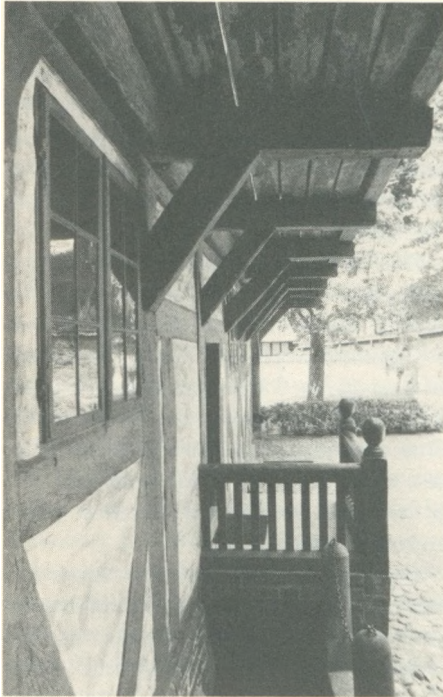
le der være endnu et stokværk på, blev det gerne bygget med udkragninger ligesom til gadesiden. Vi har et udmærket eksempel herpå i Oluf Baggers mødrende gård i Odense, hvor der netop er et sådant udkragende øvre stokværk, som endda er udsmykket med rosetskæringer og anden herlighed.

Det var ikke alene på byhusene med en særlig gade- og gårdside, der blev gjort forskel på udsmykningen, det skete også på fritliggende bygninger, f.eks. hovedhuse til herregårde. På Oregaard ved Bogense, hvis bindingsværksoverdel er fra 1580-erne, er knægtene under bjælkerne på siden ud mod gårdspladsen med volutprofil, medens der ud mod haven er jævne trekantknægte.

En højstolpevæg har man fortrinsvis sat, hvor der ikke var plads til udkragninger, men også den kan være en smuk foreteelse. I ejendommen Slotsgade 20 i Haderslev, der efter en grundig restaurering fremtræder som da den var ny, præger den flotte højstolpekonstruktion bagvæggen på fortrinlig vis.

Allerede i renæssancen begyndte man imidlertid så småt at miste interessen for højstolperne, og grunden kan meget vel have været, at det efterhånden var svært at skaffe så lange lige stykker tømmer til disse stolper. Derfor kom man ind på at lade hvert stokværk stå med egne stolper, en langt mere fleksibel byggemåde. Den nødvendiggjorde på ingen måde udkragninger, men den tillod en komfort, som man næppe tidligere havde kendt på bindingsværkshuse, nemlig anlægget af en svalegang.

Det ældste bevarede hus med svalegang herhjemme er Borgmestergården i Den gamle By. Her går svalen hele vejen rundt på gårdsidens tre fløje, hvilket har gjort, at man let kunne komme fra rum til rum.

Svalegangen på Borgmestergården i Den gamle By i Aarhus bæres af udstikkende bjælkeender støttet af kopbånd.

Svalegangen på Bendtzens gård i Den gamle By er en langstrakt konstruktion med smukt udsavede balustre. Her har man forladt sig alene på de forlængede bjælkers bæreevne. Der er ingen kopbånd under.

De undersøgelser, som er foretaget af rumfordelingen i de gamle bindingsværkshuse har vist, at man fortrinsvis lod skille rummene gå tværs gennem hele huset, så værelset altså strakte sig fra ydervæg til ydervæg. Det gav naturligvis nogen plads, men det havde rigtignok den ulempe, at man måtte passere gennem samtlige mellem-liggende værelser, når man skulle fra den ene ende af huset til den anden, og var det f.eks. om natten, måtte man forstyrre de sovende.

Nu kunne man blot forlænge bjælkerne uden for væggen og lade dem bære et gulv, og for at de ikke skulle blive »trætte«, understøttedes de af svære kopbånd eller skråbånd, der var tappet ind i stolperne.

For at dække gangen mod regn, forlængedes taget ud over den, og det understøttedes af stolper anbragt på bjælkeenderne. Man satte ikke gerne stolper fra svalen ned på jorden, fordi det gav for let adgang til huset for mus og rotter. Fygesne og slagregn kunne man dog ikke helt gardere sig imod, men ved at lave lidt mellemrum mellem svalens gulvbrædder, sørgede man for, at sneen let kunne fejes ned og vandet dryppe af.

For at folk ikke skulle falde ud over kanten, måtte der et gelænder til, og det var nogle steder med støtter af ganske simple brædder, sådan som man har det på Borgmestergården. De kunne imidlertid også være udsavede som balustrene i

den sidefløj fra Bendtzens gård, som findes i Den gamle By, og som opførtes 1650–60. Her er der imidlertid ingen kopbånd til at støtte konstruktionen nedefra.

Dette anlæg af svalegang ligesom forrykkede husets balance lidt. Man begyndte at finde gårdsiden mere charmerende og yndede i sommertiden at rykke ud på svalen, hvor man sad og hyggede sig med forskelligt arbejde. Særlig damerne var glade for den: Dengang var det nemlig fornemt at være bleg, og selv en tjenestepige ville være dybt ulykkelig, hvis hun blev solbrændt. På svalen var der lunhed og frisk

luft, men ingen direkte sol.

Alt dette medførte, at husenes gårdside fik en opblomstring, og at den efterhånden blev så langt den mest spændende del af huset. Facaden tegnede ganske vist stadig huset udadtil, men dens udsmykning blev efterhånden ret summarisk.

I løbet af 1600-årene blev også korridoren mere almindelig, den strakte sig langs den ene ydervæg, og ved siden af den lå de forskellige rum som perler på en snor. I Møntergården i Odense har man en meget enkel men smuk korridor med kopbånd på hele væggen langs husets yderside.

Barokkens og klassicismens huse

Efterhånden indså man, at knægtene i grunden var overflødige, og fra omkring midten af 1600-årene forsvandt de lidt efter lidt. På s. 76 er omtalt ejendommen i Stengade 50 i Helsingør, hvis bindingsværkslænge stammer fra ca. 1650. Her er knægtene opgivet, og som erstatning for den dekoration, de bød på, har man i stedet ladet overgangsfod og fyldholter udskære særdeles overdådigt. Der er endnu en smule udkrægning tilbage, men også en sådan opgav man snart, så husene blev ret op og ned. Udskæringerne sparede og enkelhed blev bybindingsværkets kendetegn.

Til erstatning for de tabte udskæringer, kom der på de rigere huse en frontispice afgrænset af svære profilerede gesimser, li-

gesom der på nogle huse kom en gesims under taget der, hvor sugfjæl, fyldholter, og hvad man ellers havde sat ind, tidligere havde haft plads. Aarhus Mølle, som nu er kontorbygning i Den gamle By, opførtes ca. 1700, og den kan opvise en gesims, som barokkens borgere mente, at en sådan burde præsentere sig. Med dens utallige profiler og store højde dominerer den helt facaden. Ganske dekorativt virker det, at den med jævne mellemrum hakkes en anelse i stykker af let udstikkende, ligeledes profilerede bjælkeender. Mere konservativ er gesimsen på den bygning, der nu rummer museets uldspinderi. Her er det forskellige udformninger af renæssancens tandsnit, der udgør dekorationen.

Et flot eksempel på et barokhus med

Møllergården fra ca. 1700 i Den gamle By er en enkel bygning med en vældig træ-gesims med rige profileringer for oven. Bjælkehovederne følger profileringen og markerer sig kun svagt.

Køhmand Rønnes gård i Rønne har buet frontispice og »kikkenborg« på taget.

Den gamle skole i Troense – et lille, men stateligt hus. Skoleklokken hænger i tagrytteren. Finere kan det umuligt være. – Og så er der frontispice.

I Sct. Mogensgade i Viborg ligger dette noble hus fra ca. 1730. Det er gedigent byggeri med kampestenssokkel og svært tømmer. Den enkle, hvidtede gesims er nærmest at opfatte som en sugfjæl.

Ebeltoft er en sand guldgrube, når det gælder huse fra 1700-årene. Her er et af dem, bygget på den for så mange af byens huse karakteristiske høje sokkel, som bl.a. nødvendiggøres af det skrå terræn.

frontispice og rige gesimser er den Eckhardske stiftelse i Bjerggade i Helsingør fra begyndelsen af 1700-tallet. Her har man delt den vældige facade op ved at trække en ødselt profileret gesims mellem første og andet stokværk. Bindingsværket er ellers typisk for barokken: Der er brugt meget få skråbånd, og de sidder i hjørnerne, ved siden af porten samt som flankeringer der hvor frontispicen skyder i vejret. Ofte forlader man nu egetræet som bygningsmateriale og går over til det billigere importerede fyrretræ, som også var mere taknemmeligt at danne til stolper og bjælker, men som naturligvis ikke besidder egetræets styrke.

Et smukt bindingsværkshus på en høj kampestenssokkel, Sct. Mogensgade 11, i Viborg, er opført ca. 1730. Her er den store frontispice erstattet af en mere stilfærdig kvist, hvilket klæder bygningen fortræffeligt. Hele facaden har kun to skråbånd, de sidder i andet stokværks hjørnefag. Medens bindingsværket fremtræder med de røde stens naturlige farve og sort tømmer, er den kraftige gesims, der hér nærmest er en sugfjæl, hvidtet.

Selv mindre huse i et mere landsbyagtigt miljø, som f.eks. den dejlige gamle skole i Troense – i dag museum – kunne få en frontispice, ja, endog en tagrytter med spir. Man skulle ikke tro, at den slags gik an, men det gør det i høj grad. Huset, som er opført i 1790, er en perle.

Erichsens gård i Rønne er et klassicistisk hus fra 1807. Her er der kvist over fem fag af den enetages bygning, og med det afvalmede tag tager den sig såre stilfærdig ud. Det kan man knapt sige om midterpartiet på købmand Rønnes gård fra 1813 i samme by. Den to stokværk høje trefags frontispice har fået en krum afslutning, hvori der for oven sidder et meget flot ovalt »hjulvindue«. Bag frontispi-

Aalborghus slot, som både Chr. III og Chr. IV byggede på. Mod gården et lyst og hyggeligt anlæg – udadtil en stærk fæstning.

Maglegaard ved Svaneke er en statelig bindingsværksbygning med tegltag.

Marsvinslund. En lille køn jydsk bindingsværksherregård fra 16- og 1700-årene.

Tjeles gamle avlsgård brændte i 1927, og den nyopførtes igen i 1951. Tilbage står dog den gamle hestestald fra 1600 og Ridefogedens hu.

Gammel Estrup møllegård med det endnu stående to stokværk høje magasinhus.

Fra Hvidkildes dejlige og hyggelige avlsgard.

Fra Hvidkildes avlsgard.

Festestald og vognport fra Hvidkilde. En bygning i den store, velbevarede avlsgård i bindingsværk fra begyndelsen af forrige århundrede.

Præstegård fra Nr. Aarslev ved Randers genopført på Hjerl Hede. Den har grundmuret forside, men er ellers af bindingsværk.

Feldhalle præstegård på Djursland. Et smukt, men ret hårdt restaureret anlæg.

Den fornemme præstegård i Hørup på Als, der opførtes af en fyrstelig bygmester.

Østerlars præstegård rummer angiveligt bygningsdele fra både 1700-årene og forrige århundrede.

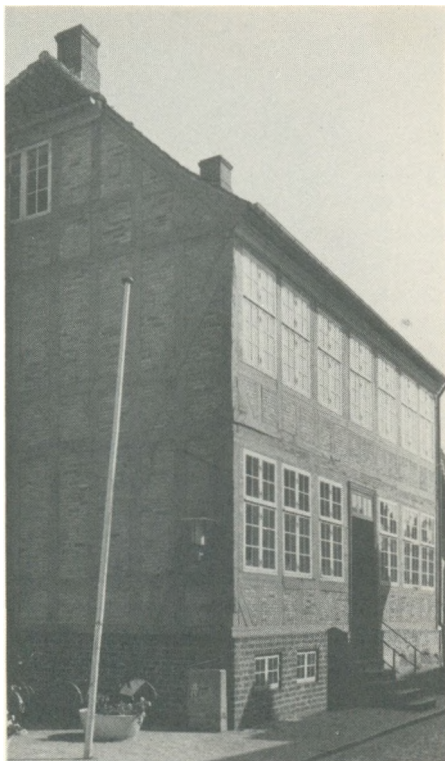

Præstegården fra Tommerup er endt på frilandsmuseet »Den fynske Landsby«. Den er rød. Det var præstegårde på Fyn, så folk kunne kende dem.

cen på tagryggen rejser sig et kikkenborg, et lille udsigtssted hvorfra man kan se ned over havnen.

Man har ofte omtalt 17- og 1800-årene som bindingsværkets forfaldsperiode. Om det er en rigtig bedømmelse, er nok vanskeligt at afgøre: Folks levevis havde ændret sig siden renæssance og barok, og der herskede helt andre kriterier for, hvordan en bolig burde være: Man var kommet til at sætte mere pris på lys, og mange af husene fik store vinduer. Ja, vinduerne kunne i visse tilfælde helt udfylde facaden, så kun de fornødne bærende led er imellem dem. Man kan bl.a. se det på ejendommen Højgade 3 i Haderslev fra 1795. Bortset fra gesimsen under taget og den høje trappe er der intet prangende ved dette to stokværk høje bindingsværkshus. Men det har været vidunderligt at bo i med det meget lys, der er sluppet ind gennem de mange store vinduer.

Og smukke er de fleste af husene bestemt, om det nu er små lave længer fra sidegaderne eller store højerestandshuse fra hovedstrøgene, der er tale om. Mange byer har endnu en del af dem tilbage. Æreskøbing, Fåborg og Rudkøbing for at nævne nogle enkelte. Og så er der naturligvis Ebeltoft, som er helt fuld af 1700-tals bindingsværk, og hvor selv det gamle rådhus med høje, smalle fag og tag-

Det enklest tænkelige: Et klassicistisk bindingsværkshus fra 1795 i Højgade i Haderslev. – En lys og venlig bolig.

rytter med spir, er af bindingsværk. Det er opført i 1789 og er sammen med fregatten Jylland byens vartegn

Klinede og murede tavl

Partierne mellem væggenes tømmerstykker kaldes tavl, og de kan være med enten klining eller udmuring med sten. Det ældste er kliningen, men en sådan kunne ikke bære sig selv i et tavl, der måtte noget til at fastholde den. Derfor blev der i det nederste vandrette tømmerstykke i et tavl – hvad enten det nu var en fodrem, en overgangsfod eller et løsholt – skåret en ret dyb rille. I det overliggende tømmerstykke bores en række huller på nogle få centimeters dybde, så de korresponderede med rillen.

Tilskårne kæppe af hassel eller andet smidigt træ, blev stukket op i hullerne og presset ind i rillen, så de sad let i spænd, og når hele rækken var på plads, kunne man gå i gang med at flette imellem dem. Kæppene kaldes stejler eller støjler.

Til flettearbejdet brugtes kviste af hassel, pil etc., men man kunne også bruge halmvalke, snoede simer, ja, sågar tang. På det derved fremkomne vendreværk, kunne en indvendig og en udvendig klining så finde sted. På landet gik man sammen om sådanne arbejder: Konerne trampede ler og klinede, og karlene kørte det til. Var det større mængder, der skulle bruges, kunne det betale sig at lade nogle kreaturer eller heste vandre rundt i leret. Man brugte det ikke rent, for fint ler har det med at revne, når det tørrer. Det bedste var at blande det op med grus og halmstrå. Det sidste både bandt og gav luft. Leret klaskedes hårdt mod vendreværket, så det kom godt ind i alle åbninger og fik ordentligt fat, og når man omsider var færdig med den proces, klinedes der pænt udenpå, så hvert tavl blev glat og fint.

Når kliningen var tør, rørttes der en blanding af ler og kalk, som svummedes på, hvilket vil sige, at man efter at have påført vællingen børstede efter med en fin kost, så fladen blev jævn og smuk. Man fik på den måde udfyldt eventuelle skrumperevner, og tillige fik man en god grund for senere kalkning af huset. I Jylland æltede man mange steder en god portion kogødnings eller formalet fåregødning i massen, som så kaldtes libi. Den klæbde særlig godt til underlaget, men havde samtidig

Vendreværk i bindingsværk. Man ser risflejtningen, som leret er klinet fast på.

en anden funktion: Især kogøgning er udmærket til at suge vand, og med det i libien holdtes væggene tørre, så der ikke slog fugt igennem. Libi brugtes også indvendig, og faktisk er midlet så godt, at det kan anbefales. En ganske kort tid giver det en lidt »landlig lugt«, men den fortager sig snart, og så har man en yderst stabil væg.

Hvert år inden pinse burde det klinede hus have en udbedring efter de skader, som vintervejret næsten uvægerligt forvoldte. Man kunne være sikker på, at noget klining hist og her var drysset ud, og at kalken var skallet af nogle steder. Også hér gik landsbyens folk sammen, og når det hele var overstået, skulle der gives et klinegilde, hvor der mange steder serveredes grød, fisk, flæsk og pandekager samt øl og snaps.

Grunden til, at klining, kalkning, opstrygning af tømmeret etc. skulle gøres færdig inden pinse, var ikke alene, at huset skulle tage sig smukt ud til denne højtid. Der lå også det praktiske hensyn bag, at hvis solen har fået for megen magt og bager godt på en husvæg der lige er blevet klinede og kalket, tørrer det hurtigere end godt er, og drysset af.

Da der hvert år blev føjet lidt nyt til klining, kunne tavlene efterhånden godt få vokseværk, og sine steder buler de langt uden for tømmeret, hvilket altsammen kun er en charme mere.

For at få kalken til at binde bedre, rørte man den gerne op med kourin, kærnemælk eller valle, og den havde den rette konsistens, når et halmstrå stukket ned midt i kalkspanden lige akkurat kunne holde sig oprejst.

Tømmeret kunne kalkes, tjæres eller males med oliemaling, og mange fandt, at det var en charme mere, når det stod blinkende blankt imod de matte tavler. Ligeledes var det sine steder skik, at man opstre-

Når der hele tiden blev spækket tavler i et bindingsværkshus for at tætte revner og sprækker, kunne tavlene efterhånden vokse en god del i tykkelse som her i et hus fra Midtjylland på Herning Museum.

gede bindingsværkets tavler med en anden farve i kanterne. Det kunne være blå, gråt eller sort mod hvidt og grønt eller blå mod rødt. Den blå farve var særlig eftertragtet til opstregninger, for man troede, at den beskyttede husets beboere og dyr imod forgørelse.

Opindeligt brugte mange hvidler – pibeler – i stedet for kalk til at hvidte med, og det skete for ikke at ødelægge garvesyren i egetræet, så dette blev tilgængeligt for borende insekter.

Efterhånden blev folk trætte af at kline væggene, og man begyndte i stedet at udfylde tavlene med ubrændte lersten. De blev lavet i rektangulære træforme, og efter tildannelsen toges de ud af formen og lagdes til tørre i 14 dage à 3 uger – alt af-

Det spinkle og ofte skrøbelige bindingsværk i de vestjydske gårde kunne meget vel være lavet af strandingsstømmer. Her er det udfyldt med murværk med dybe fuger. Hjerl Hede.

hængigt af vejret – hvorefter de var klar til brug.

Det var ikke nogen helt ringe løsning, for de murede vægge var mere stabile: Forholdet er nemlig, at alt tømmer arbejder, og i de klinede vægge måtte vendreværket følge med, når tømmeret trak sig, hvilket uvægerligt gav revner i tavlene. Her kunne tømmeret arbejde så meget, det ville, uden at lerstenene behøvede at følge med. Som regel brugtes der en lermørtel som bindemiddel mellem stenene, hvorefter det færdige tavl svummedes med ren lervælling eller libi. For at man skulle have glæde af lerstenene, måtte væggen dog holdes ved lige med spækning og kalkning, for der var jo intet til at holde leret tilbage, hvis regnen begyndte at vaske det ud.

Endelig begyndte man – mest i forrige

århundrede – at skifte de ubrændte lersten ud med brændte, de var naturligvis allerbedst, men tillige også langt de dyreste. På landet klarede man sig gerne på den måde, at udskiftningen kom lidt efter lidt. Når et af de gamle klinede tavl gav op og måtte udskiftes, fik det først ubrændte lersten, og sluttelig brændte teglsten. Endnu kan mange gamle bindingsværksgårde opvise en blanding af ubrændte og brændte sten i væggene, derimod er de klinede vægge nu mestendels at finde inde i husets skillerum, hvor de har siddet mere beskyttede og derfor har haft bedre muligheder for at overleve.

I byerne var man bestemt ikke begejstrede for klinede tavl. Det gav – syntes man vist – ikke det samme præsentable udseende som brændte teglsten. Allerede Chr. II forbød lerklinede tavl i købstads-

huse; dog viste det sig, at de ikke sådan uden videre lod sig udrydde: Endnu i 1920 fandtes der nogle lerklinede tavler i en gård på Østergade – Strøget – i København, så det må vel siges at have taget sin tid, inden loven slog igennem.

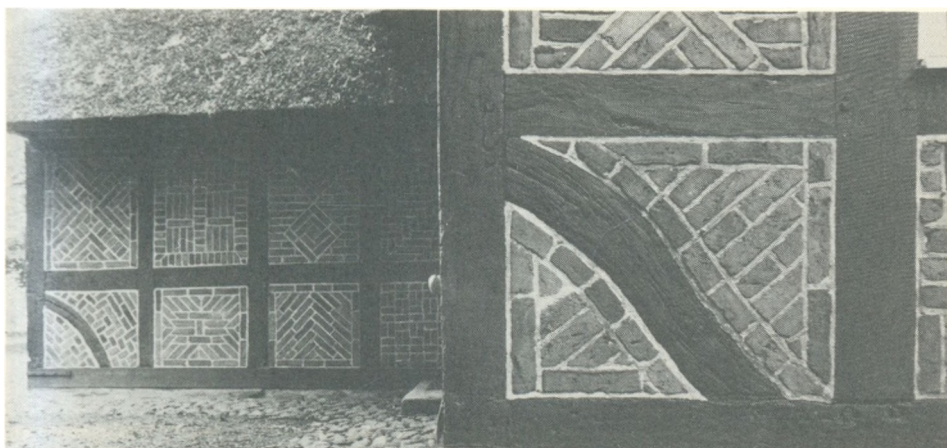
Udmurede tavler med brændte teglsten forekom allerede i middelalderens mere ambitiøse bindingsværksbyggeri i købstæderne og på herregårdene. Dog er sådanne sten også i den slags huse gerne senere tilkomster, og der kan i tømmeret findes spor efter, at der oprindeligt har været lerklining.

Der var imidlertid det behagelige ved teglstenene, at en mur med dem ikke krævede nær den vedligeholdelse som de andre, den skulle blot med års mellemrum spækkes med lidt mørtel hist og her, så der ikke kom sprækker, hvor fugten kunne krybe ind. Strengt taget var det ikke nødvendigt at give de brændte sten nogen særlig overfladebehandling. Alligevel gjorde man det ofte, og tavlene kalkedes eller behandledes med en eller anden farve. Ikke sjældent fik tavlene en omgang med itali-

enskrødt, og på det maledes der så et »forbandt«, ganske som stenene nedenunder farvelaget havde det. Den malede mur kom altså til nøje at se ud som den murstensmur, den i virkeligheden var.

Dette kan synes besynderligt, men det havde sin forklaring deri, at de mursten, der brændtes, ikke altid havde nogen særlig smuk overflade, og da den helst skulle være ensartet og uden farvespring, rådede man altså bod på skavankerne ved at male à la mursten. Hertil kom, at det undertiden var sten af en ret pauver kvalitet, der brugtes: i renessancen brødes en mængde klostre og katolske kirker ned. Det gav sten til nybyggeri, men ofte var de noget forhuggede i kanterne eller på anden måde svækkede af, at der under nedbrydningen var blevet hamret ret brutalt på dem. Kalkningslaget dækkede ganske godt over sådanne uregelmæssigheder og beskyttede stenene mod, at der trængte vand ind i hårrevner og fik murværket til at smuldre, når det blev frost.

Hvor man imidlertid havde lyst til virkelig at gøre noget ud af sagerne, var tegl-

Notmark præstegård på Als er en hel »prøvebog« med mønstermurværk.

Bendtzens gård i Den gamle By i Aarhus. Her har mønstermuringerne i tavlene fået ekstra kraftig fremtræden, fordi der er vekslet med røde og gule sten.

sten ingenlunde noget ringe materiale: Med dem kunne der laves allehånde mønstre i tavlene, og opfindsomheden i så henseende kendte ingen grænser. Meget købstadsbyggeri har sådant mønstermurværk, og i Sønderjylland og Sydslesvig er mønsterforbandterne meget almindelige. En hel forbandtparade kan man se på den alsiske præstegård i Notmark. Den er for en del opført i 1688 af præsten Fr. Crukow, men noget af den synes at være ældre og andet lidt yngre. Mod øst følger en staldforlængelse på 7 fag sig til beboelsesafdelingen. Der havde præsten sine køreheste. Huset er et af de mærkværdigste i landet.

I Den gamle By i Aarhus har man i den

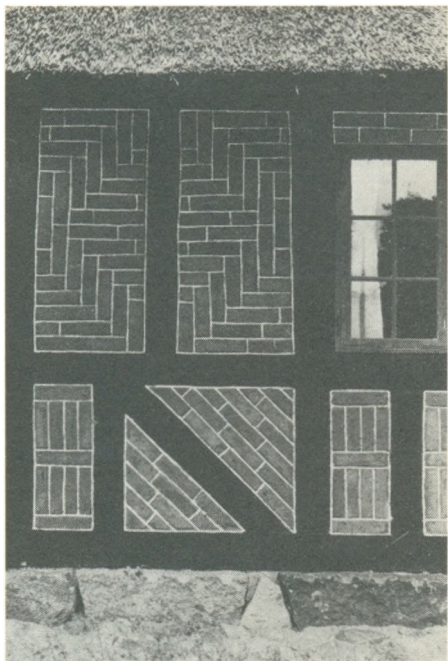
såkaldte Bendtzens gård fra midten af 1600-årene mønstermuringer med skiftevis røde og gule sten, der danner dekorative bånd i tavlene. Blandt de danske bønder var det ikke de store sager, man i så henseende præsterede, men i Slesvig kunne også mange bondegårde opvise mønstermuringer: Ostfeldergården på Fri-landsmuseet i Sorgenfri er en udmærket repræsentant for denne tradition. Det er et enlænget sachisk hus med stald i den ene ende af huset og beboelse i den anden, og gavlen med den store port, som er husets fornemste, har flere tavle med mønstermuring.

Det er indlysende, at sådanne prydforbandter ikke dækkedes af en overkalk-

ning. Tværtimod har man gjort sit bedste for at fremhæve mønstrene ved f.eks. at hvide fugerne, så de mørkere sten og deres sindrige placering rigtig kom til sin ret. At trække stenene op med lidt farve, hvis man ikke var helt tilfreds med brændingen, var naturligvis også en mulighed.

Men selv med et ganske almindeligt murskifte kunne det nok gøre et hus langt smukkere end ellers, når fugerne hvidtedes. Det er ret sjældent, man ser det i dag, for det er et rædsomt arbejde at gå i gang med, men enkelte steder holder folk alligevel fast ved traditionen. Et lille hus i Feldballe by på Djursland fremtræder stadigvæk med sirligt hvidtede fuger. Man må være mennesker, der påtager sig så stort og uløstomt arbejde til alles fornøjelse, dybt taknemmelig.

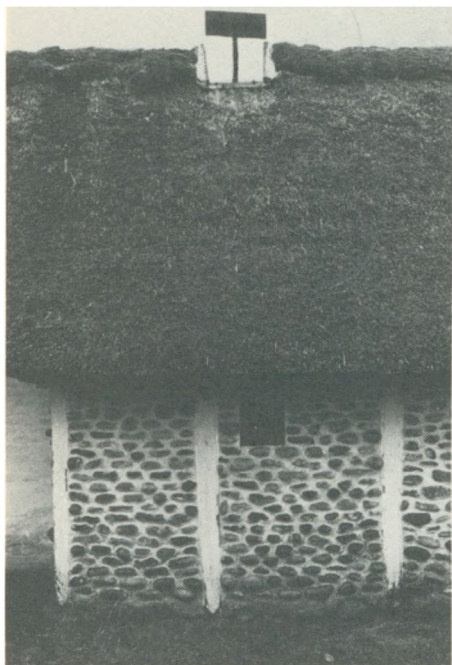
Det var iøvrigt ikke alene teglsten, der brugtes til bindingsværk: Sine steder betjente man sig også af marksten, rå eller tilhuggede, selvom det ikke var meget almindeligt. På Stevns brugtes stundom

Også på Fyn kunne man finde på at mønstremure. Dette er udsnit af en bindingsværksvæg fra et hus på Vestfynsk hjemstavnsmuseum.

Et fornemt stykke arbejde: Ejeren af dette hus i Feldballe på Djursland holder stadig fugerne optrukne med hvidt. – Det ser pragtfuldt ud, men det er et forfærdeligt slid at holde det vedlige.

De ret flade strandsten kunne udmærket bruges til fyld i bindingsværkets fag. Væggen her er fra Agger-huset på Frilandsmuseet i Sorgenfri. Sådanne huse er der ikke mange tilbage af.

Mangt og meget kunne sættes i bindingsværkshusenes tavl. Her er det ren lerklining for oven og indklinede marksten for neden. Frilandsmuseet i Sorgenfri.

kridtsten, og i det vestlige Jylland var havsten et skattet materiale til udfyldning af tavl. Man sørgede for at samle nogenlunde lige store eksemplarer af de fladslidte sten, som visse steder findes i mængder langs kysterne. De brugtes også til finere brolægning kantstillede og i nette mønstre. Her stablede man dem oven på hinanden med mørtel imellem, og det kunne, hvis arbejdet var vel udført, blive til en både smuk og solid væg, men naturligvis kunne den ikke opvise samme homogenitet som en væg af brændte teglsten.

En vidunderlig blanding af gråstensmur, teglstensmur og bindingsværk finder vi på herregården Steensgård på Fyn.

Dens bygningshistorie er meget dårligt oplyst, men det underste af den vestlige fløjs midterparti er senmiddelalderligt, medens nordfløjen, en del af sydfløjen og hjørnet mellem vest- og sydfløjen er fra det 18. århundrede. Det er typisk rigt byggeri med meget kraftigt egetømmer i ganske smalle fag.

Bindingsværkshuse måtte skånes, hvis de skulle holde længe, og det var man i ældre tid ganske klar over. Derfor var det flere steder i landet – på Fyn, Lolland-Falster og Sjælland – meget almindeligt, at man i vintertiden beklædte væggene med stråmætter, som holdtes på plads med lange lægtære. Man kan ikke just påstå, at det

tog sig kønt ud, men f.eks. på Lolland var man mange steder så glade for måtterne, at de fik lov til at sidde året rundt, og på Falster fulgtes de samme principper. En del huse under Corselitze fremtræder stadig med stråbeklædte ydervægge. På Bornholm brugtes ofte i stedet granris opslået på samme måde.

I Jylland var det ikke ualmindeligt, at der om efteråret stabledes tørv op langs husenes ydervægge som isolation. De toges så ned om foråret, eftertørredes og var

derpå langt bedre tjenlige til brændsel end almindeligt tørrede tørv.

På byernes bindingsværkshuse er det sjældent, man ser vandfjæle på murværket, men det optræder ikke sjældent på landhusenes gavle. De bæres af nogle små knægte, som er fæstnet til stolperne eller til gavlbjælken, og brættet går skråt ud, så vandet tvinges bort fra væggen. På den måde beskyttes den mod udvaskning af kalk og lerklining.

For at beskytte bindingsværkets lerklining eller de ubrændte lersten mod udvaskning, sloges undertiden lægter med halmmåtter fast på væggenes nedre halvdel. Landhåndværkerhus fra Kalvehave – nu i Frilandsmuseet i Sorgenfri.

Tagkonstruktioner

Nogle bindingsværkshuse er »født« med tegltag eller har på et eller andet tidspunkt fået et sådant, men det er trods alt som om tegl og bindingsværk er en smule fremmede for hinanden, og de moderne tagbelægninger på et gammeldags bindingsværkshus er intet mindre end en arkitektonisk tragedie.

I ældre tid har de fleste bindingsværkshuse stået med tag af langhalm, tagrør, tang eller lyng, og nogle steder har møningen været af græstørv. Selv rige borgere huse og herregårdshovedbygninger var ofte stråtækte, og en del kirker var det.

Grunden til at man forlod stråtagene, som man gerne under ét betegner langhalm- og rørtagene, var hovedsageligt deres brandfarlighed: Således kunne en ildebrand i et enkelt byhus eller i en gård i en landsby hurtigt udvikle sig til en uoverskuelig katastrofe, når gnisterne fløj fra tag til tag. En af de meget sørgelige storbrande herhjemme i nyere tid fandt sted på Drejø i det sydfynske øhav Sct. Hansafdensdag 1942. Landsbyen dér var simpelt hen Danmarks smukkeste bindingsværksidyl, og i løbet af få timer var hovedparten af dens 17–18 gårde forvandlet til rygende ruinhobe. Ilden sprang fra tag til tag og intet kunne standse den.

Allerede i renæssancen beordrede vore konger gang på gang stråtagene fjernet fra byerne på grund af brandfaren, men det gik trægt med at få befolkningen til at rette sig efter forskrifterne, og endnu i forrige århundrede var stråtage intet særsyn i vore provinsbyer.

På landet var indtil et godt stykke op i dette århundrede de fleste bindingsværks-

huse med stråtag, og der vil således være en vis rimelighed i at behandle dem i denne bog, og så tage andre tækkematerialer som tegl, bly og kobber i en eventuel senere bog om murværk.

Der findes to tagbærende hovedkonstruktioner i de rigtig gamle bindingsværkshuse. Den ene er sulekonstruktionen, den anden højremskonstruktionen.

Ved suler forstås man, som tidligere nævnt, en række centrale stolper, som bærer tagryggens åsbjælke. Det er for så vidt en ganske enkel byggemåde, men den for-

Sulekonstruktion i gammel gård i Skårup på Vestfyn.

Den bjælke, der støtter en sule, er stukket gennem stolpen og fornaglet. Det kunne synes, som om den udøver et vist pres på væggen. Gammel gård i Skårup på Vestfyn.

udsætter sandelig, at der er tømmer af de rette dimensioner for hånden, og helst måtte det være egetræ, for sulerne skulle foruden at bære taget kunne holde til det betydelige skæve pres, som vinden kan udøve på en stor tagflade.

Sulerne bærer åsbjælken, som igen bærer taget, og sulehusene kaldes undertiden for åshuse. I meget gammel tid har sulekonstruktionen haft et stort udbredelsesområde, men senere har man kun betjent sig af den i Midtjylland, i Bjerge herred i Østjylland med de dertil sluttede øer Hjarnø og Endelave samt på Fyn.

Fynboerne var svært begejstrede for suler, og på denne ø holdt sulebyggeriet sig længst. Så sent som i forrige århundrede rejstes der stadig sulehuse på øen, og da havde jyderne for lang tid siden givet op.

På Fyn findes der dog nu kun bevarede sulehuse i de nordlige og vestlige dele. På resten af øen er de forsvundet.

I Fr. II's tid blev det forbudt at jordgrave sulerne, sådan som det ellers havde været skik, fordi træet, selvom det var hærdnet i ilden, ret hurtigt rådne, så der måtte nye suler til. Dette ødsleri med tømmer fandt statsmagten, at man ikke kunne tillade sig. Efterhånden – men det tog lang tid – fik man da også motiveret folk for i stedet at anbringe sulerne på store syldsten.

Ikke mindst til lader var suler velegnede, fordi det var meget beskedent, hvad de krævede af plads. Sagen er nemlig, at sulen alene skal bære taget, og selvom et stråtag ser ret kompakt ud, er det i virkeligheden en forholdsvis let konstruktion.

Man behøvede derfor ikke at anbringe en sule ud for hver stolpe i væggen. Faktisk kunne man placere dem, hvor man havde lyst, blot der var tilstrækkelig mange til, at de kunne holde taget oppe. Det er derfor klart, at man fortrinsvis satte dem, hvor de var mindst i vejen, f.eks. gerne i et skil-lerum.

Den jordgravede sule stod selvsagt mest stabilt, så længe den vel at mærke var frisk, det var dog nødvendigt, at den fik nogen afstivning, og det siger sig selv, at en sule, som blot hvilede på en syldsten, måtte støttes kraftigt.

Sulerne får støtte fra væggene, og i Jylland, hvor der ikke i den forbindelse er taget hensyn til væggenes stolper, er bjælkerne lagt oven på tagremmen, og der er indskåret et hak i såvel bjælke som sule, så de får ordentligt greb om hinanden. Dertil er der ført dyvler gennem samlingen for yderligere at befæste den. Naturligvis måtte bjælken også være bladet sammen med tagremmen, ellers gjorde den ingen nytte.

I de fynske sulehuse er der taget hensyn til væggenes stolper. Her er bjælkerne under tagremmen tappet igennem stolperne med bjælkehoveder der springer frem foran stolpernes yderside ganske som de almindelige bjælkehoveder. Som disse er sulebjælkerne også fastlåst med gennemstukne dyvler.

En stolpe, som støtter en sule, burde helst stabiliseres bedst muligt, det kunne ske ved, at man satte et par særlig kraftige skråbånd til den – et fra hver side – og af disse skråbånds placering kan man se, hvor i husets indre sulerne står.

I egne, hvor der var tømmer nok til rådighed, er sulerne kraftige, rette stammer, og helst har de for enden en naturgroet grenkløft, som åsbjælken kan hvile i. Disse naturlige kløfter eller tvejer var at foretrække, og enhver, der har prøvet at kløve

brænde, vil vide hvorfor: Tvejen er simpelthen så sejt at flække, at det ved hårde træsorter kan være næsten umuligt at drive øksen igennem.

Den selvgroede gaffelborgede for det mest solide resultat, men kunne et sådant stykke tømmer ikke skaffes, måtte man klare sig med at dyvle en støtte for åsbjælken, en såkaldt klav, på, hvis man da ikke i stedet valgte at tappe sulen ind i åsbjælken, ganske som man tappede væggenes stolper op i tagremmen.

Den naturlige tveje kaldes også en sule, og det er muligt, at det netop er den, der engang i længst forsvundne dage har givet hele tømmerstykket navn.

Hvor det kneb med tømmer, måtte der ofte tages til takke med suler af knapt så rank vækst, og somme steder er det et helt fantastisk zig-zag-forløb, sulerne opviser. Det er nærmest ufatteligt, at de til trods herfor, har kunnet tjene deres formål på bedste måde, hvad de dog må have gjort, for i flere huse har de båret taget i 2–300 år. En ældre fynsk bonde – indehaver af et sulehus – som jeg drøftede sagen med, sagde, at de uregelmæssige suler egentlig var de bedste, fordi de med deres krumninger var mere elastiske og derfor bedre kunne bære presset fra taget, når vinden stod på.

Det er i de fynske sulegårde, man bedst kan følge udviklingen af sulekonstruktionen. Skillerummet, som sulen står i, er et lille stykke bindingsværk for sig med fodrem for neden, bjælke for oven samt stolper og løsholter.

I den ældste konstruktion går et par lange skråbånd – ranker – fra omkring midten af stolperne i væggen og op til sulens øverste fjerdedel. De tømmerstykker, som den skærer undervejs, er den bladet sammen med. For oven er båndene også bladet ind i sulen og fæstnet med dyvler.

Siden bliver båndene kortere: De be-

Landmålergården i Gummerup er en sulegård. De gennemstukne bjælker viser, hvor i huset vi kan finde sulerne.

gynder nu midtvejs mellem ydervæg og sule på fodremmen i hvilken de er tappet ned, de krydser løsholt og bjælke og når et lille stykke over denne sulen, som de er tappet ind i. Tapningerne viser, at tømmer-teknikken nu er mere udviklet.

Efterhånden kom man ind på at operere med to sæt skråstivere, hvoraf det nederste udgår fra fodremmen, det øverste fra bjælken. Til at begynde med passerer det nederste par gennem løsholtet, og ender lige under bjælken, hvor indtapningen i sulen er sket, men så finder man ud af, at det nederste sæt lige så gerne kan slutte ved løsholtet, og nu kommer det ikke længer i direkte forbindelse med sulen. Stiverne tapes i stedet ind i løsholtet.

Fynboerne blev omsider enige med sig selv om, at man da vist lige så gerne helt kunne undvære det nederste stiverpar, og tilbage blev kun to korte skråbånd mellem bjælke og sule. Her stoppede man så, for

lidt forsigtighed er nu aldrig af vejen. På Endelave derimod, hvor befolkningen må have været overmåde optimistisk, sløjfede endog det øverste par skråbånd. Det var en yderst risikabel balanceakt, skulle man mene, og alligevel gik det vist for det meste godt.

Stritsuler kendes kun i Jylland og har vist ikke været brugt i den østlige del. De består af to suler med en tværstiver imellem, der er opstillet, så de ligner et A. Det var dog kun hver anden suleafdeling, der var stritsuler, de mellemstående var enkeltulsuler på den gammeldags manér.

Det lyder så flot, når man taler om »åsbjælken«, for i reglen drejer det sig nu om flere stykker tømmer. Til et hus af nogen længde var det helt umuligt at skaffe så drabelig en bjælke, som måtte til. Derfor bladedes flere stykker åstømmer sammen over sulerne, så der var støtte under samlingerne.

Når suler og åstømmer var på plads, skulle spærene, som bærer selve tagfladen, anbringes, og i sulehuse har disse spær en særlig karakter: Man kalder dem »hængeltræer«, og de er konstrueret således, at der for oven på hvert af dem stikker en tyk dyvel eller hage ud. Denne hage lægges simpelthen ned over åsbjælken, så hængeltræet altså hænger på den. Hængeltræets anden ende hviler på tagremmen, til hvilken det kan være fastdyvlet, eller der kan være dyvlet en støtteklods, som står på tagremmen, fast til hængeltræets side. Hængeltræerne sidder parvis, men er ikke indbyrdes forbundet.

Den anden meget gamle tagkonstruktion er højremmen: Vi har set, hvordan der på ydermuren i dens længderetning ligger et stykke tømmer kaldet tagrem-

men, og på den hviler i de fleste huse taget. I højremshuset støtter taget tillige på to remme et stykke højere oppe, hvoraf navnet.

Inde bag ydervæggene og i nogen afstand fra dem står på hver side endnu en række stolper, som faktisk deler rummet i tre dele – tre skibe – ganske som vi ser det i større kirker. Hér kaldes sideskibene dog gerne udskud, hvilket har givet anledning til betegnelsen »udskudshus«.

På en måde kan man tale om midterskibet som et hus i huset: Højremsstolperne eller højrembenene, som de også kaldes, er gerne af langt kraftigere tømmer end de lave udskudsstolper. Disse sidste har nemlig ingen stor vægt at bære. Man skal derfor ikke lade sig narre med hensyn til husets soliditet ved at betragte det ofte yderst

Højremskonstruktion i agerumslade fra herregården Fjellerup, nu i Frilandsmuseet i Sorgenfri. Bemærk, at de bærende stolper står i to rækker ned gennem huset. Stolperne i ydervæggene bærer ikke så stor vægt. Huset er treskibet, sideskibene kaldes også udskud.

Brede og flotte ser højremshusene ofte ud, som Frilandsmuseets gård fra Ostenfeld i Sydslesvig. I sideskibene har der bl.a. været båse til dyrene, opholdsniche til mennesker osv. Sorgenfri.

spinkle bindingsværk i ydervæggene.

Tværs over skibet er højremsstolperne forbundet med bjælker, som stiver konstruktionen af, og mellem stolper og bjælker går der til yderligere stabilisering skråbånd, ligesom der fra udskudsvæggen til stolperne kan gå stivere. Også mellem stolper og højrem ses undertiden skråbånd.

Det er ikke altid, der har været brug for udskud på begge sider af midterskibet. Undertiden har man nøjedes med det på den ene side, så huset altså kun er toskibet. eller man har ud over de to skibe ført det tredje skib op i husets halve længde. Dette kunne f.eks. være aktuelt, hvor der var beboelse i husets ene ende og lade,

stald m.m. i den anden. Udskudsvæggen er meget lav, så der var ingen mulighed for store vinduer i den, som kunne sende rigeligt lys ind i huset. Derimod kunne man få prægtige store vinduer i højremsvæggen, så det var en god idé til beboelsen at lade højremsvæggen være ydervæg i solsiden, medens man mod nord havde udskudet til at have alkover, småkamre og den slags i.

Taget er et spært tag uden rygås. Spærrene, som for oven mødes i en vinkel, står med et ben på højremmen lige ved siden af de steder, hvor stolperne er tappet igennem. Disse spær bærer den øverste halvdel af taget. Den del, som støtter på udskudsvæggene, hviler på spærforlængelser, der er lagt uden på højremsspærrene, og de

Spærtæg med hanebånd. Frilandsmuseet i Sorgenfri.

er skråt afskårne på dette stykke, så der ikke bliver nogen skarp overgang mellem spærdelene og et deraf følgende knæk på taget.

Der går undertiden mellem højremsspærene for neden et stykke over skibet nogle tømmerstykker, der er spinklere end bjælker. De kaldes tværbånd. Længere oppe mod tagryggen er der nok et tværbånd – hanebåndet.

Man finder højremssbygningerne i Vendsyssel, Thy, Midtjylland, ved Jyllands vestkyst samt ved østkysten. Ligeledes i det nordlige Friesland træffes de. Det har været naturligt at opbygge en væg mellem højremsstolperne på hver side af skibets sider, en konstruktion som i høj grad har virket lunende, og som givetvis har haft stor betydning i det blæsende Nord- og Vestjylland. Ligeledes har udskudsvæg-

gene ydet de egentlige bærende tømmerkonstruktioner inde i huset en fortræffelig beskyttelse. I bindingsværkshuse med højremskonstruktion, var der i ældre tid for det meste længere mellem højremsstolperne, end der var mellem udskudsstolperne. Først i senere eksemplarer kom de til at stå ud for hinanden.

Det er højst tænkeligt, at højremshuset er en videreudvikling af sideåshuset, hvor to parallelle rækker suler inde i huset bærer åse, hvorpå igen taget hviler. Her mangler åsen i rygningen altså. Sådanne huse er dog ikke bevaret i Danmark.

Derimod kendes huse, hvor højremme og suler er kombinerede: Foruden højremskonstruktionen rejser der sig i midten af huset suler, som bærer en åsbjælke, og som støttes af lange skråbånd udgående fra højremsstolperne. Det har selvfølgelig

Strå- og rørtage har den fordel, at de er bløde og derfor let følger de skævheder, som kan være i et gammelt hus, f.eks. i Pebringegården på Frilandsmuseet i Sorgenfri.

været en prægtig og meget solid byggemåde, men tømmeret har optaget så meget af pladsen i huset, at det har været lidt problematisk at anvende det.

Almindelige huse i bindingsværk har ikke så spændende tage. Her består konstruktionen blot af spær stående på tagremmen og forbundet parvis med hanebånd. Der hører et spærpar til et stolpepar og en bjælke. Tilsammen udgør de en binding. Tagspærene hviler altså på tagremmen, og dér ville taget så ende lidt brat, hvis ikke man dyvlede nogle forlængelser – skalke – til spærenes yderside for neden. Når sådanne er til stede, siger man, at taget er opskalket.

Der var gode grunde til, at man forhen så ofte foretrak at tække husene med halm eller tagrør, for begge dele var billige: På

landet kunne de fleste uden større vanskelighed skaffe langhalm af rug til tækning, og valgte man det bedste – tagrør – så fandtes også disse sine steder i mængder, det var tilfældet langs flere af vore fjorde, ved søer, åer og i moser, hvor de hvert år kunne høstes.

Materialernes lethed og udmærkede isolerende egenskaber måtte tages i betragtning, hvortil kom, at det ikke var vanskeligt at finde folk, der evnede at lægge et godt og holdbart tag af dem. Ydermere kunne denne tækning tilpasses snart sagt enhver tænkelig tagform, hvad f.eks. tegl bestemt ikke kan. Hvor man havde anvendt naturgroet, ikke alt for jævnt tømmer, eller hvor taget i et ældre hus havde sat sig og var blevet noget skævt, kunne strå og rør blot følge de bugtende former, og hvis der lagdes lidt ekstra på hist og lidt

mindre her, fik man alligevel et tåleligt resultat. At stråtage og rørtage er smukke at se på, har vel også haft en vis betydning i dekorationsglade tider.

Der måtte imidlertid være et grundlag, hvorpå tækkematerialet kunne bygges op, og hvortil det kunne fæstnes, og de mest primitive tage er antagelig raftetage. Vi har ikke bevaret rene eksemplarer af dem herhjemme, men krydsningstyper findes:

Raftetaget forudsætter, at huset er med åsbjælke, og rafterne – ret spinkle, lige stokke – er blevet anbragt, så de støtter den ene ende mod tagremmen og hælder med den anden mod åsbjælken. For at de skal stå fast, er der bundet tværgående, lidt kraftigere stokke – såkaldte sideåse – til dem med passende mellemrum.

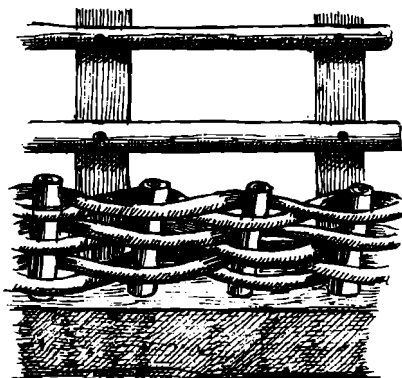
Disse tage hørte vel ikke til de mest bestandige, og grunden til, at de næppe vandt fodfæste herhjemme, er sagtens, at de bukkede for hurtigt under i vort blæsende klima. En god ting var der dog ved dem, nemlig deres elasticitet, som nok kunne komme dem til gode, når en hylende vinterstorm flåede i dem. Denne elasticitet ville man åbenbart gerne overføre til danske tage, og i en del af Jylland, nemlig et vist område nord for Limfjorden, i Himmerland og mellem Randers og Mariager fjord samt på Vest- og Midtsjælland, på Bornholm og i Skåne betjente man sig af en kombination af spærtage og raftetag. I det rene raftetag er der nemlig ingen spær.

Spærrene er i disse blandingstage forlængede, så de for oven krydser hinanden, og der altså fremkommer en X-form ganske som på en savbuk. Heri lagdes der så en ryg – eller mønås – en åsbjælke. På spærrenes yderside har man, som på de egentlige raftetage, fastgjort nogle sideåse, og på dem igen samt på mønåsen støtter rafterne, der også hér står på tagremmen.

På Bornholm og i Skåne har man end-

og, for at opnå et særlig godt resultat, lagt rafterne på kryds og tværs. Det vil sige, at man inderst har et svært, åbent krydsværksystem af spær og sideåse og udvendigt et tættere, spinklere og meget elastisk krydsværk af rafter, som danner grund for selve tækningen. I de øvrige raftetagsområder i Danmark har man kun lodrette rafter sammen med spær og sideåse.

Et problem med rafterne var, at de under et stormvejr, eller hvis husets vægge satte sig, kunne skride ud over tagremmen, så et stykke af taget sank ned. Til imødegåelse af sådanne uheld brugte man på Bornholm og tildels i Skåne at tilspidse rafterne i den nederste ende og bore huller i tagremmen til at stikke raftespidserne i. I de andre raftetagsområder bores der skråt ind i tagremmen, hvorpå nogle svære pinde, også kaldet tolle, på vel en snes centimeters længde blev stukket ind i hullerne. På dem stittedes der med smækre vidjer, så man fik et lille vendreværk eller taggærde, som tilmed ofte lerklinedes. Skred rafterne nu ud over tagremmen, opfangedes de af gærdet, så der ikke skete nogen skade.

Taggærde af risfletning.

Ovnsbordet på den gamle skole på frilandsmuseet Hjerl Hede er tætnet med indsatte ubrændte lersten.

Med lerklining tætnedes taggærdet ovnsbordet (ousbordet), som åbningen mellem tagskæg, tagrem og spær kaldes, og det gjorde således samme nytte som en sugfjæl. Taggærdet holdt tillige tagskægget noget ude fra væggen og forhindrede på den måde, at tagdryppet kom for tæt ind på bindingsværksvæggens lerklining og udvaskede den.

Denne sidste funktion medførte, at man også brugte taggærde ud over de egne, hvor tage med rafter forekom, og ville man ikke have risfletningen, kunne en egentlig sugfjæl komme på tale. Den bares i så tilfælde oppe af små knægte fæstnet til stolperne, eller den hvilede på pinde indboret i tagremmen. Tage med rafter bruges så vidt vides ikke noget sted af moderne tækkemænd.

På Sjælland, Lolland-Falster og Møn samt tildels på Fyn har man brugt skalke til at tvinge tagskægget lidt ud fra væggen. De kileformede spærforlængelser, som er sømmet fast for nedenunder på spærenes yderside, bærer yderst en tagskægslægte, som tagskægget hviler på. Det udadsvejs, som tagkonstruktionen på denne måde får, sætter tagskægget lidt i spænd og gør, at bindingerne op gennem taget bliver lidt strammere, end det ellers havde været tilfældet.

På den del der rager nedenunder for spæret kan skalken have en udtungning på inder-siden, hvilket giver en dekorativ virkning. Med denne konstruktion opstår der visse vanskeligheder med at få plads til en sugfjæl eller et taggærde, så i stedet har man gerne stoppet ovnsbordet med halmviske

eller ubrændte lersten.

Løvrigt gik bornholmerne også deres egen vej, hvad angik tagskægslægten, når de brugte en sådan. De borede i stedet dyvler vandret ind i tagremmen til at holde den.

Man undgik gerne i videst muligt omfang at bruge søm, hvilket dels skyldtes, at sådanne var ret dyre, fordi de indtil 1870-erne var håndsmedede, dels at for mange søm kunne spolere tømmeret. Kraftigere tømmerstokke som f.eks. sideåse plejede man godt nok at sømme eller dyvle fast til spærene. Derimod var det fuldt tilstrækkeligt at binde rafterne fast her og der, og lægter – tværgående stokke – bandt man lige så gerne fast til spærene.

Fynboerne brugte undertiden den trafik kun at sømme eller dyvle hver fjerde eller femte lægte fast til spæret. På hver side af spæret lagde man så to stokke af en fingers tykkelse, og de var bundet fast til det med en halmsime eller en vidje. Disse smækre stokke flettedes så omkring lægterne hele vejen ned, skiftevis over og under, så lægterne kom til at sidde i spænd. Konstruktionen holdtes i stilling af de få fastsøm-

Sugfæl under taget. Købstadsmuseet Den gamle By.

mede lægter, der jo også var flettet ind, og af båndene, der holdt flettestokkene ind til spærene.

Tækning

Vi har nu set på tagets grundkonstruktioner og kan gå over til den egentlige tækning:

På Hjerl Hede er der rekonstrueret et stenalderhus fra tiden omkring 3300 f. Kr. Det er sket på grundlag af nogle meget væsentlige fund, som fhv. rigsantikvar P.V. Glob gjorde under udgravning af en landsby ved Barkær på Djursland. Hvad der var meget betydningsfuldt var, at man her fandt sulehusenes tagkonstruktion, som var særdeles stejl, nemlig på ca. 45 grader. Man har med dette som udgangspunkt ment at kunne fastslå, at der må have været tale om stråtage, selvom andre naturmaterialer såsom bregneblade, lyngris etc. også kunne være en mulighed. I tider, hvor agerdyrkingen kun var lidet fremskredet, har det måske ikke været helt problemfrit at fremskaffe langhalm i de til

et tag fornødne mængder. – Hvorom altting er, så har man på Hjerl Hede valgt at lade stenalderhuset fremtræde med halmtag. Se s. 10.

Til et halmtag brugtes – som nævnt – langhalm af rug. Den kaldtes iøvrigt også »tag«, sikkert på grund af den anvendelse, den ofte fandt.

Der tærskedes i gammel tid altid med plejl, som består af et skaft og en kortere slagstok – slagel. De to dele er for oven leddet sammen med en læderrem eller – hvad der skal have været endnu bedre – et åleskind. Ved hastigt at føre skaftet frem og ned, slyngedes slagelen mod kornet, som lå på logulvet og slog kærnerne af. Når halmen skulle bruges til tækning, måtte der tærskes særlig varsomt, for det var ikke heldigt med for mange knuste strå.

Tag på rekonstrueret bronzealderhus på Hjerl Hede. Det er bygget i en slags bulværk, og det strå-tækte tag har rygning af lange strimler græstørv lagt på tværs.

Efter tærskningen ordnedes halmen i passende bundter med rodenden nedad og kæmmedes så gennem en rive med træ-tænder kaldet en langhalmkam eller en tagrive. Herved fik man befriet halmen for de fleste urenheder, ligesom småstrå, der ellers ved uddyssen ville gøre, at taget blev løst, fjernes. Når denne proces var afsluttet, bandtes halmen i store neg.

Tækningen var knyttet til sommerhalvåret, og tækkemanden havde det ikke som sit eneste erhverv. Han var tillige daglejer, husmand, træskomand etc. Tækkemændene blev aldrig organiseret i noget laug, og der var hverken mestre, svende endsige nogen særlig læretid. Det var i udpræget grad et erhverv, som byggede på naturligt nemme, ligesom det havde sin betydning, om man havde haft en dygtig tækkemand at lære hos.

For det meste havde hvert sogn sin tækkemand, og mere end et par sogne kunne selv en ihærdig tækkemand næppe dække, eftersom praktisk taget alle huse på landet dengang var stråtækte.

Det almindelige var, at man rundt om på gårdene selv leverede tækkematerialet, hvilket indbefattede det bindemateriale, der gik med. De fleste steder var det halm-simer – bånd snoet af rug- eller havrestrå, men marhalm, star og hjelme, flæg og humleranker kunne også bruges, ligesom man i de jyske hedeegne var dygtige til at sno bånd af revling.

Marhalm og andre kiselrige græsser var folk aldrig henrykte for at skulle igang med. De var så forfærdelig rå imod hænderne, som blev fyldt med rifter og sår. Ellers hørte det med til en bondekarls ud-dannelse, at han skulle kunne stryge simer, og mange piger var ligeledes ferme til arbejdet. Det fandt sted om vinteren, hvor der ikke var så meget andet at se til.

På større gårde med betydelige tagare-

aler kunne det undertiden knibe at få simeproduktionen til at holde trit med forbruget, så her fik fattigfolk deres chance. De kunne sælge stort set alle de simer, som de overkom at stryge og skaffede sig noget til udkommet derved. I slutningen af forrige århundrede kom der maskinsnoede simer frem, og hermed ophørte stort set håndfremstillingen af dem. Snart efter blev også de maskinsnoede simer udkonkurerede af billigt og meget stærkt kokosgarn. I dag kan man bruge sådant, men oftere er det nok ståltråd, der anvendes.

Ved tækningen kunne tækkemanden stå på en tækkebom – en kraftig ophængt rafte – på en stige eller på en tækkestol, der hængtes op på lægterne. Så gik han igang og sørgede først for, at der inderst lagdes et strølag. Det skulle lukke ind til tagrummet, så tækkematerialet ikke faldt ned, og dets løse topender ikke kom til at hænge og dingle på tagets inderside, som så kunne blive helt lådden. Skete det nemlig, satte støv og spindelsvæv sig snart fast i tykke lag og gjorde taget til den rene brandfælde.

Til strølaget var langhalm eller tagrør det mest almindelige, og udlægningen foregik efterhånden som tækkemanden arbejdede sig opad. Han begyndte nemlig altid for neden ved tagskægget, så stråene stedse lagdes oven på hinanden og kun de nederste par centimeter af rodenderne kom til at stikke frem.

Hvordan strølaget blev lagt, afhæng ganske af tagets konstruktion: På raftetage med lodrette rafter måtte det selvsagt lægges vandret på for at opnå nogen effekt, medens det på lægter anbragtes lodret.

Nogle steder i Nord- og Vestjylland var strølaget en slags tørv, som var skåret op i store plader, rullet sammen og tørret noget, men ikke helt, for så knækkede tørv, når den atter skulle rulles ud. Disse tørv kaldes soj, og planterødderne bandt

De større gårde kan have vældige tagarealer, og det har været et vældigt arbejde at holde dem vel tækte. Som regel tog man et stykke hvert år. Dette er den prægtige ladegård på Lyngsbækgaard på Djursland.

materialet sammen, så det var meget stabilt og kun gav lidt drys, samtidig med at det på bedste måde bidrog til isolationen.

Man skelner mellem bundne og syede tage, og de bundne tage anvendtes mest på øerne øst for Storebælt, på størsteparten af Østfyn samt på Djursland, medens syede tage brugtes på Nordvestfyn, i Jylland, på Ærø, dele af Langeland og på Als. Visse egne på Djursland kunne også opvise nogle syede tage.

Til bundne tage bruges en hel del tækkæppe, og det bedste materiale til formålet er hasselkæppe på et par centimeters tykkelse. Pil går dog også an. Disse kæppe lægges oven på det udbredte tækkemateriale for hver lægte, hvorpå de bindes fast ind mod lægten og tækkematerialet, så dette kommer til at ligge fastspændt. Så tager man fat på et nyt lag knyttet til næste lægte o.s.v. Tækkæppene må være tilspidsede i den ene ende, så de kan stikkes ind under allerede lagte tagbaner.

I gammel tid var bindematerialet ofte vidjer af pil. Bønderne skar dem om foråret, inden saftstigningen var kommet igang, og de lagdes i vand eller saltlage for

at beholde smidigheden. Ligeledes tilspidsedes de i begge ender, så de let kunne stikkes gennem halm- eller rørlaget. Disse vidjer var gerne omved en meter lange. Med knæet holdt tækkemanden tækkestokken så fast ind mod taget som muligt, medens han med hænderne strammede vidjen eller båndet til for derpå at fæstne den. I nogle tilfælde havde han en medhjælper siddende inden for på loftet for at tage imod bindematerialet og stikke det ud igen over lægten, så det kunne bindes sammen. Der var hver gang tale om en afsluttet binding med en knude, hvilket gav et meget solidt resultat, og hvis siden et bånd skulle bryde, skete der ikke store skader, fordi der var så mange andre bånd med knuder til at holde på tækningen.

Syning var anderledes: Her bandtes den lange halmsime – eller hvilket bånd der nu brugtes – fast til en lægte, hvorpå en stor tækkenål på 30–40 cm's længde trådedes med den. Til syning var det nødvendigt med en medhjælper inde på loftet. Han kaldtes en udstikker, fordi det var hans opgave at stikke tækkenålen med simen ud gennem tagbeklædningen til tæk-

Et prægtigt stråtag med kragtræer på rad og række. Egense kirkestald på Als.

kemanden, der så trak den ofte meget lange sime til sig. Han førte nålen ca. 30 cm. hen over tækkematerialet og stak den ind til udstikkeren således, at den kom under lægten. Udstikkeren på sin side trak simen med, førte nålen ca. 5 cm. tilbage i forhold til indstikningsstedet og stak den ud igen over lægten, så vidjen kom til at gå omkring den. På sin side tog tækkemanden imod og tog de næste 30 cm. For hvert »sting« blev der strammet godt op, så tækkematerialet kom til at sidde ordentlig fæstnet. Syningen var for så vidt ganske udmærket og solid, så længe simen holdt, men hvis den knækkede, risikerede man, at store dele af taget gled ned.

For at få taget smukt glat, bankedes stråene op i den ønskede højde, hvilket skete med en tækkeskovl, et aflangt bræt med huller eller riller i og med et kort skaft. Til de buede forløb på taget, hvor f.eks. to længer stødte sammen i en vinkel, havde man buede tækkeskovle.

Når taget var banket så godt på plads,

som det nu lod sig gøre, blev tilbageværende løse ender og frynser skåret bort med en tækkekniv. Endnu stod det tilbage at udforme rygningen, for taget måtte jo på en eller anden måde lukkes opadtil, hvilket stort set skete på tre forskellige måder, som har været anvendt i forskellige dele af landet.

Når selve tækningen var til ende, stak stråene et godt stykke op over tagryggen, og ved den såkaldte halmønning bøjedes stråene fra hver side af taget ned over den modstående side, hvor de syedes fast. Dette var dog ikke tilstrækkeligt til at gøre taget tæt og bevare det. Derfor klædtes hele mønningen med strå, og for at fastholde denne beklædning, blev der med mellemrum på 40–50 cm oplagt kragtræer, også kaldet rygningstræer, poldtræer, vårtræer m.m. De kløvedes ud af ca. 1 meter lange stykker egetræ, og de dyvledes parvis sammen, så de kunne ride på mønningen og holde halmen nede.

I nyere tid, hvilket her vil sige efter år-

hundredeskiftet, har man i nogen grad erstattet kragtræerne med hønsenet, som syes fast til taget og nok holder bedre, men sandelig ikke tager sig så godt ud.

Denne kragtræs-afslutning på tækningen tilhørte oprindeligt områderne øst for Storebælt, Fyn og dele af Østjylland, og nogle steder udførtes arbejdet meget kunstfærdigt som f.eks. på Als, i Sundeved og enkelte steder på Ærø. Man anbragte nemlig dér en halmkrans for enden af rygningen. Den var bygget op af en langhalmsvulst omvundet med simer og tykkekest på midten. Den blev fastsyet til taget med vidjer eller stukket fast med pinde. Desværre ses denne tagpryd næsten ikke mere.

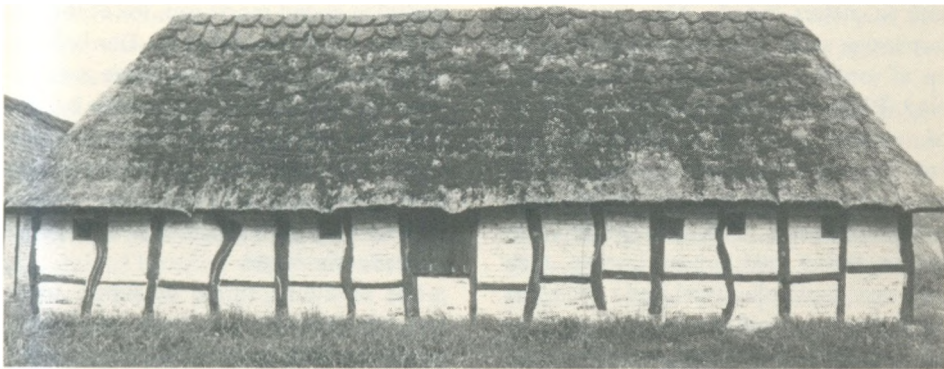
Det var begrænset, hvor længe et halmtag kunne holde. Mellem 30 og 40 år var det normale, men i gammel tid kunne man komme til hurtigt at gøre ende på et tag, hvis det satte ind med misvækst, så der en vinter intet foder var til gårdens kreaturer. Der var da intet andet at gøre, end at rive taget ned og lade dyrene spise det. Man påstod endog, at et sådant stråtag ikke var det ringeste foder, for ophol-

det under åben himmel fermenterede halmten, så den var lettere nedbrydelig i en drøvtyggermave. Mosserne, som trives på et stråtag, har også næringsværdi.

Kun sjældent blev større huse tækket på én gang. Der blev gerne taget en bid hvert eller hvert andet år, og på den måde arbejdede man sig gennem gården, så der altid lå godt tag på.

De steder hvor gårdene havde rørskeer, disponerede man over velnok det bedste tækkemateriale, der kendes. Rørene giver nemlig et tag, der kan holde mindst 50 år, og man har eksempler på, at det i læsiden har klaret at ligge over 100 år, inden en udskiftning blev nødvendig.

Ud over halmhøningen havde man tørvemønning. Det var græstørv, der brugtes, og det var ikke altid let at finde de egnede tørv til just dette formål. Tørvne skulle nemlig hentes et sted, hvor jorden ikke i umindelige tider havde været opdyrket, for et vidt forgrenet sejt rodnet var en absolut nødvendighed. Bedst var tørv fra marsk og engjord, for dem var der godt med sand i. Derfor bevarede de nogenlunde deres vægt, også når de tørrede

Hus på Herning museum med tørvrygning på stråtag. Det knortede tømmer viser, at vi er på en træfattig egn.

På Lyø har mange gamle gårde haft rygning med tang i stedet som nu strå. Det har også været tilfældet på denne prægtige, velbevarede gård i Lyø by.

ud. Følgelig blev de også kønt liggende, hvor man lagde dem. Mosetørv kunne man lige så gerne spare sig at skære: Så snart de tørrede blev de lette som en fjer, og ved det første kraftige vindpust blæste de ned fra taget.

Tørvene blev helst skåret ud i baner på små to meters længde. Man afskar dem fortrinsvis skråt i siderne, og de løftedes op af jorden med en spade med krumt blad. På taget lagdes de tunge tørvebaner på tværs af tagryggen og således, at den ene overlappede enden af den anden, hvilket skete for ikke at give åbninger for nedtrængende vand. Ved oplægningen anbragtes tørvnen med bunden i vejret, men som regel søgte plantevæksten i den snart op til den nye overflade, så den kom til at stå grøn. Det var lige hvad man håbede på ville ske, for herved blev også det løse sand i bunden fæstnet, så det ikke vaske-

des ud, selvom der kom nogle ordentlige regnskyl.

En metode, som toges i anvendelse, hvor store tørv ikke kunne skaffes, gik ud på at lægge en kort tørv på hver side af rygningen og over dem – på midten – en tredie. Her måtte man imidlertid vende jordsiden nedad mod taget, for at tørvene ikke for let skulle skride af. Der befæstedes så gerne yderligere med nogle gennemstukne pinde. Især ved tagenderne brugtes dette ofte. Hvis pinde med jævne mellemrum var ført hele taget rundt, kunne dette have en væsentlig dekorativ effekt, så man ikke savnede de mildere egne pyntelige kragtræer for meget.

For at kunne tumle de lange, tunge tørv, når de skulle op på taget, brugte tækemanden ikke sjældent en mønningsfjæl, som er et bræt, der i den ene ende buer let opad og i den anden har nogle optikken-

Museumsgården på Læsø er en af de få, der har beholdt tangtaget, der også danner grobund for en frodig vegetation.

de søm. Den er godt og vel så lang som de tørv, der blev anvendt.

Denne mønningsfjæl lagdes på en stige, der gik helt eller næsten op til tagryggen, fik bundet et tov i og kunne så ellers af tækkemanden hales op uden for stort besvær. En mønningsfjæl er altså ikke, som mange tror, noget der i sig selv tilhører tagkonstruktionen.

Tørvemønningen blev hovedsageligt udbredt i det område af Danmark, hvor vestenvinden bider hårdest, men en mønning, som er i familie med den, sås i Himmerland og egnen omkring Viborg. Her lagdes der mosblandet lyng på mønningen, som til formålet måtte være ret flad, og oven på dette materiale fyldtes der så sand eller jord.

Tangtaget var en specialitet på Læsø, Hjarnø og Endelave, men nu om stunder er det mest på Læsø, man kan træffe det.

En mønning af tang brugtes derimod mange steder i kystegne og på småøerne, og man værdsatte den, fordi den gerne kunne ligge en halv snes år, hvilket er dobbelt så meget som en halm mønning, der altså ret ofte må lægges om. Det var bændeltang, man brugte, men da der i 1930-erne kom sygdom i denne tang, så den helt eller delvis forsvandt, måtte tangmønningerne opgives.

På Lyø i det sydfynske øhav havde gårdene forhen i stor udstrækning tangmønning. Gårdejer Christian Jeppesen, der selv udførte tækkearbejde indtil for få år siden, har fortalt mig, hvordan man indtil tangsygen meldte sig hvert år indsamlede tangen til tagene. Det var noget, der blev liggende, og man kunne spare sig kragetræer. I stedet æltes tangen op med ler, og massen lagdes løst på mønningen. Andre steder brugte folk dog både tang og

kragræer, men sparede så måske leret.

De rigtige tangtage er nogle ganske imponerende husdækker, der undertiden kan synes helt at tage magten fra det underliggende bindingsværk, som allenfalds for Læsø's vedkommende ikke udmærker sig ved den store tømmerrigdom.

Tangen har ikke flyvegriller, og oprindelig lagdes den blot løst op på taget med et gitter af kraftige pinde opsat i ovsbordet for at hindre nedskridning. Disse pinde stak op gennem tangen. En sugfjæl kunne ligeledes bruges til at hindre tagskred.

I senere tid gik man imidlertid over til en »blødere« afslutning på taget: Om de tre nederste lægter blev der bundet såkaldte vaskere, som snoedes af »vaskepiger«.

Læsø-tangtag set indefra. Vaskere og gumlinger er vredet om lægterne og danner en stoppende vold, så resten af taget ikke skrider ned.

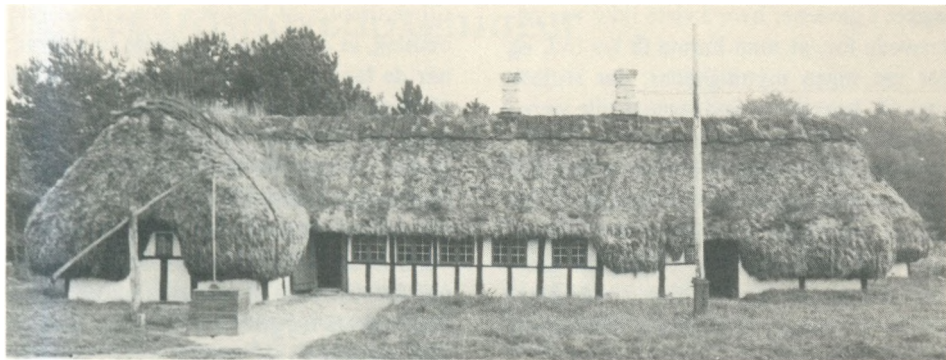
De bestod af tang, var omved to meter lange, men havde ydermere en »hals«, så den samlede længde nåede op på ca. tre meter. Halsen blev bundet fast til den nederste lægte, og vaskeren fik lov til at hænge ned over muren, og når man var nået denne lægte igennem, blev der taget fat på den næste på samme måde. Tre – undertiden fire – lægter behængtes således med vaskere. Da vaskerne imidlertid var tykke på midten, kunne de ikke hænge helt tæt. Der blev et mellemrum, som skulle fyldes ud, og det skete med »gumlinger«, som var mindre end vaskerne, men snoedes på samme måde.

Til sidst dannede tangen en hel vold nederst på taget, og den hindrede den løse tang, der siden stabledes op, i at glide af.

Medens et stråtag tækkedes færdigt på én gang, måtte processen med at lægge løs tang på gentages et par gange. Det første lag var ikke tilstrækkelig, det måtte sætte sig et par måneder, førend sidste lag tang kunne lægges over.

Et sådant tangtag var både tæt og varmt, og især varmede det, hvis man undlod at tilskære det, når det var færdiglagt. De lange vaskere, som undertiden nåede helt ned til jorden, bød væggene på ypperlig beskyttelse, og nogle steder lod man dem blot hænge på udhusene og indskrænkede sig til at skære en døråbning fri. Ellers skarres taget til med en tængekniv, så det fik en passende nedre afslutning.

Tangtagene har en bred mønning, og det var udmærket, for den kunne bruges som udkigsplatform. Mange steder på Læsø havde man en stige stående ved taget og kunne gå op og se, hvordan det stod til ude på søen. En stor fordel ved tangtagene er, at de ikke er særlig brandfarlige. Der skal meget til, førend de endelig fænger, men er det omsider sket, er branden til gengæld næsten umulig at få bugt med.

Læsøgården på Frilandsmuseet i Sorgenfri. Der er rygning af græstørv.

I modsætning til halm- og rørtage er tangtagene meget tunge. Det påstås, at 30–35 tons tang på et stuehustag ikke har været noget særsyn. Et vellagt tangtag er overmåde stærkt. Det påstås at kunne ligge i flere hundrede år. Det eneste sted, hvor det kan knibe, er vestgavlen, hvor vinden som bekendt kan være strid. Det klarede man imidlertid på bedste måde ved at lægge en svær ankerkæde over den del af taget. Ellers udmærker tangtagene sig ved deres rige plante- og dyreliv: Mange små vækster trives udmærket i den næringsrige beklædning, og spurve og gravænder yngler gerne i dybet af de store Læsø-tage.

Endnu må nævnes lyngtagene, som var almindelige i de jyske hedeegne helt op i vort eget århundrede. Man kunne bruge lyngen ren, og enten blev lyngen lagt op uden binding, eller også syede man den fast stort set som ved stråtage. Det var i mangt og meget en solid tækning, men helt tæt blev et sådant tag ikke, med mindre det overøstes med sand, indtil lyngen var helt dækket. Sandet dryssede så efterhånden ned mellem lyngkvistene og lagde sig der, og et sådant tag blev lidt efter lidt helt tæt. Det var også en god del mere holdbart end et almindeligt stråtag.

En anden, nok så meget anvendt metode var at lægge et blandingstag: Først lagdes der et lag halm, så et lag lyng, nok et lag halm o.s.v., indtil man var nået helt op. Rygningen kunne så laves med kragtræer eller tørvemønning. Blandingstage brugtes mest til stuehuse, hvor man til udhusene anvendte lyng alene. Der burde dog være forskel, syntes man. Ideen var dog nok ikke den bedste, for lyngen holdt sig langt bedre end halmen. Den havde det med at rådne i disse tage, ligesom den hårdere lyng var slem til at slide for stærkt på halmen i vindsiden.

Kviste har man haft i nogle egne af landet, men de var langt fra så almindelige, som de fleste vist i dag forestiller sig. Derfor virker mange af de nyrestaurede, kvistrige bondegårde og -huse også ofte egns-urigtige rent bortset fra, at det jo er begrænset, hvor mange kviste et hus kan bære uden at exteriorret helt slås i stykker.

Man må gøre sig klart, at folk i gamle dage på ingen måde stillede så store pladskrav, som moderne mennesker gør, og loftet var sjældent andet og mere end et sted, hvor man gemte korn og forskelligt forråd, og hvor man evt. fandt plads til overskydende møbler og husgeråd. Var der endelig brug for et værelse eller to, kunne de

lægges i gavlene, hvor kviste ikke var påkrævede for, at man kunne få lys ind, og der var ingen myndigheder, der stillede krav til, hvor store vinduerne skulle være i forhold til rummets størrelse.

Noget så fornemt som mønsterklippede stråtage synes vi ikke at have kendt i Danmark i ældre tid. Det er noget, der er kommet frem i vor egen ny-romantiske periode. Iøvrigt er det sjældent, mønsteret holder ret længe. Det sørger det danske vejr for.

De gamle naturtage dekorerede da også på bedste måde sig selv: Med tiden slog forskellige mosser og lav rod i tagbeklædningen, og nogle vilde blomster kunne det også udmærket blive til, især på mønningen, når den var blevet lidt til års. Folk plantede gerne husløg i stråtaget, og i juli-august bærer de en mængde små røde blomster, der sammen med plantens kødfulde blå-grønne blade hidfører det landligt robuste tag et bedårende strejf af rococologisk ynde.

Og skade kunne det jo aldrig, at planten

tillige mentes at beskytte huset mod lynnedslag, at dens blade lindrede smerterne, når de lagdes på en ond ligtorn, at afkog af bladene var godt imod både nyregrus og podagra, at saften anvendt på rette måde gjorde, at konen i huset altid forblev sin mand tro, samt at hun fødte let og med få smerter, hvis hun drak husløgssaft i vin.

Forhen havde man på hver egn traditioner for, hvordan et naturtag burde se ud, men i nyere tid gik disse særpræg stort set tabt, fordi så få mennesker lod tække med strå, og tækkemænd måtte rejse land og rige rundt for at få arbejde nok til, at de kunne leve af det.

Heldigvis er dette igen ved at ændre sig: Man er så småt ved at vende tilbage til egns-præget, og tækkemands-standen er i fremgang. Kunne man dertil få fjernet de i forbindelse med gamle bindingsværkshuse afskyelige moderne pladetag og få lagt strå på igen. – Ja, så blev Danmark en del kønnere. – Og faktisk er der i dag flere udmærkede måder at brandbeskytte stråtekthuse på.

Blandingstage af lyng og halm er i dag en sjældenhed, ses nok kun på museer. – Her på Kølvrågården i Frilandsmuseet i Sorgenfri.

Herregårdshovedbygninger

Man har påstået, at bindingsværk ikke er noget synderligt stabilt byggeri, men det er i grunden urigtigt: Bindingsværkshuse opført af vellagret, velegnet træ og på hensigtsmæssig måde, så der ikke er uhindret adgang for fugt til træværket, har vist sig at være overmåde bestandige. Sådanne huse har ofte holdt i århundreder, og hvis de vedligeholdes ordentligt, hvad alle huse jo skal, vil flere af vore bindingsværksbygninger fra 15- og 1600-årene udmærket kunne stå både 200 og 300 år endnu. Og så har bindingsværk i øvrigt den fordel fremfor andre konstruktioner, at hvis nogle led efterhånden viser sig at være svage, kan de uden store problemer udskiftes med nye.

Når derfor så mange af vore gamle bindingsværkshuse er forsvundet inden for de sidste godt 100 år, skyldes det næppe så meget, at de alle har været synderligt brøstfældige, men snarere at boligidealerne havde ændret sig, samt at man måske dertil fandt bindingsværket for omstændeligt at holde med maling og kalkning og endelig, at mange anså bindingsværk for simpelt.

Allerede i middelalderen er stenhuset det store ideal, og der står særlig glans om folk, der har formåen til at opføre og bebo et sådant. Mest har det været konge, adel og den højere gejstlighed, der byggede huse, hvis mure var af sten, og i middelalderen markerede sådanne huse sig i høj grad i bybilledet med deres stejle, kamtakkede gavle, der ofte ragede op over den omgivende bebyggelse af træ eller bindingsværk.

Længe var det ligefrem en lov, at kun

folk inden for de tre højeste stænder kunne tillade sig at opføre stenhuse. Senere blødt grænserne noget op, og det gik an for velstående borgere også at bygge stenhuse. Et stykke op i 1600-årene var de dog endnu så sjældne i byerne, at man fandt anledning til i omtale at fremhæve husets karakter, f. eks. »Jens Bangs stenhuse« i Aalborg.

Stenhusene blev således prestigebyggeri, selvom det ikke var idel fryd at bebo dem, for de kunne være frygteligt kolde og klamme. En af deres væsentligste fordele var, at de var mere modstandsdygtige over for vold end bindingsværkshuse, og derfor i ufredstider ydede beboerne et bedre værn, ligesom de ikke var så brandfarlige.

Endnu i renæssancen var bindingsværk dog så velanskrevet, at selv kongen kunne tillade sig at bygge og bo på den vis. Aalborghus, som den ansete arkitekt Morten Bussert i 1540-erne byggede for Chr. III, var således en fæstning med svære ydermure, men mod gårdspladsen fik slottet bindingsværksvægge, der gav bedre ventilation i fløjene, bød på større muligheder for at indsætte vinduer når og hvor, man havde lyst, og som ligeledes hurtigere gennemvarmedes af solen, så rummene ikke var kolde og klamme langt hen på foråret. Udadtil havde man jo de høje volde og svære mure til beskyttelse. At bindingsværket tillige var en god del billigere at arbejde med, kan vel også have gjort sig gældende.

Slottet er udvidet, ombygget og restaureret et utal af gange siden opførelsen, bl. a. af Chr. IV, og bindingsværket har de fleste steder fået en anden karakter, end

det oprindelig havde, men det er der endnu og fremtræder festligt med det rødmalede tømmer.

Allerede i sengotisk tid havde der dog vist sig en vis uvilje mod, at herskabet på en større herregård skulle tage til takke med en våning alene i bindingsværk. Vi ser på herregårde som Østrupgaard på Fyn og Lynderupgaard i Himmerland, at der er sat et lille stenhus ind mellem bindingsværksbygningerne. Det var godt i tilfælde af beskydning etc., at have et mere solidt sted at ty hen, og stenhuset blev en noget modereret udgave af barfreden eller motten, det egentlige fæstningstårn.

Selvom stenhuset på Østrupgaard i dets oprindelse er senmiddelalderligt og dertil ombygget i både 1572 og 1710, og selvom bindingsværksfløjene på voldstedet er fra henholdsvis 1710 og begyndelsen af forrige århundrede, så står anlægget dog stort set, som mange herregårde gjorde det i middelalderen, med et højt, gravkranset voldsted og det næsten tårnagtige, martial-

ske hovedhus vogtende over de lavere, mere civile fløje og avlsgården på den anden side af gravene.

Der er ikke her gjort noget alvorligt forsøg på at stilpræge de forskellige bygninger. Der er arbejdet efter gamle, hævdevundne byggetraditioner. At så mange af de pragtfulde avlsbygninger fra midten af 1700-årene, bl.a. den enestående age-rumslade med dens skov af bygningstømmer, er bevaret, gør visse ikke stedet mindre fascinerende.

Bevares: Det fremgår klart af konstruktionerne, at bindingsværket er fra 17- og 1800-årene og hverken middelalderligt eller fra renæssancen, men indtrykssummen, helhedsbilledet er senmiddelalder. Det er avlsgården nogenlunde som vi ser den på gamle billeder af middelalderlige anlæg. At stå på avlsgårdens plads og se over mod det knejsende stenhus og de lave bindingsværkslænger er som at være sat tilbage til folkevisernes tid.

Lynderupgaards hovedfløje er mere

Barfreden på Feldballe præstegård på Djursland er måske Danmarks ældste stykke bindingsværk. Nogle mener, at den er fra 1500-årene, andre, at den er 200 år ældre. Ifølge traditionen er den flyttet til Feldballe fra herregården Møllerup. Tømmerkonstruktionen er middelalderlig. Der er gennemstukne bjælker. Barfred kan betyde både værnetaårn og en bygning bestemt til herberge.

Sogarden fra Vinkel skal være Danmarks ældste bondegård. Hvor gammel vides ikke sikkert, men antagelig fra først i 1500-arene.

Gård fra Trøe i Østjylland. – En af de smukkeste gårde på Frilandsmuseet i Sorgenfri.

Bindingsværk fra Vendsyssel. Det lille enkle hus med sparsomt tommer rummer i dag Try museum.

Vandmøllen på Hjerl Hede er en kopi af vandmøllen i Karmark ved Nørre å og opført af gammelt tømmer. Molleværket er fra Vesterby og gammelt.

Bindingsværkshus i parken på Woergaard. Det siges at gå helt tilbage til omkring 1600.

Borkop mølle har ikke færre end to skovlhjul. Den hører til de få endnu funktionsdygtige vandmøller, vi har tilbage herhjemme.

Smukt østjysk bindingsværk. En skyttegard fra Gjerrild på Djursland. Hjerl Hede.

En midtjydsk gard. Skeldal mellem Silkeborg og Ry. Bygningerne er opført i 1700-årene.

Vestjylland har ikke længere meget bindingsværk tilbage. Denne længe med svært bindingsværk ligger nær Grindsted.

En malerisk bornholmsk bindingsværksgård fra egnen mellem Ro og Klemensker.

Førhen la der rundt om i landet adskillige hyggelige landevejskroer i bindingsværk, nu er de fleste borte. Denne er fra Skovsgarde på Fyn. Hjerl Hede.

Landarbejderhus – en lille vinkelbygning nær Hvidkilde på Sydfyn.

Fynsk idyl på Sjælland. Den gamle smedje fra Ørbæk er flyttet til Frilandsmuseet i Sorgenfri.

Havnen i Lundeborg med det store pakhuis fra 1863 er den rene idyl.

Østrupgaard med det høje stenhus omgivet af bindingsværkshuse.

autentiske, mere magtfulde, og det meste af bindingsværket er fra 1556. Enkelte partier er dog senere, for det undgås ikke, at der må skiftes ud, hvor tidens tand har gnavet for hårdt i de gamle huse. Stenhuset i vestfløjen er dog muligvis ældre. Det kunne meget vel gå tilbage til ca. 1500 – til Viborg-bispen Niels Friis' tid.

Hvad der imidlertid er bevaret på Østrupgaard er stort set forsvundet på Lynderupgaard. – Avlsgården dér er af nyere dato, og derfor står hovedhuset trods alt som løsrevet fra helheden.

På såvel Østrupgaard som Lynderupgaard indgår stenhuset som en ret beskedent del af anlægget, og det er næppe troligt, at der året rundt har boet mennesker i dem. Om sommeren var det luftige bindingsværk så langt at foretrække – men bindingsværksvæggene er halvtstensvægge, så om vinteren er et sådant hus ikke netop varmt. Godt nok kunne der hjælpes lidt på fortrædelighederne ved opsætning af paneler, hvad dog ikke alle fandt var tilstrækkeligt. Derfor trak man sig om vinteren tilbage til stenhuset med de tykke mure. Der skete nemlig det, at murmasserne

hér sommeren lang blev bagt af solen, og ganske langsomt trængte varmen helt igennem dem. Når fyringssæsonen stod for døren, var murene derfor gerne dejligt lune.

I samme sendrægtige tempo bed vinterkulden sig vej gennem dem, og medens stenhuset derfor om sommeren var koldt og ikke synderlig behageligt at opholde sig i, var det slet ikke ilde om vinteren.

At man notorisk flyttede rundt i husene alt efter årstiden fremgår af betegnelser som »sommerstuen« og »vinterstuen«, som kendes fra mange herregårde.

Stenhusets rum var som regel beskedne. De måtte ikke være større, end at der kunne varmes op med en kamin eller en ovn. Dér sad så hele husstanden og puttede sig som dyr i hi, men når forårssolen skinne, flyttede man ud og tog hele huset i besiddelse. Det var som at flytte på landet inden for egne fire vægge.

Ved brand – og brande var desværre såre almindelige – slap stenhuset ikke sjældent ret uskadt igennem, medens bindingsværksfløjene lagdes i aske. Så havde man et sted at bo, medens det nedbrændte

Lynderupgaard – et omfattende bindingsværksanlæg fra 1556 omkring et middelalderligt stenhus.

genopførtes. Mange steder blev et lille stenhus med større omgivende bindingsværkshuse bibeholdt op i renæssancen, men det var ikke alle store folk, der fandt, at sådanne anlæg i længden slog til: Da kansleren Niels Kaas således omkring 1580 opførte Taarupgaard ved Hjarbæk fjord, lod han sit stenhus brede sig ud til en to stokværk høj hovedfløj med en lille vinkel mod vest og i øvrigt sammenbygget med to samtidige bindingsværksfløje med profilerede og enkelt udskårne knægte samt kraftigt egetømmer.

Siden er der fjernet en etage på hovedhuset, så det ikke længere dominerer så meget over sidefløjene, som det engang gjorde.

Her har tanken med anlægget været en noget anden, nemlig den, at herskabet beboede den grundmurede hovedfløj, medens tjenende ånder af forskellig art var henvist til sidefløjene, ligesom køkken, bryggers, forråds kamre m. m. henvistes hertil.

Denne gård er vort ældste bevarede eksempel på denne byggeskik, men der har været adskillige andre, og Bratskov ved Brovst fremtræder med grundmuret hovedbygning fra 1558 og sidefløje fra henholdsvis ca. 1700 og 1820, begge i bindingsværk. Meget muligt erstatter de nogenlunde tilsvarende forgængere.

Knægtene på Taarupgaard er vel rigt udsmykkede med skæringer, men de er yderst enkle og kun med geometriske former. I dag står de tjærede, hvad de givetvis ikke har gjort fra begyndelsen. Det sorte medfører nemlig, at en stor del af detaljerne overhovedet ikke ses, og det har næppe været den dybere mening med dem. De har været malede i stærke farver. – Bindingsværksfløjene har nu grundmurede gavle, som er af nyere dato.

Tager vi til Fyn, finder vi nok der det ældste bindingsværk i Steensgaard på Syd-fyn. Hvor meget af det, der er middelalderligt, er ikke godt at sige, men en del af det går givetvis tilbage til tiden efter 1523,

Steensgaard på Sydfyn har antagelig bindingsværk i sig fra det tidlige 1500-tal.

hvor Anders Emmixen rejste en trefløjet hovedbygning på stedet. Særlig konsekvent i valget af materialer var man ikke: Midterpartiet af vestfløjen og nordfløjen fik en høj sokkel af teglstensmur, der partielt er opblandet med kampestensmur. Sidefløjene er på ét stokværk over en høj

Vestfløjen fra 1580 på Taarupgaard.

kælder, og midterfløjen er et stokværk højere. I 1640 lod Sidsel Høg den smukke sandstensportal anbringe om hoveddøren, og i 1700-årene blev hjørnet mellem vest- og sydfløjen, der tidligere havde stået åbent, lukket, ligesom en del af sydfløjen opførtes. Gården er teglhængt, og taget er halvvalm. Bindingsværket er tæt, af meget kraftigt tømmer og ensartet. Hist og her er der brugt lange skråbånd – ranker – men ellers fremtræder bindingsværket med en rigdom af højstolper og smalle fag samt med løsholter over og under vindueshøjde.

Fraugdegaard syd for Odense er et dobbelthus og sammen med herreborgen Egeskov det eneste af den type, der nu er bevaret herhjemme fra renæssancen.

Fraugdegaard opførtes i 1588 for Oluf Daa, og den stod med høje, stejle renæssancegavle, men desværre blev den i 1769 på noget brutal vis udstyret med en grundmuret klassicistisk facade mod gårdspladsen. Man gik grundigt til værks: I stedet

Ulige bedre tager Fraugdegaard sig ud fra den anden side, hvor bindingsværket har fået lov til at blive stående.

for at skalmure bindingsværket, fjernede man det helt, så det i dag ikke kan siges med sikkerhed, hvordan konstruktionen har været. Samtidig afvalmedes gavlene, og man må sige, at renæssancehuset har lidt væsentligt derved, så meget mere fordi den klassicistiske gavl fremtræder uden

Fraugdegaard. – Oluf Daa's dobbelthus i bindingsværk med den ejendommelige »påklistede« klassicistiske facade.

nogen logisk forbindelse med resten af huset og virker som en påklistet kulisser. Det var meningen, at hele Fraugdegaard skulle være fornyet på den måde. Det nåede man til alt held ikke.

I 1880-erne gennemgik Fraugdegaard en gennemgribende restaurering, under hvilken meget af det gamle tømmer og hovedparten af tavlene skiftedes ud. – Lidt hårdhændet, kan man nok mene, men efter datidens opfattelse en forbilledlig måde at arbejde på, og operationen reddede i det mindste Daa'ernes hus fra at gå til grunde.

Hovedbygningen, som er i to stokværk – det øverste udkragende – ligger på et stærkt skrånende terræn, og ud mod den lille opstemmede sø er den grundmurede sokkel meget høj for så op mod gårdspladsen at tildækkes.

Det at arbejde i skrånende terræn tiltalte datidens mennesker meget, og kunne man ikke finde et sted, hvor de naturlige

Oregaard ved Bogense set fra nordvest. Et enkelt hus i svært renæssancebindingsværk på meget høj sokkel. Udhuset er fra 1700-årene.

forhold var sådan, opkastede man simpelthen et voldsted, som rådede bod på manglen. Man fik således et hus, hvis sokkel var tildækket på den ene side og stod fri på den anden. Blandt de herregårdsanlæg, hvor vi finder det, er Oregaard på Nordfyn, der er jævnaldrende med Fraugdegaard. Her som på Fraugdegaard støttes stolperne af korte skråbånd, og under taget er der profilerede knægte mod gårdspladsen og trekantede mod haven.

Fund af konsolrester på de store skorstenene på Oregaards loft viser, at bygningen efter alt at dømme engang har været et halvstokværk højere, end den er nu.

Kældermurene er meget tykke – ca. 120 cm – hvilket da også er en overdimensionering, hvis de blot var beregnet på at skulle bære et enkelt stokværk. Østgavlen viser da også materialeskift: For neden – i ét stokværks højde – er der brugt egetræ. Derpå er man gået over til fyr. Det tyder på, at overdelen er senere.

En nydelig lille renæssance-hovedbygning finder vi på Lindved lige syd for Odense. Den ene fløj er fra 1600-årene og minder meget om den på Oregaard. En prægtig klassicistisk hoveddør indsattes i den i 1798, og i 1842 kom en grundmuret sidefløj til, der unægteligt bryder linjerne på en knapt så heldig måde. I 1973 nedbrændte den ganske enestående avlsgård i bindingsværk, og af gamle bygninger står – foruden hovedbygningen – nu kun vandmøllen fra 1847 tilbage.

Hjortholm på Sydlangeland kan opvise en sidefløj i meget svært og rigt bindingsværk. Den er med korte skråbånd til støtte for stolperne, har løsholter både over og under vinduerne og tætstillede dokker mellem øverste løsholter og rem. I dag har den afvalmet tegtag, men det kan være en senere tilkomst. Konstruktionsmæssigt leder den ellers tankerne hen på renæssancens byggeri. – Er den en rest af Melchior Hvass' gård fra slutningen af 1500-tallet?

På øerne øst for Storebælt er det fra renessancen Rudbjerggaard på Lolland og den trefløjede Holmegaard på Sydsjælland, der falder i øjnene. Den første har vi beskæftiget os med på side 85.

Holmegaard opførtes 1635 for rigsadmiralen Claus Daa i et morads, og den er omgivet af dybe og brede voldgrave. Den er overmåde velbevaret og fra det, der nok må betegnes som herregårds-bindingsværkets sidste store periode. Chr. Axel Jensen gør i sin artikel om den i »Danske slotte og herregårde« opmærksom på, at bindingsværket på det tidspunkt havde tabt adelens bevågenhed, når talen var om at opføre hovedbygninger, og påpeger, at Lynderupgaards anden bygherre, Christoffer Rosenkrantz tillige havde andre grundmurede herregårde (Sæbygaard og Hald), medens Fraugdegaards bygherre, Oluf Daa, tillige havde opført det grundmurede Ravnstrup ved Herlufmagle, og Rudbjerggaard byggedes af Knud Rud, der tillige sammen med Ellen Marsviin ejede Sandholt og Lundegaard, begge

grundmurede. Det kan tilføjes, at Hans Johansen Lindenov til Oregaard tillige ejede Gavnø og Hundslund (Dronninglund), der begge var grundmurede. Bindingsværkshovedbygningerne skulle således være forbeholdt besiddelser af sekundær betydning.

Claus Daa havde arvet Ravnstrup efter Oluf Daa. Han ejede således en gård med én grundmuret fløj, nemlig portfløjen, medens de tre øvrige fløje, der da var i anlægget, var af bindingsværk og antagelig fra 1400-årene.

Det mærkelige er blot, at Ravnstrups grundmurede fløj ikke var noget egentligt beboelseshus. – Man boede i bindingsværksslængerne. Hele det øvre stokværk i portfløjen optoges af en vældig dansesal, som brugtes ved fester, og på hver side af porten var der blot nogle inferiøre rum, som fandt anvendelse ved anretninger i forbindelse med festerne etc., de var ikke beboet af herskabet. Der var så udadtil to hjørnetårne, som præsenterede anlægget, og på hver side af porten var der ind mod

Den gamle hovedfløj på Lindved ved Odense er renaissancebindingsværk. Det flotte dørparti er dog klassicistisk.

Holmegaard. – En meget fornem, sjællandsk bindingsværksgård fra 1635.

gårdspladsen et spinklere trappetårn op til dansesalen.

Claus Daa boede altså i bindingsværkshusene på Ravnstrup, og han har åbenbart befundet sig så vel derved, at han valgte at bygge tilsvarende på Holmegaard. Der er kan hænde grund til netop at betragte den som mere avanceret end Ravnstrup. Noget der taler for, at Daa bestemt ikke så Holmegaard som en underordnet besiddelse var, at han udstyrede anlægget med et tårn med stort kobberspir. Det blev desværre så ødelagt under svenskekrigene, at det siden måtte fjernes, og man aner i dag ikke, hvor det har stået, eller hvordan det har set ud.

Nok er det: Holmegaard ligger endnu som en af landets mest magtfulde bindingsværkshovedbygninger: I to stokværk rejser huset sig på den høje sokkel, der nederst er af rå marksten, men opad tiltager i kultur og ender med fint tilhugne kvadre.

De to bindingsværkstockværk er med teglsten i tavlene. Tømmeret er efter sjællandsk tradition ikke alt for svært. Især løsholterne er mange steder lidt kleine.

Der er udkrugning mellem første og andet stokværk, og der er i hovedfløjens langsider knægte under bjælkeenderne. Det er i øvrigt ganske morsomt at konstatere, at medens den knægt, der støtter bjælken over portgennemkørslen, er udskåret med et englehoved – en kerub – er de øvrige knægte med bladværk. Rigsadmiralen har gerne støttet sig til de himmelske magter for at bevare indgang og udgang og holde skidtfolk borte.

Holmegaard havde oprindelig høje, stejle renæssancegavle. De er senere erstattet med valmtage.

Selvom man må være disse herligheder foruden, er Holmegaard en bygning så statelig og velholdt som få, og porthammeren er udskåret med bygherreparrets adelige våbener – Claus Daa's og Ingeborg Parsberg's. Hertil kommer en inskription lydende: – »Her Claus Daa til Refnstorp med sin kiere Frue, Fru Ingeborg Parsberg lode dette Hus oprette, der mand skref efter Guds Byrd Anno 1635«.

På trods af voldgravene, der lægger afstand mellem huset og omgivelserne, er

Holmegaards bagside er mere beskeden end paradesiden, men dog et skønt bindingsværksanlæg. De små udbygninger er hemmeligheder. – Toiletter.

Holmegaard et civilt anlæg, og den har øjensynligt altid været forud for sin tid, for der er bl. a. lagt stor vægt på lysforholdene: I hovedhusets øvre stokværk forløber løsholterne ikke i en lige linje, som ellers på renæssancens huse – de ligger længere nede i hvert andet fag, som rummer et vindue. Hermed nærmer man sig barokken. Alt tyder nemlig på, at disse løsholter altid har siddet så lavt og ikke – som det ellers ofte sås – blot siden er flyttet ned.

Renæssancens korte skråbånd på hver side af stolperne er man så småt ved at forberede sig på at tage afsked med. De findes ganske vist endnu i portfløjens andet stokværk, men i det første er de sprunget over og erstattet af nogle få symmetrisk anbragte ranker – lange skrånstivere. Huset bliver således lettest for ned, men den svære sokkel kompenserer for ubalancen.

Portfløjens langsider er husets paradesider. På gavle og sidefløje er fagene enkelte steder med to hold løsholter i hvert stokværk, og der er sparsomt anvendt ranker.

På hver sidefløj er der en hemmelighedskarnap, og medens den vestlige del af nordre sidefløj er i to stokværk, er den østlige kun i et. Endegavlen i sydfløjen er en højstolpekonstruktion.

I dag står Holmegaard med hvidkalkede tavler, men sådan har det ikke altid været: En del oprindelige teglstenstavler er med mønstermuringer i røde og gule sten. Et meget morsomt tavler findes på nordvestsides hemmelighedskarnap, hvor der for oven er muret en vindmølle. Mølle er det gamle danske ord for bagdel – det bruges såmænd stadig på Fyn, og hemmeligheden var netop et aflrædelsessted.

Af bindingsværkshovedbygninger fra barok og rococo står der endnu nogle tilbage, men også her har mandefaldet været stort. Tager vi op nord for Limsfjorden, finder vi gårde som Aggersborggaard, Bangsbo, Bjørnkær og Stensbæk.

Aggersborggaard står endnu med tre pragtfulde længer i rigt bindingsværk i egetømmer. – Et meget helstøbt anlæg, der

Aggersborgs tre fløje i det herligste tætte bindingsværk.

har bevaret den oprindelige karakter med gennemstukne bjælker. Fagene er ret brede, men der er løsholter både over og under vinduerne, og medens de midterste tavl står blanke, er der såvel i det nedre som det øvre tavl indsat dokker – to i det nedre, en i det øvre. I hjørnerne er der korte skråbånd, og gavlene er med en rigdom af løsholter og dokker.

Længe mente man, at anlægget i dets helhed opførtes af Mads Speitzer i 1758, men efterhånden har der meldt sig nogen tvivl om, hvorvidt denne teori er rigtig. Man vil vide, at midterfløjen skulle være noget ældre, hvad konstruktionerne allene ikke modsiger kunne være tilfældet. Givet er det, at bindingsværket hviler på fundamenter med kældre fra 1600-årene.

Det andet trefløjede anlæg er Bangsbo hovedbygning i Frederikshavn. Også her er der tale om et stokværks hus fra midten af 1700-årene, men i den midterste fløj er der i forrige århundrede opført et to stokværk højt, grundmuret centralhus, og

sidefløjenes gavle er ligeledes omsat i grundmur. Bangsbo fremtræder med rødmalet tømmer og hvidtede tavl. Gavltrekanterne i midterhuset er bræddeklædte og ligeledes rødmaledede. Under taget og støttende på de gennemstukne bjælkehoveder er der små knægte. Fløjene hviler på en kampestenssokkel.

Til Bangsbo, som nu er museum, hører en avlsgård. Den store bindingsværksklade fra 1662 styrtede sammen under en storm i 1942, men det lykkedes at genrejse den, og den bruges nu som udstillingsbygning for en del af Bangsbomuseets landbrugsredskaber.

Stensbæk, hvis enfløjede hovedbygning er fra 1744, er senere blevet noget ombygget og har bl.a. grundmuret midterparti.

Går vi syd for Limfjorden, er et af de bedste barokanlæg i bindingsværk dér, den trefløjede Buderupholm ved Roldskov. Den opførtes i 1731 af Thøger Benzon. Hovedfløjen har portgennemkørsel i midten og en gennemgående frontispice.

Den markante Bangsbo med grundmuret midterblok omgivet af bindingsværkslænger fra 1700-årene.

Sidefløjene har hver sin frontispice ud mod gårdspladsen. Der er her med anvendelse af beskedne midler opnået en rig virkning. I øvrigt er tømmeret ret spinkelt og fagene brede. Grunden, der er bygget på, er ikke for stabil, selvom der er nedlagt en kraftig sokkel af kampesten, så nogle steder har huset sat sig en kende. Ved bindingsværk er et lille knæk hist og her i forløbet dog kun en charme mere.

Et ganske dejligt barokhus er Marsvinslund syd for Viborg. Dets ældste del er bygget af Jørgen Marsviin til Aunsbjerg i 1656. Dette hus har gennemstukne bjælker, der indvendig afstives af kopbånd. Omved 100 år senere forlængedes huset mod vest, samtidig med at der opførtes en korsfløj midt gennem 1600-tals huset. Den blev endda i to stokværk. Hovedbygningen berigedes også med nogle usædvanlig flotte barokdøre, hvor de rigt profilerede gerichter har svunget overdel.

En egenhed ved Marsvinslund er det, at uret i frontispicen, som drives af et snore-

træk med lodder, har disse drivmidler anbragt i en kasse uden på huset. Den er diskret anbragt i hjørnet mellem den gamle længe og det fremspringende korshus.

Marsvinslund, der fremtræder med rødmalet tømmer og hvide tavler, udmærker sig ved at være en af vore meget få herregårdshovedbygninger med stråtag.

Helt utraditionel og meget festlig er hovedbygningen til Lyngbygaard vest for Århus. Huset er to stokværk højt og med en høj sokkel. Faktisk er der tale om to huse lagt i forlængelse af hinanden, for østdelen er både lidt lavere og smallere end vestdelen.

Ældst er vestdelens kælder, som går tilbage til 1596. På den stod oprindeligt et grundmuret hus. I 1755, da gården kom i krigsråd Althalts eje, fandt man imidlertid dette hus for lille og byggede derfor en bindingsværksforlængelse mod øst. – Et meget net bygningsværk med tæt, svært tømmer. Stokværkene er ikke synderligt høje. Hvis østhuset har flugtet med sten-

Thøger Benzon's hovedbygning fra 1731 på Buderupholm. – Et barokanlæg med flere frontispicer – en mod havsiden, tre mod gården.

Marsvinslund fra 1656 og med korshus fra 1700-årene. Bemærk lodkassen til urlodderne på siden af udbygningen.

huset mod vest, må man indrømme, at dette næppe har været af noget imponerende omfang. I hvert fald fandt krigsrådens enke, Anna Elisabeth Lassen det for pauvert, hvorfor hun nedrev det til soklen og byggede et nyt hus af bindingsværk herpå. Denne vestdel har sparsommere tømmer end østdelen, men den er ulige mere elegant.

Hoveddøren i vestenden findes under en lav trekantfronton med ur, og trekanten gentages på dørgerichten, hvor den efter tidens smag er brudt på midten. De store vinduer udfylder på det nærmeste fagene over løsholterne, hvor de er anbragt. På stykket mellem rem og overgangsfod krager huset en smule ud, og der er indsat profilerede teglsten i den beskedne åbning, som fremkommer, fordi bjælkerne ligger oven på remmen, og overgangsfoden ligger oven på bjælkerne.

I 1876 fik Lyngbygaard tårn mod haven – en kvadratisk udbygning, som kom til at rumme køkkenet. – Givetvis en fortrinlig

Lyngbygaard med de to huse lagt i forlængelse af hinanden. Den vestre ende med frontispice hviler på renæssancekældre.

idé, fordi man derved i køkkenet fik lys til arbejdet fra tre sider. I haven er der en bindingsværksmur – ret sen – hvori alle tænkelige mønstermuringer er repræsenteret.

Det østlige Jylland er ret rigt på barokgårde i bindingsværk. Blandt flere andre kan nævnes Rodsteenseje, der opførtes 1681 og ligger ved Odder.

Syd for Odder ligger Dybvad – en ualmindelig fin trefløjet, enetages hovedbygning fra 1760. Bindingsværket, som er med tæt og kraftigt egetømmer, har frontispice på hovedfløjens midte. Det er dansk bindingsværksbarok i dens mest yndefulde fremtoning, og det er trist, at man i 1959–60 valgte at nedrive den gamle avlsgård i bindingsværk og opføre en ny. Anlægget var i sjælden grad helstøbt og et af vore bedste mindre herregårdsanlæg overhovedet.

Tamdrup Bisgaard, som ligger lidt vest for Horsens, er vel ret sen, nemlig fra 1784, hvor den genopførtes efter en

brand, men den har i nogen grad bevaret den meget flotte avlsgård, herunder den store agerumslade. Det er desværre så uendelig få af den slags engang så almindelige anlæg, vi nu kan opvise. Bindingsværket er af den rige østjyske type. Hovedfløjen, som danner anlæggets sydføj, hviler på en høj granitsokkel. Den meget lange lade er nordfløj. Mod øst og vest er der avlsbygninger af kampesten fra 1894 og 1895.

Også Fyn har gode barokgårde af bindingsværk. Meget markant er Ernst Brandenburgers Bramstrup, som han byggede i 1689 for general Frederik Gersdorff og hans hustru, Edel Margrethe Krag. Generalen, der skal have været en hård hund, var samtidig ikke så lidt af en flottenheimer og yndede at optræde som grandseigneur, hvad begge hans gårde – Kærgaard ved Ribe og Bramstrup – bar præg af.

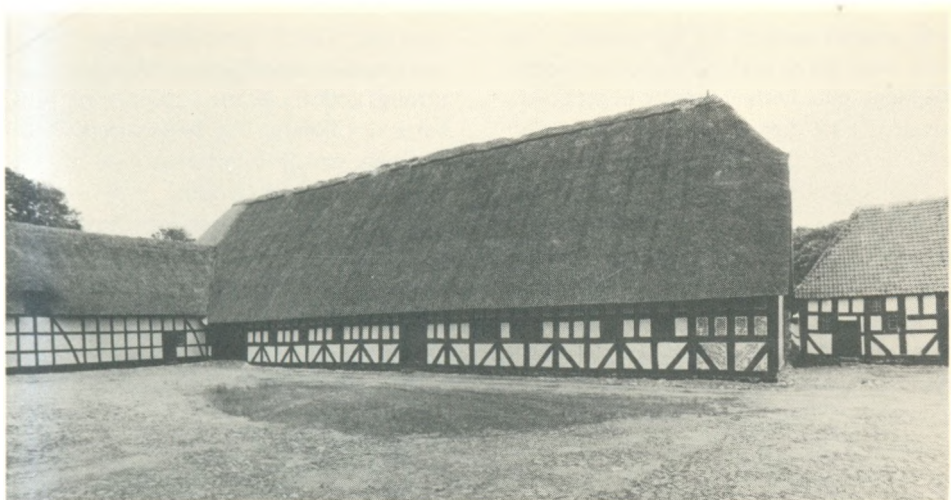
Med Bramstrup tog Brandenburger til- løb til opførelsen af det lidt senere og væsentligt større Clausholm, men bindings-

værksgården på Fyn blev sandelig også et opus med elegance og store linjer. Hovedbygningen er trefløjet og i ét stovværk, og midterfløjen domineres af en tre fag bred, gennemgående kvist endende i en trekantet fronton. Sideløjerne har afvalmede gavle. Der er høje sokler af kampesten og grundmur. Nogle dele går helt tilbage til 1200-årene, medens andre er fra omkring 1500.

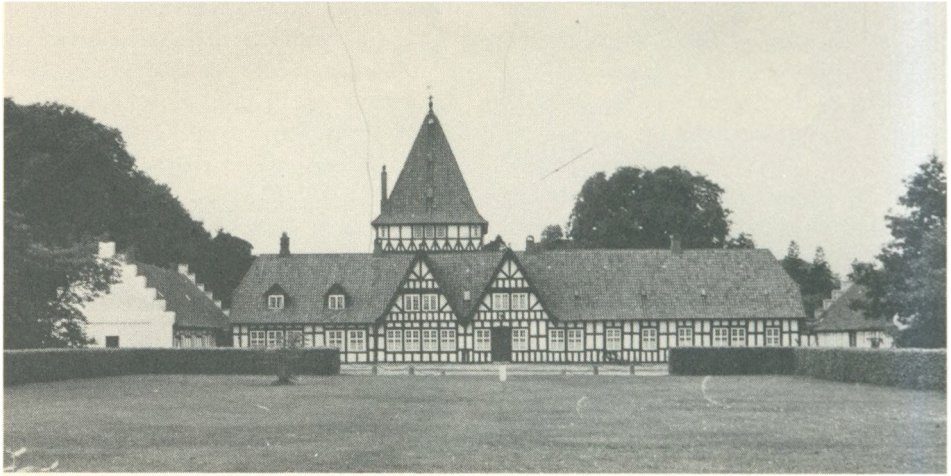
I 1810 ombyggedes hovedbygningen til klassicisme, hvilket gjorde, at den egentlig ikke rigtig kom til sin ret længere. Gennem vældige restaureringsarbejder inden for de seneste årtier, som man roligt kan sige reddede Bramstrup fra at gå til grunde, har godsejer Hans Langkilde med kgl. bygningsinspektør Karsten Rønnow som arkitekt for en stor del gengivet anlægget dets barokke karakter, og efter samråd med fhv. rigsantikvar P. V. Glob, er det tykke lag hvidtekalk, som dækkede mureværket på det klassicistiske Bramstrup, blevet rensat af. I dag fremtræder huset med mørkt tømmer og røde teglsten. Mod

vest findes bindingsværkshuset Fokkenborg, hvis vestre del er fra første halvdel af 1700-årene, medens den østre er fra forrige århundrede og går hen over den udfyldte voldgrav. Bramstrup ligger på et vældigt voldsted omflødt af dybe og brede grave samt en lille sø.

Et ligeledes meget fascinerende anlæg er den idylliske Lundegaard på Midtyn. I 1602 rejste Ellen Marsviin en trefløjet borggård med tårn, og dette sidste bevarede helt til 1801, hvor det imidlertid måtte slå følge med resten af hovedbygningen, der var blevet nedrevet 100 år tidligere. Det var Peder Smidt, der nedrev Ellen Marsviins hus, men sandt at sige er det, som han gav os i stedet, ej heller ilde. Han byggede den nu stående hovedbygning med en mejerifløj og en forvalterfløj. Anlægget præsenterer sig i godt og svært fynsk bindingsværk i en etage, og medens tømmeret er sorttjæret, står tavlene okrede, hvilket sammen med de afvalmede røde teglstenstage giver en meget behagelig virkning.

Ellen Marsviins pragtfulde lade fra 1636 på Lundegaard.

Det rige og spændende Risinge mellem Kerteminde og Nyborg.

Helt forsvandt Ellen Marsviins Lunde-gaard dog ikke: Kældrene er der endnu, og det samme gælder den utroligt rige agerumslade fra 1636. Dens bindingsværk består af det kraftigst opdrivelige egetømmer, og hver anden stolpe afstives af skråbånd op til løsholthøjde. To rækker løsholter er der, og i hvert stolpefag er der en dokke mellem løsholterne samt en mellem øverste løsholt og tagremmen. Det hele er så tæt og malerisk, at det er yderst sjældent, man herhjemme ser noget tilsvarende. Et vældigt stråtag med kvartvalm afslutter opadtil. – Jo: Damerne forstod sig sandelig ofte på byggeri.

Nævnes må også det fornøjelige Risinge mellem Kerteminde og Nyborg. Her er den trefløjede hovedbygning med bindingsværk, der selv efter fynske forhold er meget tæt og kraftigt, og medens hovedfløjen har afvalmede bindingsværksgavle, er sidefløjenes nu grundmurede og med

kamtakker. Hovedlængen opførtes 1750 i ét stokværk, men den forlængedes i 1794. Den udmærker sig ved at have hele to sidestillede frontispicer ud mod gårdspladsen, hvilket understreger det rige præg. Bag hovedhuset rejser det store firkantede tårn, Rosen, sig. Det har overdel af bindingsværk og ser ud, som om det stammede fra renæssancen, hvad det dog ingenlunde gør. Det opførtes så sent som i 1903 ved arkitekt Anton Rosen. Man er sluppet utroligt godt fra denne i grunden ret bombastiske tilføjelse, der helt bestemt trækker anlægget op i en højere kvalitet, end det ville have uden Rosen.

Lolland-Falster har en ganske tiltalende klassicistisk hovedbygning i bindingsværk fra 1790. Det er Kringelborg syd for Nykøbing F., den udmærker sig ved at have mansardtag – noget man ellers ikke ofte træffer på bindingsværkshuse af den art.

Avls- og økonomibygninger

Under herregårdene er der bygget forskellige huse, både avlsbygninger, administrationsbygninger, boliger for funktionærer og meget andet.

En ganske herlig trefløjet gård i et stovværk beliggende ved foden af Vejrhøj på Vestsjælland, blev opført af slotsfogeden på Dragsholm, Kresten Pedersen Poder, i 1610. Den tjente i en lang årrække som forpagterbolig til Dragsholm, men er nu skilt fra. Den er af typisk sjællandsk bindingsværk, der står rødkalket på såvel tømmer som tavl, og nogle steder er de oprindelige lerklinede tavl bibeholdt. De står pudeformigt ud over tømmeret. Der er foruden midterlængen en kort og en lang sidefløj med plads til lidt dyrehold og en vognport. Bjælkerne er gennemstukne, og der er stråtag. Husene ligger på stærkt skrånende terræn, og ud mod haven hviler bindingsværket på en høj kampestenssokkel.

Rødegaard, som stedet hedder, var efterhånden kommet i en tilstand af dybt forfald, men den nuværende ejer, læge Jens Skipper, har ofret meget på at istandsætte det interessante gamle hus. Midt på gårdspladsen er en lille vandkunst, hvor vand fra Vejrhøj springer. Det var længe gårdens eneste vandforsyning. En smuk renæssancedør fra denne gård findes i dag i privateje uden for gården. Det var lykkeligt, om den engang kunne vende tilbage til stedet.

Det ser meget dystert ud for de gamle avlsbygninger til herregårdene, og ikke mindst dem i bindingsværk. Det er næsten umuligt at finde anvendelse for dem inden for det moderne landbrug, og da de unægteligt er meget vedligeholdelseskrevende, har man de fleste steder opgivet dem og revet dem ned.

En medvirkende grund hertil har utvivlsomt været den, at avlsgårdene har

En af Peder Marsviins lange ladegårdslænger på Trudsholm.

Gammelt bindingsværkshus ved Katholm. Det følger terrænet.

været uhyggeligt forsømt i litteraturen: Historikere og kunsthistorikere har skrevet uendeligt lidt om dem. Man har gået rundt med en besynderlig forestilling om, at herregården var hovedbygningen, og at resten kunne affærdiges som værende ret uvæsentligt. Resultatet har været, at bevarelsesinteressen først er opstået, da det faktisk var for sent, og skaden var sket. Det gælder ikke alene for herregårdenes vedkommende. Også de gamle store præstegårde har for det meste mistet avlsbygningerne helt eller delvis.

Blandt de herregårde, der endnu disponerer over store avlsbygninger i bindingsværk, bør nævnes Lyngsbækgaard på Djursland, hvor kaptajn Jakob Hanson med Anders Kruse som arkitekt i 1784 opførte den grundmurede klassicistiske hovedbygning. En halv snes år tidligere var den imponerende symmetriske avlsgård imidlertid blevet rejst. Den er af svært, ret tæt tømmer, og hele anlægget er stråttækt. Ikke mindst imponerende er den

store agerumslade, og som navnet siger, kan man age-køre-igennem den. Der er gennemkørsel i længderetningen. Højremskonstruktioner med tre »skibe« er det hensigtsmæssige til sådanne lader: I det ene af de ydre skibe er gennemkørslen så, og der bliver plads til korn, hø etc. i midten og i det andet yderskib. Også et brædeklædt logulv til tærskning hørte til i sådanne lader. Iisgaard på Mols har også en agerumslade, den er fra 1771, den fremtræder i dag med eternittag.

På Tjele, hvis avlsgård er brændt flere gange, står der ikke meget bindingsværk tilbage. Dog er der en fornem gammel hestestald fra ca. 1600. Den er med meget tæt og meget svært tjæret tømmer og rødkalkede tavler. Der er gennemstukne bjælker, og inde i stalden er noget af den gamle inddeling stadig bevaret. En vinkelfløj ved siden af stalden er ligeledes i bindingsværk, men noget yngre. Den fungerer i dag som restaurant.

Ringkloster nær Skanderborg har ligele-

des en del af den gamle bindingsværks-avlsgård i behold, herunder den store agerumslade, der er opført i midten af 1700-årene.

Møllerups store ladegård i bindingsværk står med gule tavl og sort tømmer og udgør en smuk helhed. Den er opført tidligt i 1700-årene. Peder Marsviin til Trudsholm var glad for bindingsværk. Han satte en bindingsværks-overdel på et bestående nedre stokværk fra 1500-årene på Trudsholms nordfløj, og ydermere opførte han den prægtige avlsgård, som endnu står. – Alt dette skete i 1730-årene. Der er tale om tæt, men enkelt bindingsværk, og en del af bygningerne har runde udluftningshuller i de øverste tavl. Endnu spejler disse herligheder sig i voldgravens vand, og noget af anlægget har beholdt stråtaget.

Ved mange herregårde er der enkelte bindingsværkshuse eller dele af avlsgårde i behold. Det gælder således Voergaard i Vendsyssel, hvor man i parken har et bin-

dingsværkshus, som siges at gå tilbage til renæssancen. Ved Katholm ligger der gamle bindingsværkshuse, og det samme gælder Tirsbæk ved Vejle.

Fyn har nogle fornemme bindingsværks-avlsgårde. Foruden de allerede nævnte på Lundegaard og Østrupgaard, er der bevaret pragtfulde bygninger på Hvidkilde. Her er alt fra en kæmpemæssig kostald til skriverfløj, vognport, hestestalde og et hus hvori blegemanden, der havde til opgave at blege gårdens linned, boede. Der er også en planke- eller tømmerlade, hvor stenene i bindingsværkets tavl er lagt, så der dannes gennembrydninger, for at træet kunne få luft. Tillige finder man et skønt vandmøllehus, hvor der nu er restaurant, og mange andre huse. Anlægget er delt i en mellemgård, der er opført i 1810 og ligger nede ved hovedbygningen. På bakken bagved ligger den egentlige avlsgård med bindingsværkshuse fra 1820.

Dette imponerende kompleks af smuk-

Blegemandens hus på Hvidkilde.

ke, men stort set ganske uanvendelige avlsbygninger, står stråttækt eller teglhængt, og alt er med rødmalet tømmer og hvide tav. Det bevares og vedligeholdes med den største pietet af Hvidkildes ejere, der ofrer formuer alene for at landet ikke skal miste et så helstøbt og usædvanligt anlæg.

Glimrende tager den indre trelængede avlsgård på Krengerup sig ud. Den er opført i 1771, altså sammen med den ligeledes klassicistiske hovedbygning, med hvilken den danner et aksefast anlæg. Også her er det det gedigne fynske bindingsværk med svært tømmer og i stram klassicisme, men dog med et lille »smilehul« af asymmetri hist og her. Midt på den store tværføj er der en frontispice over ladeporten, hvilket betoner midteraksen. Et mere helstøbt anlæg kan vi ikke opvise i dag.

Til herregårdene hørte også småhuse som smedjer, fritstående maltekøller, røgerier, vognporte, lysthuse m. m. De tre førstnævnte kategorier dannede rammen om brandfarligt virke, så derfor var det

rart at have dem liggende på nogen afstand af gårdens øvrige huse. En lille smedje er eksempelvis bevaret ved Skaføgaard. Der står også en ved Hverringe og ved Skærso, for blot at nævne nogle få. En maltkølle fra Skaføgaard er genopført på Herning museum. Et meget højt, tårnagtigt isopbevaringshus i højstolpekonstruktion og med tre store tav i hvert fag samt lange stormbånd, stammer fra samme herregård og findes nu på Hjerl Hede. Skovsgaard på Langeland har i haven et gammelt røgeri af bindingsværk.

Lolland, som jo er en rigtig herregårdsø med fed og frugtbar jord, har nogle meget spændende avlsbygninger i bindingsværk. Til Bramsløkke hører således en vognport og funktionærbolig i gult og sort bindingsværk fra 1700-årene.

En god del ældre er kornmagasinet på Højbygaard. Det er en højstolpekonstruktion, har tegtag med valm og ligger frit på gårdspladsen. Det er opført omkring 1670 af svært tømmer og står med hvidtede tav og træ. Det er en bygning, som vi

Krengerups avlsgård af bindingsværk er klassicistisk og aksialt opbygget.

Det prægtige gamle kornmagasin på Højbygaard på Lolland står med overhvidtet bindingsværk.

ikke længere kan opvise magen til herhjemme.

På Falster er den store staldbygning fra 1779 på Korselitse en fuldgod repræsentant for det rige herregårds-bindingsværk.

Endelig når vi Sjælland, hvor et anlæg fra det tidlige 1700-tal, »Bredgade« på Gjorslev på Stevns fortjener at fremhæves. Det er to lange længer – oprindelig rytterstalde og barakker, der danner bemeldte gade, hvor endog den originale brolægning er bevaret. Sammen med den gamle bispeborg i baggrunden danner disse længer en pragtfuld helhed. Husenes bindingsværk er med rødmalet tømmer og hvidtede tavl, og bindingsværksfladerne brydes af et par grundmurede husdele. De er opført af kridtsten fra Stevns klint.

På Gunderslevholm står endnu den store trelængede avlsgård, som Carl Adolph v. Plessen lod opføre i slutningen af

1720-erne. Det er standsmæssigt byggeri, og det havde sine vanskeligheder at finde plads til de lange og brede længer på det stærkt skrånende terræn. Der måtte graves ud, og det satte man en mængde soldater til at gøre. Husene hviler sikkert på en sokkel af omhyggeligt tilhugne kampestenskvadre, og murværket består af svært egebindingsværk, der er tre tavl højt. Nogle steder er der dog i dag indsat grundmur, men de høje stråtage er bevarede, og der er i nyere tid, hvor bygningerne må fungere på anden måde end tidligere, blevet sat udluftsanlæg på stråtagene, men det er konsekvent sket på den udadvendende side, så det smukke gårdsrum, der skal opleves i sammenhæng med hovedbygningen, ikke skæmmes deraf. I det hele taget er Gunderslevholm et sted, hvor der tages på husene med fløjlshandsker.

En ret sen bygning er den store lade på

Kornmagasin fra Brahesborg i Den fynske Landsby.

Falkensteen ved Slagelse. Den er fra 1862 og optræder sammen med andre avlsbygninger fra 1700-årene. Den er konstrueret på en ganske speciel måde: Væggene er ret lave, og tømmeret er sparsomt samt relativt spinkelt. Der er kun et tvål i hvert fag, og foruden fod- og tagrem kun stolper. Ved ladeporten og i hjørnerne er der skråbånd, ellers bryder intet ensartetheden. Det, der især giver bygningen karakter, er det markante stråtag. Det er overmåde højt og dertil af buet konstruktion, hvilket giver en mængde plads i laden.

Det er klart, at der rundt om i landet findes flere bindingsværkshuse på herregårde end de her nævnte, men dette turde være de væsentligste, og selvom vi ikke har kunnet undgå noget af opremsningens

karakter i en omtale som denne, er det dog ganske rart at vide, hvor man skal tage hen for at se gammelt herregårdsbindingsværk. Det kan være lidt vanskeligt at bedømme, hvad de forskellige huse oprindeligt har været brugt til, og i dag er det kun få af dem, der endnu tjener deres oprindelige formål. Laderne giver næsten sig selv. De næststørste huse plejer at være kostalde, for man havde gerne et betydeligt kreaturhold med mange stude til opfedning. Hestestaldene er mindre, men til gengæld er de normalt finere byggeri end kostaldene. Det kan komme til udtryk ved, at tømmeret dér er rigere, og at det kan være afstolpet, hvor det andre steder er overkalket. Ligeledes har man ofte nøjedes med at sætte glughuller i kostaldenes vægge, medens der er ofret rigtige vinduer på hestestalden. Der kendes ligeledes eksempler på, at hestestaldenes båse har stået med udskåret tømmer – f. eks. på Bidstrup og på Høgholt i Vendsyssel. – Det ville være ganske utænkeligt i en kostald.

Nogle af vore frilandsmuseer kan fremvise avlshuse fra herregårde: Frilandsmuseet i Sorgenfri har en stor agerumslade fra ca. 1600 fra herregården Fjellerup på det nordlige Djursland, og nu opføres resten af denne avlsgård. Den fynske Landsby har en kornlade fra Brahesborg. Det siges i øvrigt ikke at være første gang, den har holdt flyttedag. Den begyndte angiveligt sin tilværelse på Østrupgaard, hvor den kan være opført omkring midten af 1600-årene. Den er i to stokværk – det øvre let udkragende og med svært, tætstillet tømmer. Taget er afvalmet.

Præstegårde

En stilling mellem herregård og bondegård indtog præstegårdene, og i bygningskvalitet kan de undertiden tage konkurrencen op med mindre herregårde.

Landets ældste bindingsværkspræstegård er den i Rimsø på Djursland. Ifølge en indskæring i tømmerstykket over hoveddøren opførtes den i 1593. På samme overligger står bogstaverne S. S., hvilke henviser til bygherren, præsten Simon Poulsen Skoning. I tidens løb er der dog blevet ændret noget på det oprindelige anlæg: Renæssancens huse var gerne ret lavloftede, hvilket utvivlsomt hang sammen med vanskelighederne med at varme huset op. I 1700- og 1800-årene ville man imidlertid gerne have højloftede rum, dels fordi man havde fået bedre ovne, dels fordi man holdt af at bo mere herskabeligt.

I Rimsø præstegård var lofterne lave og bjælkerne gennemstukne, men i pastor Carsten Vollquartz' tid (1788–1822) op-

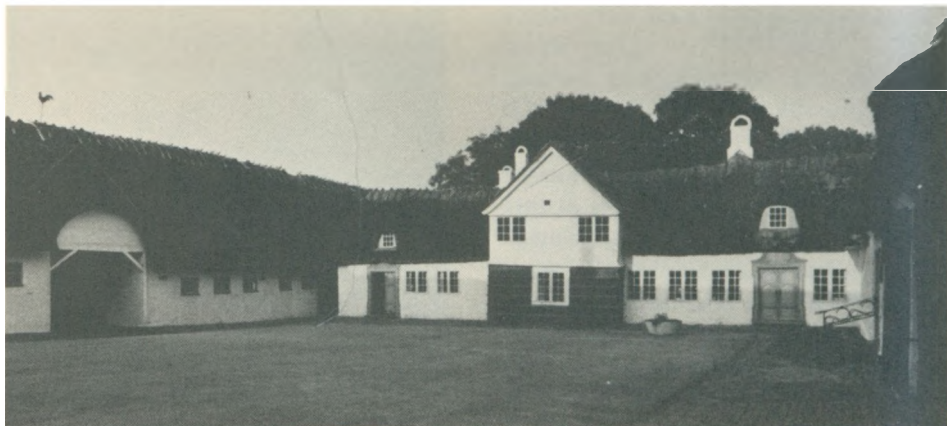
nåede man en større loftshøjde ved at afsave de gamle gennemstukne bjælker og lægge nye oven på tagremmen. Det kostede styrtrummet, hvor man ellers havde haft sit korn liggende, men det gav en acceptabel loftshøjde i stuerne.

Oprindeligt var hovedbygningen vestfløj i et firfløjet anlæg. Af det står nu kun den og en staldlænge mod syd tilbage. Stuehuset har stråtag med trekvartvalm, og gavlene har bræddeklædt overdel med knægtbåren drypfjæl nederst. Tømmeret er rigt, og der er i nogle fag løsholter både over og under vinduerne. I nogle fag er der tillige en ekstra stople, og der er dokker i de underste tvl. Foran hoveddøren står to store gamle lindetræer, der ligesom deler den 40 meter lange længe i to mere overskuelige stykker. Mod haven er der i de nordligste fag et udskud. Det strækker sig over 8 fag og er ca. 2 meter bredt.

I modsætning til den næsten jævngamle

Rimsø præstegård, landets ældste afbindingsværk.

Moseby præstegård med det ejendommelige midterparti er bygget i flere tempi.

Moseby præstegård på Falster virker Rim-sø meget helstøbt. Moseby bærer mere præg af om- og tilbygninger gennem tiderne, hvad der dog så sandelig ikke gør den mindre charmerende.

Ifølge inskriptionen på en bjælke, der nu er ophængt i porten, er Moseby fra 1596. Den er endda dateret d. 1. maj. En beskadiget latinsk indskrift lyder oversat til dansk: – »Dersom Herren ikke bygger huset, da arbejder håndværkerne forgæves«. I 1683 blev der ifølge en porthammer indsat i portkvisten, som dog er langt yngre, bygget igen. Denne gang af Peder Dam og Beata Smith. I 1692 opførte Bent Grimeton og Mette Rostrup laden. Den blæste om i 1915, men genrejstes og i væsentlig grad med genanvendelse af det gamle tømmer. I 1770-erne gennemgik præstegården, der da skal have været slemt forfalden, en stor om- og tilbygning, som præsten Chr. H. Biering lod foretage, og til minde om hvilken han satte en latinsk inskription over hoveddøren. Den lyder – oversat til dansk:

»Længe belagt med snavs, utæt og med hældende vægge stod dette hus og ud-

holdt vejrets og vindens harm. Stærkere står det nu her, helt smukt og som nyt snart at skue. Dette er sket ved Guds hjælp. – Ham være ære og pris.

Beboelsen er i gårdens østlænge og de otte fag af sydlængen, som støder op dertil. Indgangen til hovedfløjen sker ad to overmåde prægtige barok-fløjdøre med tre fyldinger i hver fløj samt omgivet af rigt profilerede øregerichter, der også har forkrøpninger for nedentil samt et flot, svunget topstykke. Lidt forunderligt virker det fremskydende midterparti med trekantgavl. Det er en god del højere end husets tagryg, som dets tag har måttet føres ned til. Det ligesom lever sit eget liv, virker lidt kulisseeagtigt og savner på en måde logisk forbindelse med resten af huset. Det er barokkens herlighed i en fornøjelig provinsiel version. – Og så er det, som hele anlægget, stråttækt.

Endnu mere egenartet virker det, at det fremskydende parti, men ikke resten af husets gårdside, efter god falstersk skik er stråklædt for nedentil.

Selve den smalle hovedfløj og de otte fag af sydfløjen synes at gå tilbage til præ-

stegårdens ældste dage. Frontispicen mod gården samt to korte fløje udbygget fra hovedfløjen mod haven skyldes Biering. Sydfløjens øvrige 10 fag er opført i 1847 af professor Jens Hansen Smidth, der også gjorde en del ved avlsgården og bl.a. 1819–21 opførte en ny portlænge med genanvendelse af en del af det tømmer, der sad i den længe, som Peder Dam havde bygget i 1683.

Det prægtige, særprægede anlæg ligger i en »stemningshave« tildels anlagt af Chr. H. Biering og udvidet og forbedret af professor Smidth. Efter falstersk skik står bindingsværket hvidkalket, hvilket kan gøre det lidt vanskeligt at skelne tømmerkonstruktionerne. Tagfladerne brydes af små rundede kviste – arke.

Ligeledes på Falster finder vi digteren B. S. Ingemann's barndomshjem, Torkildstrup præstegård, der opførtes i 1760-erne efter en brand. Man har bygget »moderne« med bjælker, der er lagt over tagremmen og bladet ned i den i stedet for, at de er stukket gennem stolperne med

bjælkehoveder. I 1840-erne udstyredes stuehuset med en gennemgående kvist, og mod øst er der en korsfløj, som har fungeret som enkesæde. Tre udlænger er sammenbygget med stuehuset og danner til sammen et smukt og helstøbt anlæg, der har stråtag og overhvidtet bindingsværk.

Udby præstegård i Sydsjælland, hvor N. F. S. Grundtvig fødtes i 1783, har store længer, der følger det skrånende terræn. De er stråtakte og med ret svært, overhvidtet bindingsværk. Stuehuset er på 19 fag og har korte sidefløje. Den østlige del kaldes kapellanfløjen. Den har i lighed med hovedlængen gennemstukne bjælkehoveder. Vestlængen derimod omsattes i grundmur i 1841. En del af stuehuset går tilbage til 1700-årene, og det samme gælder for avlsbygningerne, som dog moderniseredes i 1840-erne. Efter sjællandsk byggeskik har husene fjæleklædte gavltrekanter.

Hammer ligger lidt længere nordpå, og dens præstegård går for noget af stuehusets vedkommende tilbage til 1640-erne. Der

Torkildstrup præstegård på Falster, hvor digteren B. S. Ingemann fødtes.

Udby præstegård, Grundtvigs fødested.

er bygget på en kraftig kampestenssokkel, og tømmeret er egetræ med gennemstukne bjælker. Et løsholt, som sidder i væggen ud mod haven, er udskåret med skælornamentik, som den kendtes i renæssancen. Spørgsmålet er så, om det er et minde om fordums rigdom dér på stedet, og om hele huset engang har været så ødselt udsmykket, eller om der er tale om et stykke genanvendt tømmer andetsteds fra. Det sidste er vel trods alt det mest sandsynlige, eftersom herligheden kun bæres til skue af det ene løsholt.

Søllerød præstegård indgår i det smukke anlæg omkring kirken. Den er fra omkring 1790, stråttækt med højt stejlt tag og har en elegant klassicistisk hoveddør. Bygningen fremtræder med tjæret tømmer og hvide tavler. Jævnaldrende med præstegården er en staldlænge mod nord.

Store Taastrup præstegård, der bl. a. udmærker sig ved at have en spøgende kaperkaptajn rumsterende ved påsketide, har et trefløjet stuehus fra 1701, opført i pastor Jacob Hansen Wulf's tid. På en

Søllerød præstegård, hvis hoveddør røber klassicismen.

lav, tjæret sylt står bygningerne, der har rødt afstolpet tømmer og okrede tavl. Det er godt egetræ, der er brugt, og i hjørnerne er der stormbånd til væggenes befæstelse. Bjælkerne er gennemstukne, og gavltrekanterne er bræddeklædte. Der er løsholter både under og over vinduerne. Anlægget ombyggedes noget 1783 og 1816, men hovedpræget synes desuagtet bevaret, og nogle af de gamle stråtakte længer i avlsgården er bevaret.

Fyn, som især er bindingsværkets ø, kan også på præstegårdsområdet opvise noget af det bedste, vi har herhjemme. Af Kullerup præstegård lidt vest for Nyborg rester dog nu kun hovedhuset fra 1760-erne. Resten af det betydelige firfløjede anlæg er forsvundet. Bygningen er af svært egetømmer, der er afstolpet med rødt. Tavlene står hvide. Gavlene er med halvvalm, og på husmidten er der en bred kvist med valmtag.

Ikke langt fra Kerteminde ligger den enestående pragtfulde Kølstrup præstegård, hvor såvel hovedhuset som den store, velbevarede avlsgård i rigt fynsk bin-

dingsværk fremtræder med rødmalet tømmer og hvide tavl.

Hovedhuset, hvoraf noget er i to stokværk, er teglhængt og med rig anvendelse af lange skråbånd – stormbånd. Dets ældste dele synes at være rejst i 1670-erne, efter at svenskerne havde ødelagt den ældre præstegård i 1659. I 1700-årene byggedes der flere gange til avlsgården, bl.a. i 1785, hvor Peder Kryssing Tingberg opførte en del af anlægget og lod en vindfløj med årstallet opsætte til minde om sin indsats. Over indkørslen til gårdspladsen er der en festlig portkvist. For at husene skulle stå solidt, lagdes der som fundament en kampestenssokkel.

I 1830 nyopførtes 24 fag bindingsværk i præstegården af pastor Otto Engelsted Friis, og det var også ham, der forhøjede hovedhuset med det nævnte andet stokværk. Af det oprindelige byggeri fra 1670-erne er den østlige hovedlænge bevaret.

Sdr. Nørå præstegård var en bryllupsgave. Det var en velstående Svendborgkøbmand ved navn Torbjørnsen, der op-

Kullerup præstegård på Fyn. Kun stuehuset er tilbage.

Kølstrup præstegårds imponerende lange facade ud mod haven. En del af stuehuset er endda i to stokværk.

førte de første 13 fag, som han skænkede til pastor Peder Riber, da denne giftede sig med hans datter, Johanna. Og ingen skal være i tvivl om købmandens gode vilje og formåen. Han lod udgrave en terrasse i kirkebanken til huset, som dertil kom til at hvile trygt på en kraftig sokkel af tjærede kampesten. Også tømmeret var det bedste, og der sparede ikke på det. Nogle gevaldige stolper, løsholter og dokker giver bygningen et såre gedigent præg. Skulle man sige noget mindre positivt, var det, at han måske byggede lidt for småt. Bevarer, der var plads nok til de to turtelduer, men da familien voksede, kunne den ikke længere rummes inden for de 13 fag, der var fra 1775, så pastor Riber måtte udvide med 7 fag mod vest. Man ser tydeligt, hvor det gamle hus ender og det nye begynder. Tømmeret i tilføjelsen er en hel del mindre, og ikke mindst stolperne er spinklere, end de er det i købmandens ende.

Alligevel er det gamle stuehus med ho-

vedindgangen forskudt for husmidten blevet stående til i dag. Det er bindingsværksavlsgården derimod ikke. Den er blevet udskiftet med en af grundmur, men hele anlægget er stråtakt.

Sørslev præstegård syd for Bogense er opført i 1805–06 efter bedste fynske bindingsværkstradition. Den har i hvert fald haft to forgængere, og den første af præstegårdene brændte under ganske ejendommelige omstændigheder. Præsten, Jesper Lauridsen (1554–1603) var nemlig alkymist, og just som guldet en dag var ved at dannes i hans retorter, eksploderede skidtet med det resultat, at hele præstegården gik op i luer.

Den nuværende præstegård er et rigt bygningsværk, hvor der visselig ikke er sparet på tømmeret, og den prægtige frontispice, der i modsætning til resten af huset har korte skråbånd, giver stedet klasse. Der er stråtag med små buede kviste af arke-typen, og halvvalmen fra gavlene føres videre på frontispicen. Farverne er af-

Særslev præstegård opført 1805–1806.

dåmpede: Brunt tømmer mod okrede tavler. Den ene af dørene er af ædleste klassicistiske blod med udskårne og profilerede gerichter samt udskæringer i fyldingerne. – Avlsgården forsvandt desværre her som så mange andre steder i 1920.

Vor præstegårdsrejse fører os nu til Jylland, og det er stort set i de østlige egne, vi finder bindingsværksanlæg, og til al lykke er der da – ud over den allerede omtalte Rimsø præstegård, som på grund af dens alder er i særklasse – en del tilbage at glæde sig over.

Hammelev præstegård på Djursland er et stilfærdigt, nu trelænget anlæg med et langt stuehus og stråtag. Det opførtes tildels i 1750-erne af Jens Biering, der dog i nogen grad gjorde brug af stående bygningsdele fra en meget forfalden 1600-tals præstegård. Tømmeret er ikke så tæt og kraftigt dimensioneret som f.eks. på Fyn, men der er en fin balance mellem det og tavlene. En portlænge samt et stykke af østfløjen er nedrevet – ud over det har

præstegården stort set bevaret den oprindelige karakter.

Vejlby præstegård nær Grenå dannede i 1600-årene rammen om en sørgelig justitsmord-affære, hvor præsten, Søren Jensen Quist, i 1626 blev henrettet for et mord, han aldrig havde begået. – En sag, som St. St. Blicher gjorde berømt med sin »Præsten i Vejlbj«.

Det stuehus på 17 fag, der nu resterer af præstegårdsanlægget, er ikke fra Quist's tid. Det rejstes i 1687 af pastor Erik Andersen Colding og hans hustru, Johanne Gadberg. Det er muligt, at også hans søn har bygget videre på huset i 1726. En bjælke med hans og hans kones initialer samt dette årstal er indsat i huset.

Bygningen er af ret beskeden udstrækning, men af svært tømmer og med gennemstukne bjælker.

Feldballe præstegård har været et højt fascinerende sted med bl. a. en lade, hvis nederste tavler var med bulværk. – Den omtales på side 57.

Ved siden af hovedhuset ligger endnu en middelalderlig bindingsværksbygning, som nogle mener er fra ca. 1500, medens andre hælder til den opfattelse, at den er væsentligt ældre. Den skal være hentet fra Møllerup og omtales også side 156.

Bortset herfra blev avlsgården omsat i grundmur i 1928–29, og samtidig gjordes hovedhuset til genstand for, hvad man vist med god ret kan kalde en noget hårdhændet restaurering: Hele herligheden blev pillet fra hinanden. Det mindre velbevarede tømmer skiftedes ud med nyt, og alt, hvad der slog et lille slag hid og did, hvad gammelt tømmer altid gør, blev høvlet af. Så samledes huset på ny, og i tavlene ind-sattes nye munkesten. Man opretholdt dog den gamle konstruktion med gennemstukne bjælkehoveder. Der er en tofags kvist på hovedhuset, og det er nu teglhængt, medens det før var stråttækt, hvad barfreden stadig er. Efter en datering på en ildstedsbjælke, som nu er gået tabt, skulle stuehuset være fra 1688.

Tved præstegård går tilbage til 1600-årene. Den opførtes af præsten Thomas Christophersen Helsing i 1677. Den består nu af en lade mod øst og en staldbygning mod vest samt af et stuehus med lav kvist, og medens avlsbygningerne end-

nu er stråttækte, er hovedhuset siden blevet teglhængt. Mange klager over »moderniseringer« af den art, men de er dog meget vel forståelige, når man betænker, hvor brandfarlige stråttage er, og hvor fatal en brand kunne blive.

De gamle længer har gennemstukne bjælker, og selvom husene gennem tiderne er blevet lidt hårdhændet restaurerede, står de dog stadig med meget af den gamle stemning i behold.

Det er dog ikke mange præstegårde, der i dag kan tage konkurrencen op med Harlev præstegård vest for Århus. Den er firelænget og opført i flere etaper. I såvel stuehuset som avlslængerne er tømmeret kraftigt og af godt egetræ, og ikke mindst i hovedhuset er det tæt stillet. Ganske vist er de 24 fag ret brede, men mellem stolperne er der dokker, og der er to løsholter i hvert fag. De gennemstukne bjælker er bevaret, og samtlige bygninger har stråtag.

Stuehuset opførtes i 1732 af provst Jens Jepsen Harlev og hans frue, Sophie Gyberg, hvis initialer er skårne i dørhammeren. 1757 fortsatte provstens efterfølger og svigersøn, Johan Lodberg, byggeriet. Han opførte de tre frit liggende avlslænger. En del af det tømmer, som sidder i dem, er genbrugt fra en tidligere avlsgård, der var

Den eneste velbevarede præstegård i Harlev.

Hjarup præstegård. Et meget tømmerrigt renaissancehus med flotte konstruktioner og svære hjørnestolper.

opført 1670. I 1799 byggedes der på ny, og da man åbenbart fandt loftshøjden i stuehuset for beskeden, blev bjælkerne lagt oven på tagremmen. – Tidligere havde de været gennemstukne. Harlev har beholdt sin avlsgård og endda dertil fået et korshus ud mod haven. End ikke et husspøgelse mangler: Det er en af de gamle præster kaldet Slanter Lawst – selv engang en vældig maner – der nu rumsterer rundt i ny og næ.

Det blotte Liv vi fik til Bytte
Da sidste Gang vi flytted ud.
En bedre Bolig give Gud
Naar vi igen skal flytte.

Disse ord står skåret i dørhammeren på Randlev præstegård, og de minder om en

grufuld mordbrændersag fra 1749, hvor de skyldige – en berygtet husmandsfamilie fra Spøttrup – natten mellem d. 23. og 24. april satte ild til præstegården som hævn for en uoverensstemmelse med præsten, Caspar Ernst Polycarpussen Hartmann.

Medens præsten og hans familie nåede at redde sig, indebrændte to af de fire tjenestefolk, og en pige, som havde genkendt forbryderne – den ene havde været hendes kæreste – flygtede over i kirkens våbenhus, men her fandt ugerningsmændene hende og myrdede hende med koldt blod. Først i 1751 slog regnskabets time for de skyldige, og da var pastor Hartmann forlængst flyttet ind i sin nye gård, som stod færdig endnu i 1749.

Avslængerne er der tildels endnu, den

søndre blev dog nedbrudt i 1923, hvor menighedsrådet ville have fjernet hele den historiske præstegård, men til alt held standsedes af en handlekraftig præst. Mod vest står en vinkelfløj – laden – mod øst resterer nogle fag af forpagterboligen. Et såre smukt og stemningsfuldt anlæg, hvor bindingsværks-avlsgården har beholdt stråtaget, hvorimod stuehuset i dag er med tegltag. Avlsbygningerne har beholdt de gennemstukne bjælker. I hovedbygningen er de flyttet op oven på tagremmen.

Få præstegårde overgår i tømmerri- gelighed Aale. Det gamle stuehus fra 1672 er ikke længere bolig for præsten. Han bebod en grundmuret fløj fra 1874. Som forpagterbolig er det gamle stuehus imidlertid blevet bevaret, hvilket man i høj grad må glæde sig over. Med dets 18 fag er det ikke overmåde stort, men der- imod med dets næsten ekstremt svære tømmer særdeles solidt. Fagene er smalle, og dog er der i de nedre tavl blevet plads til to dokker i hvert. Der er løsholter både over og under vinduerne, og mellem øverste løsholt og tagremmen er der igen dokker, i de fleste af fagene dog nu kun en. Med dens stråtag tager længen sig sagtens i dag ud noget nær, som da den rejstes. For- an hoveddøren står to store gamle linde- træer.

Det var præsten Rasmus Olufsen Sam- sing, der lod Aale præstegård bygge, og på porthammeren lod han udskære: – »Porta pateus esto nulla clauderis honeste«. Hvilket betyder, at døren altid skal holdes åben og ikke må lukkes for ærlig mand.

Hjarup præstegård, som vi har omtalt side 108, er – trods dens ret sene tilblivelse – mellem 1660 og 1670 – et rent renæs- sancehus, og nok det landhus herhjemme, der sammen med Ellen Marsviin's lade på Lundegaard på Fyn kommer det overdå- dige tyske og engelske bindingsværk nær-

mest. Der er både skråbånd og dokker i fa- genes underste tavl, og de er ikke ganske regelmæssigt anbragt. Den let udkragende gavltrekannt bæres tildels af knægte, og der er skråbånd i gavltrekanntens nederste tavl. Trekantens midterstolpe fortsætter helt op til tagryggen, og på begge sider aftrap- pes stolperne herefter. De to næste ender i en bjælke over de to vinduer, og de sidste to ude i siderne, kan næppe siges at være andet end dokker. Noget for dette hus helt specielt er det krydsede tømmer i gavlt- spidsen.

Huset er på 15 fag, altså ikke overvæl- dende langt, og det har højt, stejlt, opskal- ket tag, der er stråttækt. Soklen er af util- hugne kampesten.

Hørup præstegård på Als fra 1769 ad- skiller sig en del fra vore øvrige præstegår- de fra tiden. Den er mere villa-agtig. Hu- set er på 11 fag, men de er brede, og stol- perne støttes for neden af skråbånd op til løsholthøjde. Over midterpartiets meget elegante klassicistiske fløj-hoveddør om- rammet af profilerede gerichter, skyder huset op i en trefags kvist, der krager en smule ud. Soklen er muret af flensborger- sten – ret smalle gule teglsten – og de figu- rerer ligeledes i tavlene. Bygningen har stråtag med stærkt markeret rygning på alsisk manér, og dens ualmindelig heldi- ge proportionering skyldes sagtens, at det er en fagmand, der har ansvaret for den: Provst Heino Gerhard Brolund fik nemlig den fyrstelige augustenborgske bygmester, Chr. Aug Bohlsmann som arkitekt.

Hørup præstegård restaureredes i 1966–68 af arkitekt H. H. Engquist og kgl. bygningsinspektør Karsten Rønnow, som bl. a. lod nogle senere, skæmmende til- bygninger fjerne. Foruden hovedbygning- en står en lade mod øst og en bygning med stald og karlekammer mod vest.

Notmark præstegård omtales også side

Notmark præstegård. – Måske landets mærkeligste hus.

130. Den opførtes i 1688 af præsten Frederik Crucow, og tømmeret i den skal tildels stamme fra et ældre nedrevet købstads-hus. Præstegården har beboelse i den ene ende og stald og lo i den anden.

Under det høje, afvalmede stråtag, der mod gården har to taskekviste, rejser højstolpefagene sig med tre tavl i hvert og fire under taskekvistene. Enkelte steder støttes stolperne i nederste tavl af korte skråbånd. Ganske mærkeligt er det, at den ene af taskekvistene kan opvise stolpeskel i de øverste tavl, hvilket vil sige, at der er hugget ind i stolpen, så en plade af den på forsiden fortsætter ned og dækker for bjælkeenden, så denne ikke får tilgang af fugt. Dørene i stald- og lo-afdelingen er med buede overliggere eller hammertræer. Mod haven er forløbet roligere. Her er der kun tre tavl i hvert fag og ingen drastiske brud på husets rytme.

Over hoveddøren er en kartouche båret af engle og med en latinsk indskrift, der lyder: – »Disse bygninger og alle ting, som jeg iøvrigt skabte under solen og skal overlade til min efterfølger, er mig forhadet.

Thi hvem ved, om han skal være viis eller dåre, taknemmelig eller utaknemmelig, der skal være herre over disse bygninger og over alt, hvad jeg her oprettede med hårdt arbejde«. – Det var bitre ord.

I årene 1951–52 blev den gamle præstegård, som er noget reduceret, gennemgribende restaurert, og derved reddedes en bygning, som hører til landets allermærkeligste.

På Bornholm bemærker man især den gamle præstegård i Østerlars, et smukt anlæg med rødkalkede tavl. Hovedhuset stammer fra 1700-årene og begyndelsen af forrige århundrede.

Også på museer er enkelte præstegårde rykket ind. På Hjørring museum finder vi således de ni ældste fag af den nedrevne præstegård fra Sindal. Den opførtes i 1678 af præsten Palle Hansen Moesberg, efter at den ældre præstegård var gået op i luer.

Nr. Aarslev præstegård fra Randers er rykket ind på frilandsmuseet Hjerl Hede. Dens ældste del er fra 1661, og den udvidedes så i 1854. Gården er kun med bindingsværk på de tre sider, facaden mod

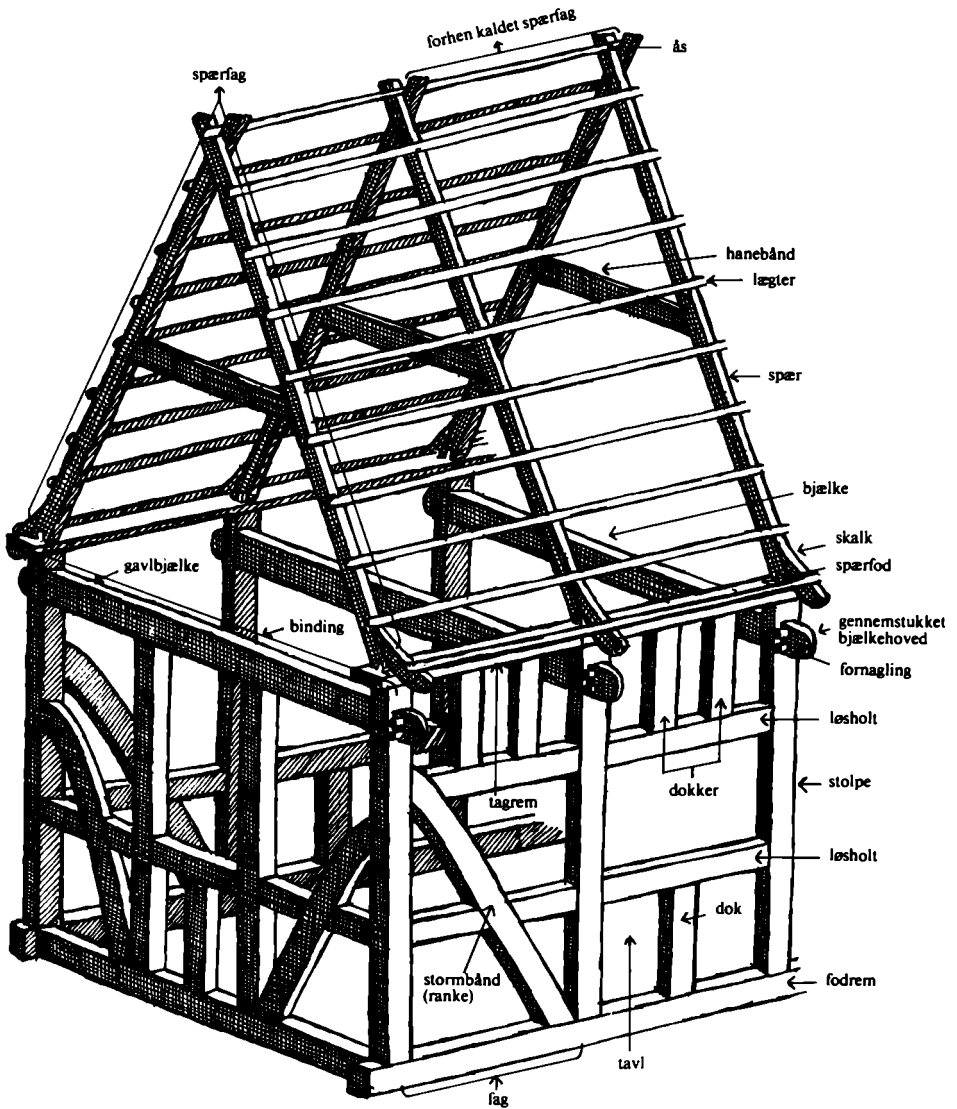
gårdspladsen er grundmuret. Man har åbenbart ikke ment, at bindingsværket var fornemt nok, og en hel ombygning var der måske ikke råd til – og det var vel egentlig godt det samme.

Den fynske Landsby kan fremvise den gamle Tommerup præstegård, hvis ældste del ifølge en dateret bjælke er fra 1692. Det er stuehuset, der er så bedaget, og i 1780-erne var gården genstand for visse

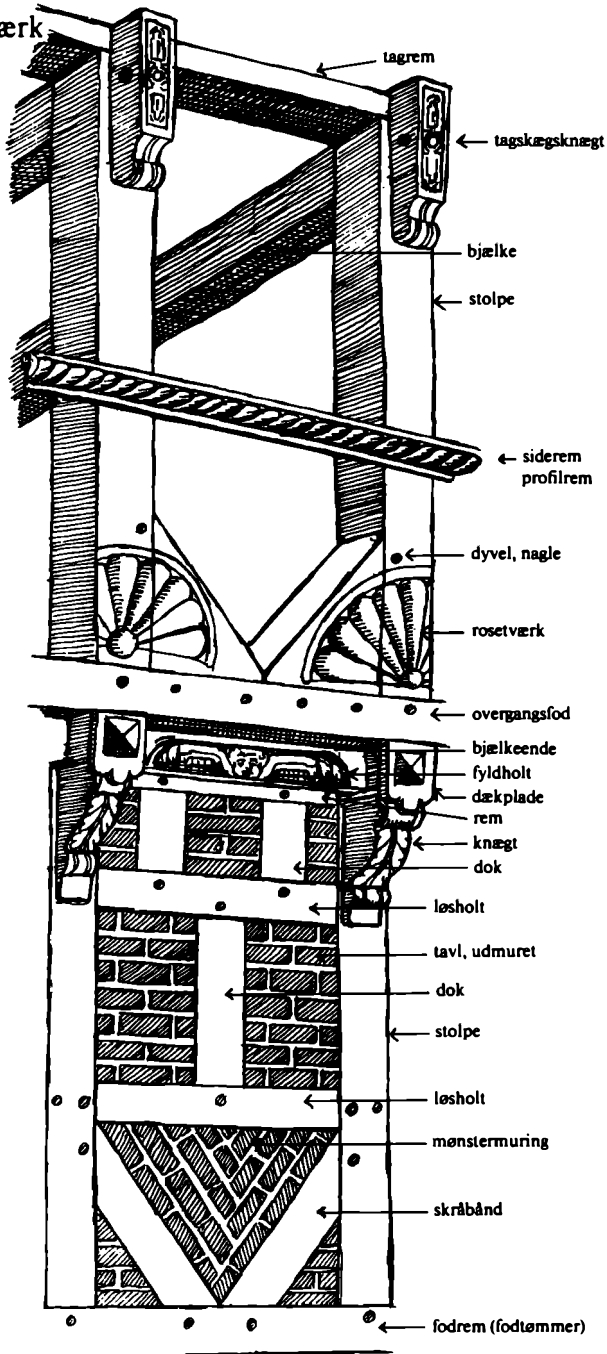
ombygninger. En nordlænge kom til i 1792, og mod nord tilbyggedes 6 fag i 1800–09. Stuehusets sydlige vinkel, der var enkesæde, ombyggedes i 1840. I denne del står der dog rester af en sydfløj fra 1700-årene. En fjerde længe, som blev revet ned i 1848, skulle have været genopført, men det opgaves, fordi landets forhold ikke tillod det.

Oversigtsbillede

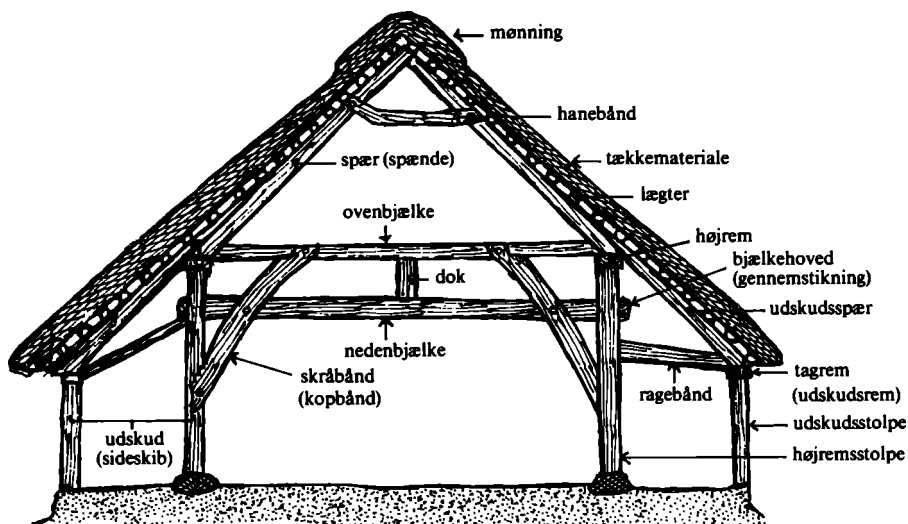
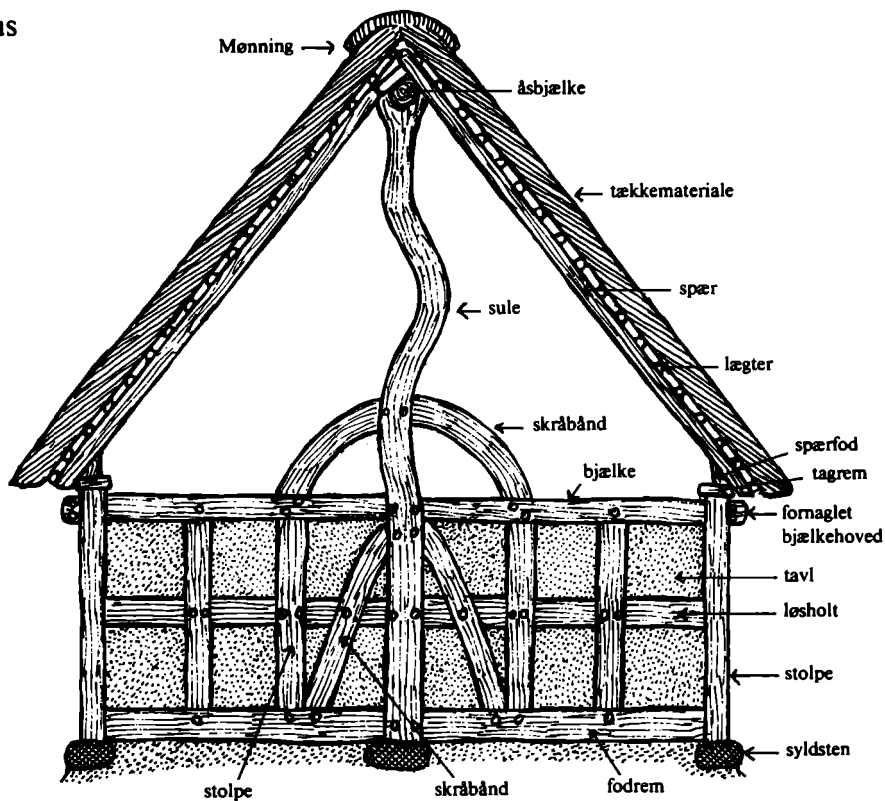
Bindingsværkshus med spærtag

Bybindingsværk

Sulehus

Højremshus. – Gården fra Vinkel på Hjerl Hede.

Tømmerteknik

Fældning af træerne fandt sted med økser. Stammerne kløvedes indtil 1700-årene op ved hjælp af kiler. Først senere begyndte man at save planker ect. ud af stammerne. Det skete over en savgrav, hvor en mand stod nede i graven og en anden oven på stammen, og de trak så en bred sav gennem træet.

Tømmeret tildannedes med økse: Det renhuggedes og afligedes med en bredbil, der har et meget bredt blad og et lidt skråtstillet skaft. Ved hjælp af denne økse af-

barkedes og afspånedes stammen, til den f. eks. fik den firkantede form, som skulle bruges til en stolpe.

Til planering af flader og udhugning af større partier betjente man sig af en økse med tværstillet blad, også kaldet en tvær- eller skarøkse, og finere tilretning af taphuller etc. fandt sted med en stikøkse, der mest af alt minder om et stemmejern med et vinkelstillet kort skaft.

I middelalderen havde man ofte kombinationsøkser, der brugtes til både træfældning og afretning af tømmeret.

Huller til dyvler bores i træet.

Tømmerøkser

